

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

letnik **XXXIV**

številka **88**

september **2018**

ISSN 0352-3608 UDK 3

SLOVENSKO SOCIOLOŠKO DRUŠTVO

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

**Revija izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. /
Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana.**

Glavni urednik / Main editor:

Marjan Hočevar, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Uredniški odbor / Editorial board:

Andreja Vezovnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Aleksandra Kanjuo Mržela, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Alenka Krašovec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Alenka Švab, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Ana Tominc, Queen Margaret University Edinburgh

Angelina Lucento, National Research University,

Higher School of Economics, Moscow

Anja Zalta, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Andelina Svirčić Gotovac, Institut za društvena istraživanja (IDIZ), Zagreb

Blaž Lenarčič, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem

Blaž Kriznik, Graduate School of Urban Studies, Hanyang University

Branislava Vičar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Chiara Bertone, University of East Piedmont

David Paternotte, Université libre de Bruxelles

Dejan Jontes, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Gal Kim, Humboldt University of Berlin

Hernan Cuevas Valenzuela, Universidad Diego Portales

Jana Javornik Skrbinek, University of Leeds

José Ignacio Pichardo Galán, Universidad Complutense de Madrid

Judit Takács, Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences

Karmen Šterk, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Karolina Thel, Academy of Fine Arts, Varšava, Poljska

Katarina Pripč, Institute of Social Research in Zagreb

Ladislav Cobada, University of West Bohemia, Pilsen

Lilijana Burcar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Lilijana Šarić, University of Oslo

Majda Pahor, Zdravstvena fakulteta, Univerza v Ljubljani

Mateja Sedmak, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem

Matic Kavčič, Zdravstvena fakulteta in Fakulteta za družbene vede,
Univerza v Ljubljani

Marina, Lukšič Hacin Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije,
ZRC SAZU

Matjaž Uršič, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Milica Antić Gaber, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Mina Petrović, Univerza v Beogradu

Miran Lovrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru

Miroslav Stanojević, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Moja Pajnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
in Mirovni inštitut

Moreno Zago, Università degli Studi di Trieste

Nina Bandelj, University of California, Irvine

Nükhet Sirman, Boğaziçi University, Istanbul

Oliver Vodeb, Swinburne University of Technology, Melbourne

Raffaella Ferrero Camoletto, Department of Cultures,

Politics and Sexuality (DCPS), University of Turin

Roman Kuhar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani in

Mirovni inštitut

Sabina Mihelj, Loughborough University

Sabrina P. Ramet, Norwegian University of Science and Technology,

Department of Sociology and Political Science

Sonja Drobnič, University of Bremen

Tanja Kamin, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Tanja Oblak Črnič, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Tanja Renar, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Thomas Luckmann, University of Konstanz †

Tjaša Žakelj, Univerza na Primorskem

Valentina Hlebec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Vesna Leskošek, Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani

Zala Volčič, Pomona College, Claremont

Zdenka Šadl, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Zlatko Skrbis, Monash University

Tehnična urednica / Technical editor:

Natalija Majsova, natalija.majsova@fdv.uni-lj.si

Urednica recenzij knjig / Reviews editor:

Nina Perger, nina.perger@fdv.uni-lj.si

Jezikovno svetovanje / Language editors:

Nataša Hribar, Tina Verovnik, Murray Bales

Bibliografska obdelava /

Bibliographical classification of articles: Janez Jug

Oblikovanje / Design: Tina Cotič

Prelom / Text design and Typeset: Polonca Mesec Kurdija

Task / Print: Birografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address:

Revija Družboslovne razprave

Marjan Hočevar

Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Tel. / Phone: (+386) 1 5805 367

Elektronska pošta / e-mail: marjan.hocevar@fdv.uni-lj.si

Spletna stran / Internet: www.druzboslovne-razprave.org

Revijo sofinancira / The Journal is sponsored by:

Izid publikacije je finančno podprla Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz naslova razpisa za sofinanciranje domačih in znanstvenih periodičnih publikacij / Slovenian Book Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address. Če želite prekiniti naročniško razmerje, nam to sporočite najkasneje do 15. decembra. / If you decide to cancel the subscription, please write to editors' postal address by 15th of December.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in:

CEEOL (Central and Eastern European Online Library), COBIB.SI, CSA (Cambridge Scientific Abstracts): • CSA Worldwide Political Science Abstracts • CSA Social Services Abstracts • Sociological Abstracts (Online), EBSCOhost • Current Abstracts • Political Science Complete • SocINDEX • SocINDEX with Full Text • TOC Premier, OCLC • Scopus • Sociological Abstracts (Online) • DOAJ (Directory of Open Access Journals) • Ulrich's Web • De Gruyter • dlib

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegalno recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopke sprejema članke v slovenščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

KAZALO

TABLE OF CONTENTS

ČLANKI

ARTICLES

METROPOLIS? NE BI, HVALA! LJUBLJANA V SLOVENSKEM FILMU V OBDOBJU SOCIALISTIČNE MODERNIZACIJE (1945–1969) / Metropolis? No, thanks! Ljubljana in Slovenian Feature Films in the Period of Socialist Modernisation (1945–1969)

Peter Stanković

7

KULTURNA IN DRUŽBENA ANGAŽIRANOST V KONTEKSTU DIGITALIZIRANEGA VSAKDANA: RAZISKAVA MLADIH V LJUBLJANI / Cultural and Social Engagement in the Context of Digital Everyday Life: Study of Youth in Ljubljana

Tanja Oblak Črnič

33

STANOVANJSKI STATUS IN OSAMOSVAJANJE MLADIH V MESTNI OBČINI LJUBLJANA / Young adults who leave home in the Municipality of Ljubljana

Metka Kuhar, Alenka Švab

61

MANJŠINSKI STATUS IN OBMEJNOST KOT PLATFORMA ODNOSA DO MULTIKULTURNOSTI (PRIMER ITALIJANSKE IN MADŽARSKE NARODNE MANJŠINE V SLOVENIJI) / Minority Status and Bordering Position as a Platform for Attitudes to Multiculturalism (A Case Study of the Italian and Hungarian Minorities in Slovenia)

Mateja Sedmak

93

THE DECONSTRUCTION OF FREUD'S THEORY OF MELANCHOLY / Dekonstrukcija Freudove teorije melanholije

Primož Mlačnik

113

RECENZIJE KNJIG

BOOK REVIEWS

- Frantz Fanon: Črna koža, bele maske.
Ljubljana: Studia Humanitatis, 2016.
Ana Pavlič 135
- Jasna Babić: V vrtincu subkultur.
Ljubljana: Sophia.
Robert Bobnič 138
- Matija Jan: Teorija, nasilje, fascinacija.
Maribor: Študentska založba Litera, 2016.
Nejc Jensterle 141
- Polona Sitar: »Ne le kruh, tudi vrtnice!«
Potrošnja, tehnološki razvoj in emancipacija žens
v socialistični Sloveniji.
Ljubljana: Založba ZRC, 2017.
Andreja Vezovnik 144
- Odziv na recenzijo Matije Jana
(Družboslovne razprave, letn. 34, št. 87),
Sodobni zagovor historičnega materializma,
Ljubljana: Sofia, 2016.
Tibor Rutar 147

ČLANKI

ARTICLES

Peter Stanković

METROPOLIS? NE BI, HVALA! LJUBLJANA V SLOVENSKEM FILMU V OBDOBJU SOCIALISTIČNE MODERNIZACIJE (1945–1969)

IZVLEČEK

V članku so s pomočjo semiološke metode analizirani prikazi Ljubljane v slovenskih celovečernih igranih filmih, ki so bili posneti v obdobju pospešene modernizacije od konca druge svetovne vojne do konca šestdesetih let. Analiza je pokazala, da je v obravnavanih filmih mogoče prepoznati zlasti nelagodje ob hitri modernizaciji mesta. To nelagodje se kaže na dva povezana načina: v filmih, v katerih označevalcev modernosti ni videti, je Ljubljana prikazana kot prijetno in lepo mesto, v filmih, v katerih so takšni označevalci razvoja prisotni, pa je Ljubljana prikazana kot nevrotično in odtujeno mesto. Takšne prikaze je mogoče povezati z razmeroma nizkim statusom, ki ga ima v slovenski kulturi urbanost.

KLJUČNE BESEDE: film, podobe, Ljubljana, modernizacija, reprezentacija, urbanost

Metropolis? No, thanks! Ljubljana in Slovenian Feature Films in the Period of Socialist Modernisation (1945–1969)

ABSTRACT

In the article, representations of Ljubljana in Slovenian feature films made during the period of accelerated modernisation from the end of WWII to 1969 are analysed. Semiological analysis shows that Ljubljana is in these films constructed in a rather diverse yet not entirely arbitrary manner, as in all cases various signifiers of modernisation are presented in negative contexts. In films, where signs of modernisation are largely absent, Ljubljana appears as pleasant and beautiful city, whereas in

films, where signs of modernisation are present, Ljubljana is presented as neurotic and alienated city. These representations could be explained by the relatively low status of urbanity in Slovenian culture.

KEY WORDS: film, images, Ljubljana, modernisation, representation, urbanity

1 Uvod

Med filmom in mestom obstaja vztrajna privlačnost. Po eni strani je film v samem jedru mestnega izkustva (kultura obiskovanja kinematografov, vseprisotnost oglasov za filme, publikacije o filmih, običaj prijateljskih razpravljanj o filmih in podobno), po drugi strani pa je mesto predmet pogostih filmskih obravnav. Trditi bi bilo celo mogoče, da je mesto ena osrednjih točk filmske fascinacije, o čemer priča že podrobnost, da je zelo velik delež ikonskih filmskih prizorov umeščen v različne urbane prostore in da so se ti prizori tudi uveljavili kot vplivni označevalci posamičnih mest. Spomnimo se samo znamenitih De Nirovih voženj po newyorških ulicah v filmu *Taxi Driver* (Taksist) (Martin Scorsese, 1976), Belmondojevih pohajkovanj po Parizu v *À bout de souffle* (Do zadnjega diha) (Jean-Luc Godard, 1960), tragičnega iskanja ukradenega kolesa na ulicah povojnega Rima v *Ladri di Biciclette* (Tatovi koles) (Vittorio de Sica, 1948), parodične rekonstrukcije malomeščanskega predvojnega Zagreba v *Tko pjeva zlo ne misli* (Kdor poje, ne misli nič slabega) (Krešo Golik, 1972), Rockyjevega teka po Philadelphii v filmu *Rocky* (John G. Avildsen, 1976) in podobo.

Razlog za vzajemno fascinacijo med filmom in mestom je mogoče najti v dejstvu, da sta oba pojava tesno povezana z modernostjo. Mesto in njegova dinamična protokapitalistična trgovska kultura sta modernost šele proizvedli, film pa je eden od izumov, ki so modernost najbolj zaznamovali. Vendar pa se analogije tu ne končajo. Tako za mesto kot tudi za film je značilen eksces gibanja: medtem ko je film že po definiciji premična podoba, *moving picture*, je moderno mesto premično s svojimi hitrimi ritmi, ki so posameznike fascinirali že v desetletjih oblikovanja prvih sodobnih metropolisov.

Tako moderno mesto kot film sta tudi zelo vizualna. Film je že v osnovi umetnost, ki v prvi vrsti temelji na spektaklu impresivnih podob, sodobno mesto pa je vizualno na različnih ravneh: kot impresivna materializacija različnih urbanističnih vizij, kot prostor potrošniškega spektakla, kot točka srečevanja različnih posameznikov in kultur, kot prizorišče razkazovalne arhitekture (banke, državni uradi, cerkve, nakupovalna središča idr.) in podobno.

Glede na intenzivnost in kompleksnost razmerja med mestom in filmom ne more presenetiti, da je bilo v filmskih in kulturnih študijah narejenih že veliko raziskav, ki se spoprijemajo s pomeni različnih filmskih upodobitev mest. Mnoge

od teh se osredotočajo na analize prikazov zahodnih metropolisov, v prvi vrsti Berlina, Pariza, New Yorka in Los Angelesa (gl. npr. Shiel in Fitzmaurice 2003; Balshaw in Kennedy 2000; Mennel 2008). Ker sodobni metropolisi predstavljajo neke vrste izkristalizirano modernost, to ni nenavadno. Ne glede na to pa ni nič manj zanimivo vprašanje, kako različni filmski teksti upodabljajo in interpretirajo tudi manjša mesta, med drugim tista v različnih polperifernih in perifernih družbah. Tudi ta so namreč pomembna stičišča različnih simbolnih artikulacij (pa čeprav zgolj na nacionalni ali lokalni ravni), predvsem pa so pomembna tudi kot prepogosto spregledana druga plat procesov modernizacije (in post-modernizacije): medtem ko se v zahodne globalne metropole steka velik del svetovnega bogastva in so posledično zanimiva že kot neke vrste povzetek vseh prednosti modernizacije (urejena urbana infrastruktura, udobni življenjski stili in podobno), so mesta na polperiferiji in periferiji točka, kjer je mogoče razbrati ceno neenakomernega razvoja različnih družb. Ta se kaže v velikih razlikah med bogatimi in revnimi prebivalci, visoki stopnji kriminala, kulturnem dualizmu (soobstoju moderniziranih in vesterniziranih družbenih elit ter tradicionalno usmerjenega revnega prebivalstva), slabo delujoči infrastrukturi, popačenih etičnih sistemih (na primer familialni imoralizem, po katerem se od posameznika pričakuje etično ravnanje do članov družine, ne pa tudi do ljudi nasploh (Ong 2004: 135)) in podobno.

Takšna polperiferna družba, ki je v procesih modernizacije in urbanizacije sodelovala zgolj do neke mere oziroma s številnimi prekinitvami in lomi, je tudi Slovenija. Mojca Novak (1991) na primer pravi, da je za Slovenijo značilen tip zamudniške modernizacije. Slednjo med drugim pojasnjuje s prevladovanjem vzorcev odvisne industrializacije (Novak 1991: 137). Oto Luthar (1994: 244) na svoji strani slovenske modernizacijske zaostanke pojasnjuje zlasti s kulturnim zaostajanjem, ki je značilno za manjše sisteme, Lev Centrih pa v tej povezavi opozarja na prevladujočo drobnoblagovno kmetijsko proizvodnjo v predaprilski Jugoslaviji in dominirajočo industrijsko proizvodnjo v sosednjih državah, ki sta druga ob drugi močno zavirali industrializacijo in intenzivno agrarno proizvodnjo tako v Jugoslaviji nasploh kot tudi v predvojni Sloveniji bolj natančno (Centrih 2011: 240). Ker sta se po drugi strani tudi v tem polperifernem okolju razvili filmska kultura in urbanost, bomo v pričujoči analizi naslovili vprašanje filmskih upodobitev slovenske prestolnice, Ljubljane. Razloga za to sta poleg povsem načelnega, da bi bilo zanimivo izvedeti, kako je največje slovensko mesto sploh prikazano v slovenskih filmih, dva. Prvi je povezan z dejstvom, da je Ljubljana slovensko upravno, kulturno in politično središče. To namreč pomeni, da Ljubljana stoji na presečišču zelo različnih označevalnih sistemov, o katerih še ne vemo veliko. Analiza filmskih prikazov Ljubljane nam torej lahko omogoči vsaj okviren

vpogled v položaj Ljubljane v različnih slovenskih simbolnih registrih, drugi razlog za analizo pa je že omenjeni polperiferni status slovenske družbe. Ker so za takšne družbe med drugim značilni veliki materialni in kulturni prepadi, lahko domnevamo, da je Ljubljana kot največje slovensko mesto, s tem pa skorajda ekskluzivni domači označevalec urbanosti in modernosti ujeta tudi v zelo različne, morda celo izključujoče se označevalne sisteme. Zanimivo bi bilo torej izvedeti, ali to v praksi drži oziroma kateri so sploh ti različni označevalni sistemi, čeprav je tu treba nemudoma opozoriti, da bo vsebinsko omejena analiza slovenskih filmov te vidike v najboljšem primeru lahko zgolj nakazala: za podrobnejšo sliko bi bilo treba analizirati še celo vrsto drugih tekstov.

Vsebinske omejitve pričujoče analize zadevajo metodo (s kakšnim drugim pristopom bi verjetno lahko odkrili še kaj drugega), poglobljenost (v dolžini znanstvenega članka pomensko tako kompleksnih tekstov, kot so filmi, ni mogoče analizirati podrobno) in obseg (ker je slovenskih filmov, ki so v večjem delu postavljeni v Ljubljano, veliko, bomo analizirali zgolj vzorec). Več o metodi v nadaljevanju, kar pa se tiče obsega, bomo analizo omejili po dveh kriterijih. Prvi je formalen: v vzorec bomo vzeli zgolj celovečerne igrane filme. Seveda bi bilo zanimivo videti, kako je Ljubljana prikazana tudi v kratko- in srednjemetražnih filmih oziroma v dokumentarcih, toda ob vključitvi še teh filmov bi bilo gradiva za analizo v obsegu članka preveč, poleg tega pa filmi različnih formatov resničnosti pristopajo tudi z različnih epistemoloških izhodišč (prim. Plantinga 2010: 9–25; Nichols 1999). Slednje pomeni, da razlike v prikazih ne izhajajo zgolj iz različnih simbolnih okvirov, ki nas zanimajo, temveč tudi iz prvin različnih filmskih formatov, to pa bi oteževalo prepoznavanje jasnih vzročno-posledičnih relacij. Drugi kriterij omejitve vzorca je časovni. Ker je v zgodovini slovenskega filma tudi zgolj igranih celovečernih igranih filmov, ki so v večjem delu postavljeni v Ljubljano, za osredotočeno analizo preprosto preveč, bomo obravnavali zgolj igrane celovečerce, ki so bili posneti v obdobju intenzivne modernizacije v prvih desetletjih po koncu druge svetovne vojne, se pravi od leta 1945 do konca leta 1969. To obdobje je namreč z vidika razmislekov o prikazih slovenske prestolnice v polperifernem družbenem kontekstu zelo pomembno, saj je bila hitra modernizacije (gl. Vodopivec 2006: 363–372), ki se je je lotila komunistična partija¹ po prevzemu oblasti leta 1945, pomemben poskus izvitja iz odvisnih ekonomskih in kulturnih okvirov, v katere je bila ujeta Slovenija (oziroma Jugoslavija). Obdobje na drugi strani zamejujemo s koncem šestdesetih let, ko se je pokazalo, da ima hitra modernizacija celo vrsto problematičnih stranskih učinkov. Z njimi se je jugoslovanska oblast v šestdesetih letih skušala spoprijeti z ekonomsko in politično liberalizacijo, ko pa tudi to ni

1. Po letu 1952 Zveza komunistov.

pomagalo oziroma je liberalizacija spodbudila razmah cele vrste centrifugalnih procesov, v prvi vrsti nacionalizmov (gl. Vodopivec 2006: 398–405), je v začetku sedemdesetih let sledil poskus vrnitve k neke vrste decentralizirani ortodoksiji. Tudi to obdobje je pomembno in navsezadnje filmsko zanimivo, ker pa se je takrat zaradi gospodarske krize intenzivnost modernizacijskih procesov zmanjšala (gl. Petranović 1988: 446), ga v analizo ne bomo vključili.

2 Mesto in film

Allan Siegel je v svoji razpravi o spreminjajočih se paradigmah pri reprezentacijah urbanega prostora poudaril, da so se analize filma v Združenih državah Amerike dolgo osredotočale zlasti na tri teme: na proizvodnjo in distribucijo filma kot tržne dobrine, na morebitne umetniške presežke režiserjev v statičnem studijskem sistemu in na gledalska izkustva (Siegel 2003: 138). Stvari naj bi se spremenile šele v šestdesetih letih, ko so različni avtorji to paradigmo povezali z mehanizmi ideološke normalizacije ameriške družbe. Eden od povodov za ta premik je bil razmah različnih protestniških gibanj v tistem času, navsezadnje pa tudi dejstvo, da je začela družbena realnost ameriških mest vedno bolj odstopati od predpostavljenega liberalnega ideala (Siegel 2003: 138–153) (morda najbolj izrazit primer so težave, v katere je zašlo mesto New York v šestdesetih letih). Problemiziranje uveljavljenih pristopov k analizi filmov je med drugim odprlo vrata tudi novim pogledom in zanimanjem, med drugim tudi preučevanju razmerij med filmom in mestom.

Kot že omenjeno v uvodu, se avtorji na tem področju osredotočajo zlasti na analize različnih ikonskih metropolsov (Pariz, Berlin, New York in Los Angeles). Pri tem izhajajo iz zelo različnih teoretskih in epistemoloških okvirov, med katerimi se še posebej pogosto pojavljajo teorije modernosti avtorjev, kot so Georg Simmel, Walter Benjamin, Theodor W. Adorno, Siegfried Kracauer in Max Weber (gl. npr. Mennel 2008: 25–30; Gaughan 2003: 44–53). Od teh je še posebej pomembno delo Adorna in Kracauerja, ki sta svoje interpretacije modernosti povezovala ravno z različnimi razmisleki o filmski umetnosti (oziroma industriji). Barbara Mennel izpostavlja tudi pristope, ki povezujejo razsežnosti prostora in časa, ki so bile dolgo obravnavane v ločenih disciplinarnih okvirih geografije in zgodovine. Med pomembnejšimi avtorji, ki so poskusili oblikovati integrirane pristope k analizi geografije in zgodovine, ne da bi privilegirali eno ali drugo, je Edward W. Soja. Njegov koncept *mestoprostora* (cityspace) sledi načelom Giddensove prostorsko-časovne strukturacije, ki povezujejo družbene strukture – družino, skupnost, razred, ekonomijo, državo ipd. – z dinamično produkcijo in reprodukcijo mestoprostora. To je možno, ker so po eni strani družbene relacije

vedno *uprstorjene* – realizirane v konkretnih materialnih in simbolnih prostorskih razmerjih (Mennel 2008: 15) –, film pa je po drugi strani »izrazito prostorska oblika kulture« (Shiel in Fitzmaurice v Mennel 2008: 15). Upoštevati je treba tudi opozorilo Johna Rennie Shorta, da mesta strukturirajo zlasti različne operacije moči. Te v prvi vrsti zadevajo razmerja med razredi, spoli, starostnimi skupinami, rasami in etnijami, ki proizvajajo različne urbane vzorce in procese. V filmih se ti vzorci v prvi vrsti pojavljajo skozi različne postopke kodiranja posamičnih okolijev (bogato : revno, urbano : ruralno ipd.) (Mennel 2008: 15).

Kljub nekaterim skupnim teoretskim izhodiščem pa konkretne analize prikazov mest v filmih ne izhajajo iz zelo koherentnih epistemoloških ali metodoloških okvirov. V skladu s tem smo pričujočo analizo zasnovali zlasti v skladu z raziskovalnim izhodiščem, ki je usmerjeno k prepoznavanju kakršnih koli ponavljajočih se vzorcev prikazov Ljubljane v slovenskem igranem celovečernem filmu v obdobju intenzivne socialistične modernizacije.

3 Proizvodni kontekst

Komunistična partija Jugoslavije je ob prevzemu oblasti leta 1945 zagnala proces hitre modernizacije, s katerim je poskušala nadoknaditi razvojni zaostanek do takrat pretežno agrarne in periferne države. Pomembo vlogo pri tem projektu je imela tudi kinematografija, saj je nova jugoslovanska oblast izhajala iz leninovskega prepričanja, da je film zaradi svojih propagandnih potencialov najpomembnejša umetnost (več o tem Haynes 2003: 31). Po republikah so bili posledično kmalu vzpostavljeni samostojni studii, država pa je zagon filmske proizvodnje podprla z velikimi finančnimi vložki.

Stvari so se spremenile že v začetku petdesetih let, ko se je izkazalo, da domača kinematografija ne izpolnjuje velikih pričakovanj državnega vodstva. Filmi, ki so prihajali iz jugoslovanskih studiev, so bili namreč po pravilu tehnično okorni in vsebinsko nedodelani, kar je pomenilo, da so imeli tudi omejen propagandni učinek (slovenska primera sta *Trst* (France Štiglic, 1950) in *Svet na Kajžarju* (France Štiglic, 1952)) (Stanković 2013: 79). Ker je bilo vzdrževanje velike kinematografije velik strošek, se je država torej iz filmske proizvodnje posledično umaknila in studie prepustila samim sebi. Reorganizacija domače filmske industrije, ki jo je dokončno potrdil Temeljni zakon o filmu iz l. 1956, je temeljila na ločitvi producerskih enot od tehničnih baz, pri čemer so bile slednje v celoti prepuščene preživetju na trgu (Škrabalo 1998: 186). Proizvodne enote (studii) so imele na svoji strani še vedno zagotovljenih nekaj sredstev iz proračuna, toda vsote so bile manjše, zlasti pa so bile odvisne od uspeha filmov pri občinstvu (gl. Goulding 2002: 36–37).

Posledice teh sprememb so bile vsaj tri. Prvič, jugoslovanski studii so se po novem sistemu znašli na trgu, tako da so se začeli množično obračati k bolj komercialnim temam, ki so jim zagotavljale preživetje (obdobje petdesetih let je posledično znano kot obdobje komercializma). Drugič, v želji po dodatnih sredstvih so domači studii začeli intenzivno sodelovati s tujimi producenti (koprodukcije). In tretjič, umik države je pomenil tudi manjši neposredni ideološki nadzor nad filmsko produkcijo (Stanković 2013: 79–82).

Do naslednje večje spremembe, ki jo je doživel jugoslovanski, s tem pa tudi slovenski film je prišlo na začetku šestdesetih let. Zanja so bili zaslužni zlasti filmski delavci sami, ki so se naveličali predvidljivih komercialnih produkcij in partizanskih apologij (Škrabalo 1998: 315). Delno tudi pod vplivom evropskega avtorskega filma, ki se je uveljavil v petdesetih letih, so začeli snemati bolj zahtevne filme. Na domače filmarje sta sicer še posebej intenzivno vplivala italijanski neorealizem (njegov vpliv je v prvi vrsti viden v filmih t. i. novega srbskega filma) in francoski novi val. Do podobnih premikov je prišlo tudi v Sloveniji, kjer so že na samem začetku desetletja v kinematografe začeli prihajati filmi, ki so se odločno spogledovali z novovalovskimi prijemi, družbeno kritiko, eksistencializmom, subjektivnostjo in podobno. K spremembi jugoslovanske filmske kulture sta v tem obdobju prispevala tudi politična liberalizacija ter dopuščanje mere ideološkega in slogovnega pluralizma v novih kulturnih politikah (več o tem Praznik 2016: 125–147).

4 Metoda analize

K analizi prikazov Ljubljane bomo pristopili s semiološko metodo. Za nas je ta primerna, ker gre za sploh prvo sistematično obravnavo prikazov Ljubljane v slovenskem filmu, tako da nas zanima kar najširši nabor možnih pomenov Ljubljane v obravnavanem vzorcu filmov, semiologija pa s svojim zanimanjem za raznovrstne pomene tekstov omogoča natanko to. Na tem mestu je treba sicer poudariti, da se koncept teksta v semiološkem okviru ne nanaša zgolj na besedila: tekst je kateri koli kulturni artefakt ali celo praksa, ki tvori pomene. Teksti so tako tudi fotografije, skladbe, oglasi, oblačila, filmi ipd. Semiologija gradi na načelih strukturalne lingvistike Ferdinanda de Saussura, ki je trdil, da je odnos med označevalci in označenci v jeziku arbitraren, saj lahko po de Saussuru kateri koli označevalec označi katero koli označeno (de Saussure 1997: 79–84). Pomen znakov torej ne izhaja iz stvari, na katere se nanašajo, temveč iz sistema binarnih opozicij, s katerimi se nanašamo nanje, kar pomeni, da mora biti analiza lingvističnih znakov vedno sinhrona v smislu zanimanja za odnose med različnimi znaki v danem zgodovinskem trenutku (de Saussure 1997: 126–137).

Roland Barthes (2000: 97–102) je to metodo uporabil za analizo kulturnih artefaktov. Njegova teza je bila, da tudi kulturni artefakti nosijo različne pomeni, le da ti pomeni nastajajo na dveh ravneh. Prva je denotacija in zadeva dobesedne pomeni, o katerih se strinjajo bolj ali manj vsi pripadniki neke kulture. Druga je konotacija, kjer se pomeni konkretnih znakov povezujejo s sistemi širših kulturnih kodov na način, da nastajajo bolj abstraktni označevalci, po katerih posamezniki uravnavamo svoja dejanja (Barker 2000: 69).

Da bi analizirali pomeni konkretnih tekstov, morajo raziskovalci prepoznati denotativne in konotativne pomeni ter pokazati, kako so ti pomeni povezani s širšimi družbenimi in kulturnimi konteksti. Za začetek je tako treba zbrati tekste, potem pa sledita opis in interpretacija. V zadnji fazi morajo raziskovalci izpostaviti kulturne kode in iz njih izpeljati zaključke o tem, kaj natančno teksti pomenijo (Stokes 2008: 74–75).

Nekateri avtorji so do semiološke metode tudi zadržani. Njihov glavni argument je, da semiologija zaradi svoje subjektivnosti (analiza temelji na interpretacijah raziskovalca) ni zanesljiva. To verjetno drži, toda, strogo gledano, semiologija niti ne predpostavlja, da bi lahko identificirala natančne ali resnične pomeni tekstov. Vsak element nekega teksta lahko v procesu označevanja pomeni več stvari hkrati (polisemija), zaradi česar so natančni ali celo končni pomeni v praksi nedosegljivi. Semiologija si posledično prizadeva zgolj obogatiti naše razumevanje tekstov (Stokes 2008: 72), kar je tudi pomemben prispevek k poznavanju kulturno konstruirane realnosti in je verjetno celo bolj produktivno od reduciranja tekstov na manifestno vsebino oziroma kvantizirane kategorije, ki je značilno za bolj kvantitativno usmerjene raziskave (Fürsich 2009: 240–241). Da bi semiološko analizirali podobe Ljubljane v slovenskih igranih celovečernih filmih v obdobju med letoma 1945 in 1969, bomo torej najprej zbrali vse slovenske celovečerne igrane filme tega obdobja, ki so v večjem delu – vsaj eni tretjini dolžine – postavljeni v slovensko prestolnico. Sledil bo opis prikazov Ljubljane. Ker v obsegu enega članka ni dovolj prostora za podrobne opise, se bomo tu poskusili osredotočiti zlasti na povzetke tistih elementov, za katere se zdi, da Ljubljano umeščajo v različne prepoznavne pomenske okvire, v nadaljevanju pa bomo te vidike interpretirali in na osnovi interpretacij poskusili razbrati morebitne vzorce. Slednje bomo, če bodo dovolj izraziti, povezali s širšimi družbenimi in kulturnimi okviri. Upoštevajoč omenjeni kriterij izbora, smo v vzorec umestili naslednje filme: *Vesna*, *Trenutki odločitve*, *Dobri stari pianino*, *Veselica*, *Ples v dežju*, *Nočni izlet*, *Družinski dnevnik*, *Minuta za umor*, *Lažnivka*, *Po isti poti se ne vračaj*, *Na papirnatih avionih* in *Sedmina*.

5 Analiza

5.1 Vesna (František Čap, 1953)

Prvi slovenski celovečerni igrani film, ki je bil v večjem delu postavljen v Ljubljano, je *Vesna*. Režiral jo je uvoženi režiser (Čeh František Čap), ki je film posnel zlasti na različnih lokacijah v starem mestnem jedru (hiša na grajskem hribu, stopnice, ki vodijo na grad, Vegova ulica, park Tivoli, Mestni trg in podobno). Ljubljana je v *Vesni* posledično videti kot slikovito baročno mesto, ki diha po starinskih ritmih, sledov socialistične modernizacije (novih tovarn, blokovskih naselij in podobno) pa ni videti. Čapu so posledično očitali, da je Ljubljano v filmu uporabil kot zgolj neke vrste kuliso za predvojno Prago, ki jo je močno pogrešal (več o tem Čatović 2018). Primer je otvoritveni prizor Vesne, ko se kamera sprehaja po strehah in dvoriščih stare Ljubljane. Urbani relief, ki ga lovijo posnetki, namreč prej kot na Ljubljano spominja na praško Malo Strano.

Poleg izbora lokacij je pomemben tudi način njihove filmske obravnave. Prizorišča v *Vesni* so osvetljena po klasičnem hollywoodskem sistemu intenzivne nekontrastne osvetlitve (high-key lighting), kar v praksi pomeni, da prizori delujejo pregledno in optimistično. Pomemben je tudi narativni kontekst, saj romantična komedija gledalca napeljuje k naklonjeni interpretaciji prostorov že s svojo komunikativnostjo. Nekaj takšnega velja tudi za lahkotno glasbo, slikovite kostume, prikupne igralske obraze, dejstvo, da je bil film posnet poleti, in podobno, tako da je mogoče zaključiti, da je Ljubljana v *Vesni* zelo estetizirana, vse do mere, ko še tistih nekaj prizorišč, kjer je videti revščino (na primer domovanje slikarja), deluje skoraj romantično.

Pomembno je tudi, da *Vesna* s svojo osredotočenostjo na različne mestne pejsaže močno gosti sicer ne tako zelo urbano gost profil slovenske prestolnice, tako da jo je na tej ravni mogoče razumeti tudi kot neke vrste nostalgijo za mestom in časi, ki jih v resnici nikoli ni bilo (Ljubljana je bila do hitre ekspanzije v času socializma razmeroma majhno provincialno mesto: sproščena in urbano gosta Ljubljana, ki se pojavlja v filmu, v tem smislu niti nima realnega referenta). Da je Čap Ljubljano v *Vesni* namenoma urbaniziral, priča podrobnost, da je za snemanje nekega prizora najel vse razpoložljive mestne taksije, da so se vozili pred kamero gor in dol, saj avtomobilskega prometa takrat v mestu v resnici skoraj še ni bilo (gl. Stanković 2013: 121).

In kočno, v filmu je mogoče v povezavi z lokacijami razbrati tudi vizijo razrednega mira. Preprost dom treh dijakov, ki so v središču dogajanja, namreč sugerira nizek socialni status, medtem ko Vesna očitno prihaja iz meščanske družine (živi v meščanski vili). Na koncu študentska mama poleg Vesne na slavnostno kosilo povabi tudi Vesnina očeta, profesorja, ki se na vabilo nav-

dušeno odzove. Film na ta način srečnemu razpletu doda še motiv preseganja razrednih razlik, tako da je bil po tej plati kljub vsemu eskapizmu, ki so mu ga kritiki očitali, z uradno politiko precej poravnan.

5.2 *Trenutki odločitve* (František Čap, 1955)

Tudi drugi slovenski celovečerni igrani film, ki je v večjem delu postavljen v Ljubljano, je režiral František Čap. Gre za *Trenutke odločitve*, partizanski film, ki se vrti okoli motiva medsebojnega odpuščanja med partizani in domobranci. V *Trenutkih odločitve* je Ljubljana prikazana predvsem kot abstraktno kjer-koli-že mesto. Da gre za Ljubljano, je sicer jasno že iz uvodnega kadra, ki slovensko prestolnico pokaže z rajskega griča, informativna pa sta tudi prizor vožnje zajetega ranjenca mimo glavne pošte in Prešernovega spomenika ter prizor, v katerem se poskuša skupina ubežnikov prethotapiti skozi cestno zaporo (»blok«) na Karlovški cesti.

Vendar pa omenjeni uvodni posnetek Ljubljane spremlja dramatični voice-over, ki zgodbo postavlja v širši okvir. Pripovedovalec pravi: »Bilo je neko mesto in mnogo je bilo takih mest.« Ljubljana v tem okviru predstavlja simbol številnih okupiranih mest med drugo svetovno vojno, ki so ječala pod škornjem tuje okupacije. Da je Ljubljana v tem filmu prej simbol upornega mesta nasploh kot konkretno mesto, priča tudi dejstvo, da je v prizorih bolj ali manj neoznačena. Prvič, dogajanje je v delu, ki je postavljen v Ljubljano, skoraj v celoti omejeno na različne neizstopajoče interjerje (bolnišnica, ilegalčevo stanovanje), kjer se junaki soočajo zlasti z različnimi eksistencialnimi dilemami, tako da prepoznavno ljubljanskih lokacij skoraj ni videti. In drugič, tudi tistih nekaj redkih posnetkov, ki so postavljeni na ulice, ne pove nič. Mesto je tu reducirano na neekspresivno ozadje dogajanja (anonimne oziroma neznačajne ceste, dvorišča, zgradbe), pri čemer je treba poudariti, da je tudi omenjeni uvodni posnetek z Grajskega griča narejen tako, da gledalci ne vidimo značilnih ljubljanskih pejsažev: ker je snemalec okoli kamere približal posamičnim hišam, je Ljubljana tudi v tem prizoru videti kot zgolj skupek zgradb brez kakršnega koli prepoznavno ljubljanskega profila. K abstraktnosti in hladnosti profila filma so prispevali tudi snemalni termini, saj je bil film posnet v zimskih mesecih.

5.3 *Dobri stari pianino* (France Kosmač, 1959)

Dobri stari pianino, ki ga je po radijski igri Frana Milčinskega - Ježka režiral France Kosmač, je partizanski film z zanimivo pripovedno perspektivo. Glavni junak filma *Dobrega starega pianina* je namreč kar – pianino.

Prepoznavno ljubljanskih lokacij tudi v tem filmu ni veliko. Prizori so v delu, ki je postavljen v to mesto, skoraj izključno postavljeni v različne interjerje (umetnikovo stanovanje, koncertna dvorana, gimnazijska učilnica ipd.). Izjema je zgolj nekaj

kratkih sekvenc na ulici pred umetnikovim stanovanjem. Gre za Gosposko ulico, ki je bila nekoč najprestižnejša v mestu, v času snemanja pa je svoj nekdanji lesk že izgubila. Ti prizori Ljubljano posledično prikazujejo kot tipično srednjeevropsko mesto z lepimi, a hkrati tudi že precej dotrajanimi starimi stavbami. Zgovorni so tudi interjerji. Umetnik stanuje v majhnem podstrešnem stanovanju, hodniki pred njim pa so vlažni in vsaj nekoliko zanemarjeni, tako da film tudi v tem pogledu slovensko prestolnico predstavlja zlasti kot nekoliko zatoхло – melanholično – srednjeevropsko mesto. Podobno je s stanovanjem umetnikovega prijatelja. To stanovanje je namreč veliko bolj urejeno od umetnikovega, vseeno pa gre tudi v tem primeru za vsaj nekoliko klavstrofobično okolje: za meščanski par je stanovanje premajhno in prenapolnjeno s pohištvom, tako da se tudi v tej povezavi poraja vtis, da je Ljubljana malo mesto, katerega najboljši časi so že minili (ali pa bodo šele prišli). Takšnemu vtisu prispevajo tudi ponošeni kostumi, oblačno vreme in vsaj nekoliko utesnjujoče kadriranje.

Razmeroma utesnjen in zatohel značaj slovenske prestolnice v filmu je sicer mogoče interpretirati tudi kot narativni pripomoček. *Dobri stari pianino* se namreč izteče v didaktično zašiljen zaključek, ki sugerira, da se bodo ljudje lahko realizirali še v novem redu, ki bo sledil osvoboditvi (umetniku prisluhnejo šele zmagoviti partizani). Utesnjenost in zatoхлоst Ljubljane pred osvoboditvijo lahko v tem smislu razumemo kot način, s katerim je Kosmač poskusil poudariti človekovo eksistenčno in eksistencialno utesnjenost v obdobju pred partizansko zmago oziroma socializmom.

5.4 *Veselica* (Jože Babič, 1960)

Veselica (1960) Jožeta Babiča je prva nastavila kritično ogledalo tudi socialistični družbi. Babičev drugi celovečerni film tako ob usodi junaka prikazuje tudi različne anomalije socializma, od pomanjkanja živil do privilegijev, ki jih imajo v družbi bivši borci.

V *Veselici* vidimo v osnovi dve Ljubljani. Prva je Ljubljana običajnih ljudi. Ti na filmskem platnu v glavnem živijo v majhnih in neudobnih stanovanjih. Junak filma na primer stanuje v majhni in vlažni najemniški sobi v stari Ljubljani, zgovoren pa je tudi prikaz podjetja, v katerem dela. Podjetje deluje v neki anonimni zgradbi, odnosi med zaposlenimi so slabi, delavci lahko napredujejo s prilizovanjem direktorju, zaposleni se med seboj tudi zlobno opravljajo in podobno. Druga Ljubljana v filmu je Ljubljana članov komunistične partije in njenih sodelavcev. To Ljubljano je Babič posnel zlasti na Litostrojski cesti. Ta rešitev je bila vsebinsko ustrezna, saj gre za edino cesto v slovenski prestolnici, ki je bila zgrajena v slogu sovjetske avenije. Poleg tega je bila zgrajena kmalu po komunističnem prevzemu oblasti leta 1945, tako da je v tistem času bolj kot katera koli druga lokacija

v Ljubljani označevala novi red. Ključno pri vsem skupaj je, da so lokacije na Litostrojski cesti in okoli nje privlačne. Cesta je velika in urejena, bloki so novi in zračni, stanovanja so moderna, prostorna, udobna in podobna. Če povzamemo, izbor lokacij in umeščanje likov nanje sugerira, da tudi v socializmu – kljub uradnim parolam, ki so trdile drugače – obstajata dva razreda. Prvega tvorijo običajni ljudje, ki živijo v starih in nezdravih stanovanjih v starem mestnem jedru, drugega pa komunistična elita, ki stanuje v modernih novih stanovanjih na robu mesta. Takšno konstrukcijo podpira tudi filmska fotografija, saj so prizori, ki se dogajajo v starem mestnem jedru, praviloma temnejši.

5.5 *Ples v dežju* (Boštjan Hladnik, 1961)

Ples v dežju je posnel mladi Boštjan Hladnik ob svoji vrnitvi iz Pariza, kjer je bil na študijskem izpopolnjevanju. Ker se je ravno takrat v Franciji pojavil novi val (*nouvelle vague*), je Hladnik svoj slovenski celovečerni prvenec posnel v tem takrat še zelo novem slogu.

Ljubljana je v *Plesu v dežju* prikazana kot zatohlo, umazano in hladno mesto. Večji del filma je bil – tako kot Čapova *Vesna* – posnet v starem mestnem jedru, a je Hladnik izbral lokacije, ki so povsem drugačne od tistih, ki jih je v *Vesni* našel Čap, tako da *Ples v dežju* prikazuje Ljubljano na tako rekoč diametralno nasproten način. Medtem ko je slovenska prestolnica v *Vesni* videti kot svetlo, sončno in prikupno srednjeevropsko mesto, je v *Plesu v dežju* temna, neprijetna in odtujena. Med razlogi za takšen prikaz je bilo Hladnikovo razočaranje nad domačim okoljem po vrnitvi s študijskega izpopolnjevanja (gl. Orel in Golob 2008). Glede konkretnih lokacij je mogoče ugotoviti štiri stvari. Prvič, prizori so bili v večjem delu posneti v različnih interjerjih, ki so – sploh junakovo stanovanje – majhni, umazani in neudobni. Zgovorna je tudi neugledna gostilna, v kateri se shajata junak Peter in njegovo dekle Maruša. Drugič, prizori, ki so posneti na mestnih ulicah, so pogosto postavljeni na prepoznavna in slikovita ljubljanska prizorišča (Šušarski most, obrežje reke Ljubljanice ipd.), vendar pa so film snemali pozimi in v oblačnem vremenu, tako da mesto tudi v teh prizorih ne deluje privlačno. Tretjič, precej eksterjerjev je bilo posnetih tudi pred različnimi anonimnimi in krušečimi se zidovi (prelepljenimi s plakati in podobno), tako da je težko reči, kje natančno se dogajajo, vsekakor pa tovrstna ozadja tudi sama Ljubljano prikazujejo kot zanemarjeno in sivo mesto. In četrtič: v filmu je daljša sekvenca, v kateri Marušo fantazija odnese na podeželje. Pokrajina je tu obsijana s soncem in predstavljena kot čudovit prostor svobode, toda, strogo gledano, tudi ta prizor ne spreminja vtisa celote: ker gre za fantazijo, s katero Maruša beži iz svojega nesrečnega življenja v mestu, *Ples v dežju* tudi v tem segmentu zgolj poudarja hladnost in odtujenost slovenske prestolnice.

Če povedanemu prištejemo še tragično zgodbo, ki tudi po svoji plati sugerira, da je življenje v Ljubljani nesrečno, lahko sklenemo, da *Ples v dežju* slovensko prestolnico prikazuje v izrazito nenaklonjeni luči. K takšnemu prikazu prispeva tudi Hladnikovo spogledovanje s pripovednimi konvencijami ekspresionizma. Za ta slog je namreč značilno odločno krivljenje realnosti v groteskne simbole, tako da Ljubljana v filmu na več mestih ne deluje zgolj sivo, temveč naravnost grozljivo.

5.6 Nočni izlet (Mirko Grobler, 1961)

Nočni izlet Mirka Groblerja z zgodbo o divji hišni zabavi, ki se konča tragično, opozarja na nevarnosti, ki naj bi jih prinašalo mladinsko sledenje zahodni popularni kulturi.

V filmu ljubljanskih ulic z izjemo dveh kratkih prizorov ni videti. Prvi od teh dveh prizorov se dogaja ponoči v bližini Šuštarškega mosta. Tu napeto dogajanje in visokokontrastna noirovska osvetlitev mesto konstruirata zlasti v duhu takrat priljubljenih francoskih gangsterskih filmov. Drugi prizor se odvija podnevi na trgu pred Križankami. Razen tega, da je v Ljubljani veliko starih hiš, ta prizor o mestu ne pove ničesar. Bolj so tako zgovorni interjerji. Poleg Festivalne dvorane, v kateri poteka večja plesna prireditev, so tu še tri stanovanja. V prvem živi družina junakovega dekleta. To stanovanje je staro in ne pretirano udobno. Iz konteksta je mogoče razbrati, da gre za stanovanje v starem mestnem jedru, v filmu pa poudarja zlasti nižji – delavski – status dekletove družine. Junak stanuje v blokovskem stanovanju. Oprema v njem je sodobna in sobe prostorne, vseeno pa nič v stanovanju ne presega običajnih bivanjskih standardov tistega časa. Tretje stanovanje je prizorišče razvratne nočne zabave. Za nas je pomembna zlasti podrobnost, da gre za prostorno in razkošno opremljeno meščansko stanovanje, kakršna so se gradila v Ljubljani v desetletjih pred komunističnim prevzemom oblasti leta 1945. Ta tri stanovanja drugo ob drugem sugerirajo, da so v tistem času v Ljubljani živeli pripadniki treh večjih razredov: delavskega, srednjega (uradniki, učitelji, pravniki in podobno) in višjega (komunistična elita, ki posnema življenjski slog predvojnega meščanstva).

Nočni izlet torej predstavlja Ljubljano zlasti v razrednih terminih. Ob gledanju filma se tako zdi, da komunistična oblast kljub svoji egalitarni agendi razrednih razlik ni uspela odpraviti oziroma se je sama zavihtela na položaj nekdanje meščanske elite in prevzela njen življenjski slog. Ključno pri tem je, da nova elita svoje otroke vzgaja na neprimeren način. Pomembno vlogo pri tem imajo očitno tudi škodljivi vplivi zahodne popularne kulture, kar pomeni, da je Ljubljana v *Nočnem izletu* videti zlasti kot tipično sodobno zahodno mesto: populacija je razredno razslojena, mladina se prepušča čarom popularne kulture, urbana tekstura je hladna in podobno.

5.7 Družinski dnevnik (Jože Gale, 1961)

Družinski dnevnik je satira o modernem življenju. Ker so sodobni življenjski ritmi v filmu obravnavani na zelo kritičen način, ne sme presenetiti, da je Ljubljana v tem filmu videti kot izrazito dinamično sodobno mesto. Nekoliko nenavadno je zgolj, da so filmarji to modernost posneli skoraj izključno v starem mestnem jedru, ki s svojo baročno arhitekturo sugerira vse prej kot hektičnost novih časov. Ne glede na to pa se je ekipi posrečilo oblikovati prepričljiv prikaz modernosti. Glavno zaslugo za to imajo »masovke« z množicami hitečih posameznikov, avtomobilov, kolesarjev, avtobusov in podobno, ki dajejo vtis, da se je tudi Ljubljana razvila v sodobno velemesto. Nekaj prizorov, ki so bili posneti pred novejšimi ozadji (Miklošičeva cesta, supermarket na Ajdovščini ipd.), ta vtis še krepi. Vseeno pa po drugi strani vidimo, da mesto komaj dohiteva razvoj: ljudje še vedno živijo v starih in sanitarno slabo urejenih stanovanjih. Težava je tudi, da stanovanj kljub intenzivni gradnji novih blokovskih naselij preprosto ni dovolj. O tem priča že usoda starejše hčerke, ki s svojim zaročencem nima možnosti, da bi si uredila stanovanjsko vprašanje. In končno, iz dogajanja je mogoče razbrati, da se novi bloki gradijo kar povprek – brez misli na dobrobit prebivalcev. Oče v družini, ki je v osredju dogajanja, se na primer bori proti gradnji novih blokov na otroškem igrišču.

Družinski dnevnik je posnet zelo konvencionalno: kadri so pregledni, montaža ni pretirano dinamična in podobno. Od formalnih značilnosti je tako v kontekstu pričujoče analize še najbolj pomembna podrobnost, da so film snemali poleti. Mestne ulice in trgi so namreč obsijani z močnim soncem, kar postavlja dogajanje v nekoliko lahkotnejšo perspektivo. K lahkotnejšemu tonu prispeva tudi žanrski okvir satire, vseeno pa je osnovno sporočilo filma jasno: Ljubljana je postala veliko mesto, ki se komaj spoprijema s posledicami modernizacije.

5.8 Minuta za umor (Jane Kavčič, 1962)

Minuta za umor je bila prva slovenska celovečerna kriminalka. Ozadje zapleta je sicer politično: junak, ki je po vojni pobegnil v tujino, ker so ga vsi obtoževali izdaje sošolcev, se po 18 letih vrne, da bi razkrinkal pravega zločinca.

Večji del filma je postavljen v nočni bar v Nebotičniku, kjer se junak sestane s štirimi preživelimi sošolci (eden od teh mora torej biti izdajalec) in profesorjem. Nočni bar v Nebotičniku je bil v tistem času edini te vrste v Ljubljani in se je tudi ponašal s slikovitim varietejskim programom (vključno z erotičnimi plesi). Modernistična notranja oprema Nebotičnika, širok spekter nastopajočih glasbenikov in plesalcev, svetovljanska klientela in podobno zagotavljajo, da je Ljubljana v filmu videti kot svetovljansko mesto – celo velemesto. K temu vtisu prispevajo tudi uvodni prizori, ko junak išče bivše sošolce po nekaterih takrat

najbolj urbaniziranih delih slovenske prestolnice (meščanske vile na Poljanah, Savsko naselje z množico novozgrajenih blokov ipd.). Še posebej močen je v tej smeri prizor, ko se junak vozi z avtomobilom po mestu: njegovo vožnjo spremlja sodobna jazz glasba, v ozadju pa je videti različne abstraktne urbane strukture, kot so podvozi, bloki, predori ipd. Oboje je bilo namreč značilnost poudarjeno urbanih francoskih novovalovskih filmov, tako da Ljubljana v *Minuti za umor* celo nekoliko spominja na novovalovski Pariz. In kočno, k izrazito urbanemu profilu filma prispeva tudi zadnji kader v filmu, v katerem inšpektor in njegov pomočnik iz Nebotičnika zreta na prebujajočo se Ljubljano. Tu gre za dvoje: prvič, pogled na mesto z visoke zgradbe mesto že sam po sebi preoblikuje v abstraktno urbano gmoto, in drugič, kamera je pri tem postavljena tako, da se rob kadra izogiba koncu mesta (Ljubljana ni tako veliko mesto, da bi segala, do koder vidi oko), zaradi česar nastaja vtis, da mesto kljub svoji relativni majhnosti v resnici nima konca oziroma da se razprostira še daleč naprej.

Minuta za umor torej Ljubljano prikazuje v prvi vrsti kot veliko mesto. Razlog za to so verjetno žanrske konvencije, saj so kriminalke po pravilu postavljene v velika mesta z gostimi urbaniimi teksturami. Ljubljana tako v *Minuti za umor* deluje veliko bolj urbano, kot je v katerem koli od prej obravnavanih filmov, pri čemer pa ta urbanost glede na morilski zaplet in druga nizkotna dejanja, ki smo jim priča v filmu, očitno ni ravno nekaj dobrega. Nekaj podobnega seveda velja tudi za dekadentno meščansko klientelo v Baru Nebotičnik, tako da je mogoče v tej povezavi film interpretirati tudi kot kritičen pogled preprostega delovnega človeka na bolj ali manj brezdelno mestno elito. O tem med drugim priča očitno nižji socialni status inšpektorja in njegovega pomočnika, ki v filmu predstavljata ne le formalno avtoriteto, temveč analitični in moralni zorni kot, s katerega gledalec spremlja dogajanje.

5.9 *Lažnivka* (Igor Pretnar, 1965)

Lažnivka pripoveduje o naivnem dekletu Branki, ki jo s hlinjenjem ljubezni skuša prevarati profesionalni slepar.

Film je v celoti postavljen v Ljubljano. Lokacije so različne in vključujejo tako ulice iz širšega mestnega središča (Komenskega, Beethovnova) kot tudi blokovska naselja v predmestjih (Savsko naselje, stolpnice ob Podmilščakovi ulici). Ključna značilnost filma v tej povezavi je, da Ljubljanec skoraj ne označuje: ulice so predstavljene na način abstraktnih urbanih pejsažev brez kakršnega koli posebnega profila. V uvodnem prizoru na primer vidimo ulico (Komenskega), po kateri se sprehajajo anonimni meščani, v ozadju so razmeroma neizstopajoče zgradbe, prijateljici, ki ju kamera spremlja, se pogovarjata in podobno. Nekaj takšnega velja tudi za interjerje, tako da je mogoče zaključiti, da *Lažnivka* slovensko pre-

stolnico predstavlja zlasti kot nekoliko hladno in odtujeno mestno teksturo. Ta vtis podpira tudi zgodba (o tolpi goljufov, ki velemestno osamljenost izkoriščajo za svoje prevarantske rabote), vendar zgolj do neke mere, saj se slepar na koncu pokesa in junakinji denar vrne. H konstrukciji Ljubljane kot neznačajnega sivega mesta prispeva tudi razmeroma neintenzivna nekontrastna fotografija (prevladovanje različnih odtenkov sive v barvni paleti).

5.10 Po isti poti se ne vračaj (Jože Babič, 1967)

Po isti poti se ne vračaj prikazuje predsodke, s katerimi se soočajo sezonski delavci iz Bosne na začasnem delu v Sloveniji. Dogajanje se zaplete, ko začne eden od teh »sezoncev« hoditi s slovenskim dekletom.

Glede na vsebino filma ne sme presenetiti, da je bil večji del filma posnet zlasti na različnih manj uglednih predmestnih lokacijah, kjer so se v tistem času zadrževali sezonski delavci. Med njimi so barakarsko naselje, kjer delavci spijo, gradbišče za Bežigradom, kjer delajo, in nekaj predmestnih gostiln, kjer se zabavajo. V filmu je videti tudi nogometni stadion (Ilirija v Šiški), kjer sezonci obiščejo nogometno tekmo, in neko predmestno ulico, kamor pridejo pomagati graditi hišo. Tudi interjerji so neugledni: notranjost barak, gostiln in starega železniškega vagona, kjer se zabavajo z lahkimi dekleti, je umazana, slabo osvetljena in neudobna. K neprivlačnosti lokacij prispeva tudi naturalističen slog filma (snemanje pri naravni svetlobi, oblačni dnevi, ponošene obleke in podobno), tako da je Ljubljana v celovečercu videti kot zelo groba urbana tekstura. Vseeno pa je iz pripovedi jasno, da gre zgolj za svet sezonskih delavcev, in ne za Ljubljano nasploh, zaradi česar lahko ugotovimo, da *Po isti poti se ne vračaj* s svojim neprizanesljivim izborom različnih zanemarjenih lokacij slovenske prestolnice ne prikazuje kot umazano in neprivlačno mesto kar počez. Prej gre za to, da poskuša opozoriti na hrbtno stran slovenskega gospodarskega razvoja. Ta hrbtna stran je seveda izkoriščanje sezonskih delavcev iz drugih (bivših) jugoslovanskih republik, tako da lahko Babičev celovečerec v prvi vrsti razumemo kot delo, ki Ljubljano prikazuje kot mesto izrazite dvojnosti: po eni strani gre za hitro razvijajočo se prestolnico, po drugi pa za mesto, ki lahko tako hitro raste zgolj zaradi izkoriščanja delavcev na začasnem delu, ki jih Slovenci za povrh še močno prezirajo. Razmeroma visokokontrastna fotografija in dramatična glasba tovrstne vsebinske poudarke le še stopnjujeta.

5.11 Na papirnatih avionih (Matjaž Klopčič, 1967)

Film *Na papirnatih avionih* je posnel mladi Matjaž Klopčič. Tako kot Boštjan Hladnik pred njim se je tudi Klopčič študijsko izpopolnjeval v Parizu in ob vrnitvi v Slovenijo začel snemati filme v novovalovskem slogu. Dogajanja v filmu ni veliko,

saj gre v prvi vrsti za raziskovanje možnosti upodobitve »stanja misterioznega občutja ljubezni« (Klopčič v Kolšek 2012: 153).

V skladu s tovrstnim pripovednim izhodiščem so *Papirnatih avioni* bolj kot ne zgolj lirična meditacija. Ljubljana je v filmu posledično videti kot zelo romantično mesto, vendar ne na prvo žogo. Film je namreč posnet v dinamičnem novovalovskem slogu, ki vsaj načelno nima časa za pretirano občudujoče posnetke ozadij, toda v *Na papirnatih avionih* so kadri vseeno skrbno zasnovani oziroma so celo močno stilizirani. Da je Ljubljana kljub dinamičnemu filmskemu jeziku videti kot slikovito starinsko mesto, je zasluga tudi nežne ljubezenske zgodbe in zasanjane glasbene spremljave, saj v tem okviru tudi nekoliko zanemarjene stare zgradbe v središču mesta, pred katerimi teče dogajanje, delujejo privlačno. H konstrukciji Ljubljane kot neke vrste romantične idile prispeva tudi izbor lokacij. Med temi so Tromostovje, Moderna galerija, Mestni trg, Trg narodnih herojev, križišče pred Pošto, Tivoli, kavarna Union, meščansko stanovanje, baletna šola in podobno. Gre namreč za zbirko najbolj slikovitih in pogosto tudi turistično najbolj eksploatiranih delov mesta. Če k omenjenemu prištejemo še občudujoč flyover posnetek stare Ljubljane, lahko zaključimo, da je Klopčič *Papirnatih avione* posnel na najbolj privlačnih ljubljanskih lokacijah, pri čemer ni nepomembno, da v teku celotnega filma velikih blokovskih predmestij, ki so rastla v tem času, sploh ni videti. Slovenska prestolnica posledično v filmu deluje zlasti kot lirična razglednica iz preteklosti: mesto z lepimi starimi zgradbami, slikovitimi pejzaži in veliko starinske patine.

5.12 Sedmina (Matjaž Klopčič, 1969)

Tudi *Sedmina* je posnel Matjaž Klopčič. Film prikazuje generacijo mladih maturantov, ki so morali ob italijanski okupaciji Ljubljane leta 1941 hitro odrasti in začeti sprejemati pomembne odločitve.

Sedmina je v večjem delu postavljena v staro Ljubljano. Med lokacijami so (današnja) Cankarjeva cesta, Tivoli, Mestni trg in Šuštarški most, posebnost filma pa je, da je bil v pomembnem delu postavljen tudi v eno najstarejših ljubljanskih predmestij, Trnovo, ki je bilo pred tem redko predmet filmskih obravnav. Tu namreč stanujeta junaka, Niko in Marija. Več prizorov je bilo posnetih tudi v Trnovskem pristanu, kjer ima Marijina družina manjšo leseno hiško. Za *Sedmino* je v splošnem značilna zlasti neke vrste dvojnost. Po eni strani gre za delo, ki ga prežema zvrhana mera nostalgije po predvojni Ljubljani, po drugi strani gre hkrati za napeto pripoved o mladih ljubljanskih ilegalcih. Ljubljana v filmu posledično zveni zlasti v teh dveh legah. Nekateri prizori, sploh tisti, ki se dogajajo pred vojno, so poudarjeno lirični in zasanjani, tako da Ljubljana deluje podobno kot v filmu *Na papirnatih avionih*, se pravi kot nekoliko zanemarljeno, vseeno pa

hkrati tudi prikupno starinsko mesto. Poleg teh je v filmu še kar nekaj akcijskih prizorov. Med njimi je znameniti prizor streljanja pred Moderno galerijo, v katerem Ljubljana deluje kot razmeroma gosta in hladna urbana tekstura, skratka kot razmeroma konvencionalno ozadje akcijskih filmov.

Nekaj posebnega je stanovanje Nikove družine. Ker je bila ena od intenc Bena Zupančiča, avtorja literarne predloge, po kateri je bil film posnet, »obsodba malomeščanskega življa, zaverovanega v svoj mali svet« (Šimenc 1981: 802), je stanovanje prikazano kot hladno in utesnjujoče. S takšno konstrukcijo je Klopčič poskusil poudariti ozkost starejše generacije oziroma Zupančičevo sugestijo, da se leta 1941 mladina ni uprla zgolj tujemu okupatorju, temveč tudi samozadostni vrtičkarski mentaliteti svojih staršev. V praksi pa ta element nekoliko komplicira splošno podobo Ljubljane v filmu, saj je slovenska prestolnica posledično videti kot prikupno starinska in zato hlo starinska hkrati, obenem pa kot mesto, ki je včasih veliko, včasih pa tudi majhno.

6 Ugotovitve

Analiza prikazov Ljubljane v slovenskem celovečernem igranem filmu v obdobju med letoma 1945 in 1969 je pokazala, da so slovenski filmarji Ljubljano obravnavali v zelo različnih vsebinskih in slogovnih okvirih. Slovenska prestolnica je v analiziranih filmih posledično videti na zelo različne načine. Eden od razlogov za to raznolikost je verjetno že vzorec: ker smo v analizo vključili filme iz razmeroma širokega časovnega okvira, se v vzorcu pojavljajo filmi, ki so nastali v dokaj različnih heterogenih družbenih, proizvodnih in navsezadnje tudi estetskih kontekstih. Velika raznovrstnost prikazov Ljubljane v tem kontekstu niti ni presenetljiva, tako da bi bilo morda bolje, če bi se pri analizi osredotočili na zgolj katero od obdobij znotraj tega časovnega okvira. Težava je edino, da se v Sloveniji v prvih desetletjih po vojni ni snemalo veliko (povprečje sta bila eden do dva celovečerca na leto). To namreč pomeni, da filmov o Ljubljani znotraj teh krajših obdobij ni več kot le nekaj, tako da bi vzorec z zgolj nekaj filmi verjetno več povedal o vsebinskih in slogovnih preferencah posamičnih režiserjev (v povojnem obdobju na primer Franceta Štiglica) kot o nacionalni kinematografiji nasploh. Povedano z drugimi besedami: iz zgolj nekaj primerov je težko posploševati, ob poskusih razumevanja strukturnega položaja Ljubljane v slovenskem simbolnem imaginariju pa nas zanima ravno morebitna bolj splošna senzibilnost. V skladu s tem raziskovalnega okvirja nismo ožili, je pa res, da zelo veliko sorodnosti pri prikazih Ljubljane v tem okviru ni bilo mogoče razbrati.

Kljub vsej raznolikosti je pri prikazih Ljubljane mogoče prepoznati vsaj dva skupna imenovalca. Prvi zadeva podrobnost, da je večina obravnavanih filmov

pri svojih prikazih Ljubljane osredotočena zlasti na staro mestno jedro. Iz tega lahko sklepamo, da je bilo ljubljansko mestno središče v obravnavanem času poleg prostorskega tudi pomembno simbolno središče mesta. Drugi skupni imenovalec je strah pred modernizacijo oziroma urbano gostoto, ki jo ta prinaša. Na to prvino sklepamo iz dveh vrst pristopov k filmski konstrukciji Ljubljane v vzorcu.

Najprej so tu filmi, ki Ljubljano prikazujejo v naklonjenih tonih, se pravi kot privlačno in prijetno mesto. Ključno pri tem je, da se pri tej konstrukciji skoraj v celoti izogibajo kakršnih koli označevalcev modernizacije. Konkretno gre tu za Čapovo Vesno in Klopčičev celovečerec *Na papirnatih avionih*, ki slovensko prestolnico predstavljata kot slikovito starinsko mesto, ki se ga modernizacija še praktično ni dotaknila. Vtis, ki nastaja, je torej, da je Ljubljana slikovito in privlačno mesto, če se osredotočimo zlasti na njeno staro baročno jedro oziroma, natančneje, pod pogojem, da iz enačbe izvzamemo vse tisto, kar je prinesla modernizacija.

Druga skupina filmov je do modernizacije kritična tudi eksplisitno. V mislih imamo filme, ki so postavljeni v sodobno Ljubljano: *Veselico*, *Ples v dežju*, *Nočni izlet*, *Družinski dnevnik*, *Minuto za umor*, *Lažnivko* in *Po isti poti se ne vračaj*. V vseh teh filmih namreč vidimo tudi nova blokovska naselja, povečan promet na cestah, hitre življenjske ritme, odtujenost posameznikov in druge značilnosti, ki jih običajno povezujemo z modernizacijo. Ključno pri tem je, da so vse te prvine v omenjenih filmih postavljene v narativne okvire, ki jih prikazujejo kot nekaj slabega. V *Veselici* so nova blokovska naselja rezervirana zgolj za partijsko elito, v *Plesu v dežju* posamezniki med seboj ne zmorejo več vzpostaviti niti minimalnega človeškega stika, v *Nočnem izletu* se mladi v svetu vseprisotne zahteve po zabavi za vsako ceno ne znajdejo, v *Družinskem dnevniku* so sodobni življenjski ritmi popolnoma razkrojili družinske vezi, v *Minuti za umor* pod bleščečo površino novih časov tlijo stara sovraštva in sebični individualizmi, v *Lažnivki* so nova blokovska naselja prostor brezobzirne borbe za denar in ugled, film *Po isti poti se ne vračaj* pa zelo jasno sporoča, da ceno za razvoj Ljubljane plačujejo zlasti izkoriščani delavci iz drugih jugoslovanskih republik na začasnem delu v Sloveniji.

Obe vrsti filmov napeljujeta k ugotovitvi, da je v slovenskih celovečernih filmih v obravnavanem obdobju prisotna vsaj mera nelagodja nad spremembami, ki jih prinaša modernizacija. Ta ugotovitev je še toliko pomembnejša, če analizirane filme beremo v kontekstu drugih domačih celovečercev. Dejstvo namreč je, da Ljubljane v slovenskem filmu razmeroma dolgo sploh ni bilo mogoče videti. Prvi slovenski celovečerni film, *V kraljestvu Zlatoroga* (Janko Ravnik, 1931), se v Ljubljani vsaj začne (preden se junak odpravi na Triglav), potem pa je sledilo kar pet celovečercev, ki so bili postavljeni na podeželje, in eden, ki je bil postavljen

v Trst, tako da je prvi domači film, ki je v večjem delu postavljen v Ljubljano, Vesna, prišel v kinematografe šele leta 1953 – pa še tega je posnel tujec (Čeh František Čap) po motivih nekega češkega filma (*Pred maturitou* (Pred maturo) (Svatopluk Innemann in Vladislav Vancura, 1932)) (glej Stanković 2013: 114). Tudi naslednji film, ki je postavljen v Ljubljano, je režiral Čap (*Trenutki odločitve*), potem pa je sledilo še pet filmov, ki so bili postavljeni na podeželje. Prvi povsem slovenski film, ki je v večjem delu (približno tretjina filma) postavljen v slovensko prestolnico, *Dobri stari pianino*, je bil tako posnet šele leta 1959, se pravi skoraj 30 let po začetku snemanja domačih celovečercov. Tudi s tega zornega kota se poraja vtis, da je v Sloveniji tistega časa prevladovala mera strahu pred modernizacijo, saj domačih filmov, ki bi bili postavljeni v večje mesto – prostorski simbol modernosti – v Sloveniji dolgo sploh ni bilo, ko pa so se v šestdesetih letih 20. stoletja vendarle začeli pojavljati v večjem številu, so različne prvine modernizacije pretežno obsojali. Povedano drži še toliko bolj, če upoštevamo, da je bil v tem desetletju posnet en sam slovenski celovečerec, ki je bil postavljen v kakšno drugo večje slovensko mesto (gre za *Akcijo Janeta Kavčiča* (1960), ki se dogaja v Celju).² Vsi ostali so bili postavljeni v manjša mesta ali na podeželje.

Če torej upoštevamo, da je bilo slovenskih filmov, ki so bili postavljeni v večja mesta, malo in da se v večini od teh označevalci modernizacije pojavljajo v pretežno negativnih kontekstih, lahko sklepamo, da prikazi Ljubljane, kot smo jih prepoznali v analizi, izkazujejo zlasti dobro mero nelagodja ob modernizaciji in urbanizaciji. Kot da bi si slovenski filmarji želeli, da bi Ljubljana za vedno ostala majhna provincialna prestolnica, samovšečno zagledana v lasten baročni popek.

Takšen odpor do modernizacije je še posebej zanimiv glede na to, da je bila slovenska kinematografija v tistem času državna: filme so snemali izključno v dveh državnih filmskih podjetjih (Triglav film in Viba film). Če je namreč oblast takoj po prevzemu oblasti zagnala proces pospešene modernizacije države, bi bilo pričakovati, da bi državna kinematografija ta proces podpirala, naša analiza pa kaže, da očitno ni bilo tako. Kako bi bilo torej mogoče interpretirati takšno odstopanje od uradne politike? Razloga sta vsaj dva. Prvi je povezan z že omenjeno odločitvijo jugoslovanske oblasti z začetka petdesetih let, da se bo iz projekta velikodušne podpore domači filmski industriji umaknila, saj je to pomenilo tudi konec strogega ideološkega nadzora filmske proizvodnje. Domači filmarji so od takrat naprej lahko snemali filme bolj ali manj po lastnih presojah, tako da tudi različna odstopanja od državnih politik niso bila nemogoča.

2. Izjema je do neke mere tudi *Zarota* Francija Križaja iz leta 1964, ki je bila delno posneta v Velenju, vendar tudi ta izjema ni povsem čista, saj se film nanaša na anonimno tuje okolje.

Drugi možni razlog za odklanjanje modernizacije v analiziranih filmih je povezan s slovensko kulturno zgodovino. Tu gre zlasti za etnične specifičnosti prostorske poselitve, konkretno za dejstvo, da so do začetka 20. stoletja Slovenci pretežno živeli na podeželju, medtem ko so bila mesta v nemajhni meri tuja oziroma potujčena (še posebej na Štajerskem in Primorskem) (gl. Cvirn 1998). V mestih so bili pretežno slovenski zlasti nižji sloji, stvari pa so se prvič korenito spremenile šele po koncu prve svetovne vojne, ko je ob nastanku Kraljevine SHS del tujega meščanstva emigriral, vsaj del pa se je tudi poslovenil. Še pomembnejša prelomnica je bil konec druge svetovne vojne, ko je večina preostalih tujcev bodisi pobegnila bodisi bila pregnana ali celo pobita (gl. Kregar 2009: 148–151; Troha 2012: 289–295). Zaradi političnih prepričanj ali strahu pred partizanskim maščevanjem se je po vojni izselil tudi del slovenskega meščanstva. Namesto vseh teh so v mesta prišli priseljenci s podeželja, kar je v praksi pomenilo, da je slovenska mestna kultura kmalu po vojni poleg socialističnega začela pridobivati tudi vse bolj kmečki značaj (najizraziteje se je spremenil kulturni profil tistih mest, ki so bila nekoč pretežno tuja: Piran, Izola, Koper, Celje, Maribor in Ptuj). Ključno pri tem je, da je vzporedno s tovrstnimi demografskimi premiki prišlo tudi do prevlade podeželskih vrednot: strahu pred spremembami, drugačnostjo, urbano gostoto in podobno. O tem pričajo različne še aktualne slovenske navade, kot so pogosto obiskovanje sorodnikov na podeželju, ljubezen do narave, bežanje iz mest ob koncih tedna, priljubljenost domače pridelane hrane, neizdelanost pravil meščanske vljudnosti (primer: ko se ljudje srečajo, praviloma ne vedo, ali naj se samo pozdravi-o, si sežejo v roke, tudi poljubijo (dvakrat, trikrat?) ipd.), opazna odsotnost kompleksnejših simbolnih artikulacij v oblačilni kulturi (prevladovanje preprostih in funkcionalnih oblačil) in podobno, zgovorni pa so tudi rezultati nekaterih raziskav, ki kažejo ravno na nelagodje v urbanosti. Matjaž Uršič in Marjan Hočevar sta na primer v svoji raziskavi (2007) ugotovila, da je za slovensko bivanjsko kulturo značilna zlasti visoka mera protiurbanosti.

S tega zornega kota lahko torej odklonilen odnos do modernizacijskih procesov, ki smo ga prepoznali v analizi, interpretiramo kot izraz širših sistemov vrednot, ki so bili značilni za Slovenijo v obravnavanem obdobju. Tu gre v prvi vrsti za odklonilen odnos do urbanosti, ki izhaja iz slovenske zgodovinske izkušnje. Če tej interpretaciji dodamo podrobnost, da se je oblast na začetku petdesetih let umaknila iz domače filmske industrije, lahko sklepamo, da so slovenski filmarji kmalu začeli snemati filme zlasti v skladu z lastnimi presojami in vrednotami. Ker so bile te med drugim očitno zaznamovane tudi s slovenskim nelagodjem v urbanem okolju, je to v praksi pomenilo, da so Ljubljano prikazovali zlasti s tega zornega kota: bodisi kot prikupno starinsko mesto, ki je prikupno zgolj, dokler je majhno in starinsko, bodisi kot hladno in odtujeno vlemesto, ki je v procesu hitre povojne rasti in modernizacije izgubilo dušo.

Se pa v tej povezavi postavlja vprašanje politične subverzivnosti. So bili takšni prikazi le bolj ali manj apolitičen izraz slovenskih protiurbanih oziroma zgolj napol urbaniziranih vrednot? Ali pa lahko takšen sistem reprezentacij razumemo tudi kot vsaj implicitno kritiko specifično socialistične modernizacije? Znano je na primer, da je v šestdesetih letih novi srbski film s svojimi nesentimentalnimi prikazi jugoslovanskega vsakdana oblast soočal z dejstvom, da je socialistična realnost zelo daleč od socialističnih idealov. To je dosegal zlasti tako, da se je pri prikazih urbanih krajin namesto na posledice socialistične modernizacije (na primer velika blokovska naselja, ki so rasla na robovih mest) osredotočal na prostore neenakomernega razvoja, kjer so ob trkih starega in novega nastajale številne »razpoke, skozi katere so padali posamezniki« (Heatherley 2012: 181). O motivih slovenskih režiserjev je težko soditi, toda kolikor je mogoče razbrati iz filmov samih, eksplicitno politična kritika v obravnavanih filmih ni bila mišljena. Izjema sta verjetno zgolj Veselica, ki je sploh prvi jugoslovanski film, ki si je drznil na socialistični vsakdan pogledati z mero kritičnosti, in morda še *Ples v dežju*, pri drugih pa se zdi, da izražajo zlasti politično bolj ali manj nevtralen strah pred gostim urbanim okoljem oziroma možnostjo, da bi Ljubljana postala čisto pravo vele mesto – metropolis.

Vendar pa stvari niso nikoli povsem preproste. To velja še posebej za tako kompleksne pomenske celote, kot so celovečerni filmi. Film *Na papirnatih avionih*, za katerega smo ugotovili, da Ljubljano v osnovi prikazuje kot slikovito starinsko mesto, se na primer začne s prizorom (na koncu se izkaže, da gre za reklamo), v katerem je slovenska prestolnica prikazana kot pravo vele mesto, pa ta podrobnost v njenem neposrednem narativnem kontekstu nikakor ni opredeljena kot kar koli slabega (film se v nadaljevanju resda hitro odmakne od takšnih prikazov). V skladu s tem zaključujemo, da podobe Ljubljane v analiziranem vzorcu filmov izkazujejo mero zadržanosti do modernizacije, da pa ta prvina ni popolnoma dominantna. Če kaj, je edina, ki jo je mogoče prepoznati kot dokaj konsistentno prisotno v večini – če že ne v vseh – obravnavanih delih. Da tu ne gre za naključje, priča tudi nadaljnji razvoj slovenske kinematografije, v prvi vrsti prevlada t. i. filmov dediščine v sedemdesetih letih. Gre za po slovenskih literarnih klasikah posnete celovečerce – najbolj znan film te vrste je *Cvetje v jeseni* (Matjaž Klopčič, 1973) –, ki življenje na podeželju v preteklosti resda prikazujejo kot težko, a ga z ljubečo rekonstrukcijo snovne dediščine, slikovito mizansceno, visoko stiliziranimi posnetki narave in podobno hkrati idealizirajo oziroma celo postavljajo kot neke vrste duhovno jedro slovenstva (več o tem Zorman 2007: 130–133; Stanković 2013: 361–363).

SUMMARY

Ljubljana is one of the most frequently used film locations in Slovenian cinematography. Besides many others, several most popular Slovenian feature films have been shot in this city. The question is, therefore, how exactly Ljubljana is depicted in the Slovenian films: in which interpretative frameworks, with which connotations, etc.

In the article, Slovenian feature films produced during the period of accelerated modernisation, triggered by the new communist government immediately after the end of the WWII, are analysed. More specifically, the analysis covers all 12 feature films that have been made in the period between 1945 and 1969 and are predominantly set in Ljubljana. These are *Vesna*, *Trenutki odločitve*, *Dobri stari pianino*, *Veselica*, *Ples v dežju*, *Nočni izlet*, *Družinski dnevnik*, *Minuta za umor*, *Lažnivka*, *Po isti poti se ne vračaj*, *Na papirnatih avionih* and *Sedmina*. The films are analysed using Barthesian semiology, which aims to discern various meanings of texts. It begins with detailed descriptions of signifying elements and proceeds with their interpretation.

Analysis of the 12 selected films shows that in the period covered in the article, Ljubljana is represented in a very diverse, but not an entirely arbitrary manner. Namely, various signifiers of modernisation are presented in negative contexts in all of the films, which are set in contemporary Ljubljana. More precisely, in films, where signs of modernisation are largely absent, Ljubljana appears to be a pleasant and beautiful city, whereas in films, where signs of modernisation are present, Ljubljana is presented as neurotic and alienated. It seems, therefore, that Slovenian filmmakers from the analysed period appreciated Ljubljana only as long as they were able to perceive or construct it as an old and small city.

The fear of modernisation and growth that could be discerned from such representations is rather surprising, given that, at the time, Slovenian cinematography was in the hands of the state (both Slovenian film studios from the analysed period, Triglav film and Viba film, have been established and financed by the state) and that the state strived to quickly modernise the country. Attempts at rapid modernisation were actually very common in the countries controlled by Communist Parties, but whereas in the other communist countries, state cinematographies usually supported the processes of rapid modernisation, in Slovenia, modernisation in general and large cities in particular (as the most obvious cultural manifestations of modernity) were not presented in an especially favourable light. This peculiarity could be explained in two ways. Firstly, it should be noted that in Yugoslavia, the state had withdrawn its previous generous support of the national cinematographies (in the former socialist Yugoslavia, all federal

republics had had their own studios) as soon as in the early 1950s. This created many financial problems for the producers, but it also meant that from that time on, the studios were not expected to necessarily actively support governmental policies. In this sense, various filmic expressions of the fear of modernisation – rather than its glorification – were not entirely impossible or even unusual.

Secondly, a degree of resistance against the processes of modernisation, which has been identified in the analysed films, could be also explained by the relatively low status of urbanity in Slovenian culture. This low status could be interpreted as a consequence of various settlement patterns, as, until the first half of the 20th century, Slovenians lived predominantly in the countryside. On the other hand, the cities in what is known as Slovenia today have been populated by other ethnicities to a significant extent, which means that they were often perceived as foreign among Slovenians, in all possible senses: the spatial, ethnic as well as the cultural sphere (the population in Slovenian cities used to be (and still is) more liberal than in the predominantly conservative countryside). The fear of modernisation, which implied the fast growth of cities and radical changes in life-styles, could therefore also be explained as a reaction to something that many Slovenians simply were not familiar with.

Literatura

- Balshaw, Maria in Kennedy, Liam (ur.) (2000): *Urban Space and Representation*. London: Pluto Press.
- Barker, Chris (2000): *Cultural Studies. Theory and Practice*. London: Sage Publications.
- Barthes, Roland (2000): *Myth today*. V S. Sontag (ur.): *A Roland Barthes Reader*: 93–149. London: Vintage.
- Centrih, Lev (2011): *Marksistična formacija. Zgodovina ideoloških aparatov komunističnega gibanja 20. stoletja*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Cvirn, Janez (1998): *Nemci na Slovenskem (1848–1941)*. V D. Nečak (ur.): *»Nemci« na Slovenskem 1945–1951*: 53–98. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Čatović, Almira (2018): *Kultni film Vesna in zgodbe njenih junakov*. Dostopno prek: <https://almiracatovic.wordpress.com/2016/08/06/kultni-film-vesna/> (1. 3. 2018).
- Gaughan, Martin (2003): *Ruttmann's Berlin: Filming in a »hollow space«?* V M. Shiel in T. Fitzmaurice (ur.): *Screening the City*: 41–57. London: Verso.
- Goulding, Daniel J. (2002): *Liberated Cinema. The Yugoslav Experience, 1945–2001*. Bloomington: Indiana University Press.
- Hall, Stuart (2000): *The work of representation*. V S. Hall (ur.): *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*: 13–74. London: Sage Publications Ltd.
- Haynes, John (2003): *New Soviet Man. Gender and Masculinity in Stalinist Soviet Cinema*. Manchester in New York: Manchester University Press.

- Hatherley, Owen (2012): *Marxism and mud – Landscape, urbanism and socialist space in the Black wave*. V G. Kirn, D. Sekulić in Ž. Testen (ur.): *Surfing the Black Yugoslav Black Wave Cinema and Its Transgressive Moments*: 180–212. Maastricht: Jan van Eyck Academie.
- Kolšek, Peter (2012): Matjaž Klopčič in (slovenska) literatura. V A. Šprah (ur.): *Matjaž Klopčič. Eseji in pričevanja*: 151–160. Ljubljana: Slovenska kinoteka.
- Kregar, Tone (2009): *Vigred se povrne. Druga svetovna vojna na Celjskem*. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje.
- Luthar, Oto (1994): *Kako so Slovenijo učili Bivanja. Družboslovne razprave*, X (17–18): 243–245.
- Mennel, Barbara (ur.) (2008): *Cities and Cinema*. Abingdon: Routledge.
- Nichols, Bill (1999): *Dokumentarni načini reprezentacije*. V S. Popek, Simon (ur.): *Dokumentarni film. 8. mednarodni kolokvij filmske teorije in kritike*: 10–41. Ljubljana: Slovenska kinoteka.
- Novak, Mojca (1991): *Zamudniški vzorci industrializacije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Ong, Aihwa (2004): *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*. Durham: Duke University Press.
- Orel, Nina in Golob, Tadej (2009): Boštjan Hladnik Dostopno prek: http://www.playboy.si/branje/intervju/bostjan_hladnik-4930@1.aspx (17. 8. 2009).
- Petranović, Branko (1988): *Istorija Jugoslavije. Treća knjiga: Socialistička Jugoslavija 1945–1988*. Beograd: Nolit.
- Plantinga, Carl R. (2010): *Rethoric and Representation in Nonfiction Film*. Grand Rapids: Chapbook Press.
- Praznik, Katja (2016): *Paradoks neplačanega umetniškega dela. Avtonomija umetnosti, avantgarda in kulturna politike na prehodu v postsocializem*. Ljubljana: Sophia.
- de Saussure, Ferdinand (1997): *Predavanja iz splošnega jezikoslovja*. Ljubljana: ISH.
- Shiel, Mark in Fitzmaurice, Tony (ur.) (2003): *Screening the City*. London: Verso.
- Siegel, Allan (2003): *After sixties: Changing paradigms in representation of urban space*. V M. Shiel in T. Fitzmaurice (ur.): *Screening the City*: 137–159. London: Verso.
- Stanković, Peter (2013): *Zgodovina slovenskega celovečernega igranega filma I.: Slovenski klasični film 1931–1988*. Ljubljana: Založba FDV.
- Stokes, Jane (2008): *How to Do Media and Cultural Studies*. Los Angeles: Sage Publications.
- Šimenc, Stanko (1981): Beno Zupančič – velik prijatelj in tvorec slovenskega filma. *Sodobnost*, 29 (8–9): 799–808.
- Škrabalo, Ivo (1998): *101 godina filma u Hrvatskoj*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Štefancič jr., Marcel (2005a): *Zadnji dnevi Františka Čapa*. Dostopno prek: <http://www.mladina.si/97885/zadnji-dnevi-frantiska-capa/> (1. 3. 2018).
- Troha, Nevenka (2012): *Fojbe v slovenskih in italijanskih arhivih*. V J. Pirjevec, Jože (ur.): *Fojbe*: 253–296. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Uršič, Matjaž in Marjan Hočevar (2007): Protiurbanost kot način življenja. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Vodopivec, Peter (2006): Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Ljubljana: Modrijan.

Zorman, Barbara (2007): Pripovedne funkcije likov slovenskih ekranizacij: preplet literarnih in filmskih smeri na slovenskem. Doktorsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Podatki o avtorju

Red. prof. dr. Peter Stanković

Oddelek in katedra za kulturologijo

Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana

peter.stankovic@fdv.uni-lj.si

Tanja Oblak Črnič

KULTURNA IN DRUŽBENA ANGAŽIRANOST V KONTEKSTU DIGITALIZIRANEGA VSAKDANA: RAZISKAVA MLADIH V LJUBLJANI

IZVLEČEK

V prispevku proučujemo, v kakšnem razmerju je pozicioniranost kulture v vsakdanjem življenju mladih z njihovo medijsko potrošnjo in civilno-družbeno angažiranostjo ter kako v ta razmerja vstopajo digitalni mediji. Analiza povezanosti kulturne participacije z družbeno in politično angažiranostjo je pokazala zmote univerzalističnega razumevanja mladih. Rezultati spletne anketne raziskave, izvedene na vzorcu 793 mladih v Mestni občini Ljubljana, kažejo distinktivne kategorije kulturne vključenosti: največjo skupino predstavlja apolitična in iz kulturnih dogodkov izključena mladina, medtem ko se zdijo družbeno in politično vsestransko angažirani t. i. kulturni (so)ustvarjalci.

KLJUČNE BESEDE: kulturna participacija, vključenost v kulturo, družbena in politična angažiranost, mladi, digitalni mediji, vsakdanje življenje

Cultural and Social Engagement in the Context of Digital Everyday Life: Study of Youth in Ljubljana

ABSTRACT

The article explores the relationships between position of culture in everyday life of young people, their media consumption and civic engagement, by focusing on the role of digital media. Among others, the study shows the limitations of universal understanding of the youth. Based on the results of a quantitative online survey among 793 young people in Ljubljana, this study identifies distinctive types of youth cultural involvement: the biggest group is apolitical and from the cultural events

excluded youth, while the socially and politically most engaged youth seem to be the so called »cultural creators«.

KEY WORDS: *cultural participation, involvement in culture, social and political engagement, youth, digital media, everyday life*

1 Uvod

V »Strategiji Mestne občine Ljubljana za mlade 2016–2025« zaseda vprašanje vpetosti mladih v kulturo¹ pomembno mesto. Pisci strategije (Grilc, Gorenc, Dobrajc 2016) ocenjujejo, da se mladi še posebej v času srednje šole kulturno (samo)izključijo: med 15. in 20. letom starosti se namreč zmanjša zanimanje za branje in obiskovanje kulturnih ustanov, zmanjša se število obiskov institucionalne kulture, kot so muzeji, gledališča ali galerije, zamre pa tudi vključenost mladih v kulturno ustvarjanje (2016: 55). Kljub temu Ljubljana beleži kar nekaj pobud in prostorov, ki skušajo kulturo približati prav mladim.² Toda kakšno mesto sploh zaseda kultura v vsakdanu ljubljanske mladine? Če sklepamo zgolj iz tukajšnje kvantitativne raziskave, izvedene na vzorcu znotraj Mestne občine Ljubljana, mladi na lestvico pomembnosti zelo visoko pozicionirajo druženje s prijatelji oz. partnerjem, skrb za lastne otroke in čas, ki ga lahko posvečajo sebi; obiskovanje kulturnih dogodkov pa glede na pomembnost enačijo z lenarjenjem, gledanjem televizije in filmov ali nakupovanjem. Hkrati pa podatki iste raziskave kažejo, da se dobra tretjina mladih v Ljubljani redno izobražuje na področju kulture ali umetnosti, petina jih mesečno ali pogostejše obiskuje glasbene dogodke in skoraj enak delež mladih mesečno zaide v kino. Branje knjig ali časopisov je med tedenskimi dejavnostmi na petem mestu: takoj za druženjem, športom, izleti in obiski sorodnikov, a pred zabavo in zanimanjem za politiko. Zdi se torej, da je v kulturne dogodke in prakse vključena le manjšina mladih Ljubljančanov in Ljubljančank, vprašanje pa ostaja, kdo ti mladi so in kaj jih razlikuje od tistih, ki jim kulturni prostori niso tako blizu oz. se vanje (sploh) ne vključujejo.

1. S pojmom »kultura« se sklicujemo na kulturne produkte, vsebine in aktivnosti, ki jih ponujajo denimo muzeji, knjižnice, gledališča, galerije, umetniške in glasbene šole, obenem pa tudi na širše (inter)medijske vsebine, glasbo, film, ples, knjige itd., ki so konzumirane fizično ali prek številnih različnih naprav – od klasičnih analognih oblik do digitalnih mobilnih formatov – in nastajajo tudi zunaj številnih javnih kulturnih institucij.
2. Tak je denimo projekt »Kul abonma«, ki združuje ponudbo več ustanov s področja sodobnega plesa, gledališča in filma in ki načrtno cilja ravno na srednješolsko in študentsko populacijo. Pri kulturnem opismenjevanju mladih ima odmevno mesto Kino Šiška z različnimi programi in festivali, največjo vlogo pri uspešni popularizaciji filmske umetnosti med mlajšo populacijo uresničuje mestni kino Kinodvor, medtem ko med uprizoritvenimi dejavnostmi največji doseg mladih beleži Mestno gledališče ljubljansko.

V luči teh izhodišč in v navezavi na sorodne študije, ki proučujejo družbeno in politično participacijo mladih (Banaji 2011; Bennett 2008; Livingstone 2007; Thomas 2011) s poudarkom na kulturni participaciji (Carah in Louw 2015; Davies 2017; Thornham in McFrlane 2014) ter pomenu digitalne kulture in digitalnih medijev v kontekstu vsakdanjega življenja (boyd 2014; Carah in Louw 2015; Couldry in dr. 2010; Dahlgren 2007; Papacharissi 2011; Mihailidis 2014), se v pričujočem članku sprašujemo, kakšen pomen sploh ima kultura in v kakšnem razmerju so kulturne prakse z drugimi aktivnostmi mladih. Pri tem kulturne participacije ne razumemo le v klasični dihotomiji strukturiranega vs. nestrukturiranega (prostega) časa. Študija Mladina iz l. 2010 (Lavrič in dr. 2010) denimo kaže, da tradicionalni kanali ustvarjalnosti in kulturnega udejstvovanja niso več prevladujoči in ne obsegajo le konvencionalnih oblik kulturne participacije (Kirbiš 2010: 252), spregledajo pa, da je kulturna produkcija mladih lahko močno integrirana z ustvarjanjem v digitalni kulturi, kjer raba digitalnih omrežij zahteva konstantno povezljivost in nenehno prisotnost (Licoppe 2007). Uporabniki, sploh mladi, beležijo, arhivirajo, širijo in komentirajo svoje ter objave drugih, s tem pa lastno družabnost in družbenost postavljajo v zelo fragmentirane kontekste, znotraj katerih se norme in pravila nenehno spreminjajo (boyd 2014; van Dijck 2013). Sodobni družbeni mediji so namreč »orodja, ki organizirajo družbene aktivnosti, pozornost pa namenoma osredotočajo na sodelujoče« (Goldman in dr. 2008: 185). Ali kot pravi Couldry, digitalni interaktivni mediji »konstituirajo načine za tvorbo drugačnih oblik družbene organizacije« (2012: 109), torej tudi novih vzorcev participacije v kulturi.

Konceptualno gledano se naslanjamo na pristope znotraj medijskih študij, ki mlade obravnavajo kot specifična (digitalna) občinstva (boyd 2014; Buckingham in dr. 2014; Livingstone 2007; Couldry in dr. 2010), a obenem opozarjajo na njihove raznolike prakse in specifične okoliščine v kontekstu vsakdanjega življenja. Kulturno vključenost oz. participacijo v kulturnih praksah zato razumemo kot kompleksen preplet izkušenj, praks in okoliščin, ki so vpete v vse bolj digitaliziran mladostnikov vsakdan. Predpostavljamo, da se – podobno kot na področju politične participacije (Oblak 2017) ali medijske potrošnje (Luthar in Oblak 2015) – tudi pri potrošnji kulture mladi med seboj diferencirajo: nekateri denimo zvrčajo idejo kulture »kot dolžnosti« (Bennett 2007), ki kot »obveznost brez izbire« (Mencin Čeplak 2013: 48) običajno prihaja s pozicije institucionalnih okvirov (predvsem izobraževalnega sistema), in raje posegajo po »kulturnih praksah na zahtevo«, ki nudijo samorealizacijo in aktualizacijo ter omogočajo odzivnost in kreativno (re)akcijo na vsebine in dogajanja (Banaji 2011). T. i. inovativna mladina deluje kot »protošnik« (Couldry, Livingstone, Markham 2010; Fuchs 2013), ki medije in kulturo kreira ter poustvarja, kar pa ne pomeni, da

so vsi mladi tudi nujno aktivni prototrošniki. Nasprotno, nekatere študije opozarjajo, da med najstniškimi kohortami prevladujeta »kultura notranje pasivnosti« (Thornham in McFarlane 2014) in »fetiš povezljivosti« (Dean 2008), ki izvirata iz iluzije sodelovanja, ki jo producira sama tehnologija.

Zato v pričujočem prispevku mladih ne obravnavamo kot homogeno skupino »digitalnih domorodcev« (Prensky 2001; Thomas 2011), pač pa nas zanimajo distinkcije znotraj generacije, ki jih različne študije nekritično opisujejo kot »težno modrece« (Bennett in Maton 2011), »digitalne povzpetnike« (Prensky 2011) ali »v tehnologijo potopljeno generacijo« (Bennett in dr. 2008). Četudi je vsakdan mladih visoko digitaliziran, kar se kaže v nenehni vpetosti mladih v digitalno spodbujene oz. na digitalnih medijih utemeljene vsakodnevne aktivnosti – od medosebnega druženja skozi izmenjave kratkih sporočil, fotografij in drugih podob do spremljanja raznolikih medijskih vsebin prek mikroblogerskih, video in fotografskih platform, preverjanja statusa in dogodkov na profilih družbenih omrežij itd. – izhajamo iz predpostavke, da niti načini niti stopnje vpetosti mladih v omrežno medijsko kulturo niso enakomerno prisotni, kot tudi preference mladih do različnih medijskih in kulturnih praks niso enovite. V ospredje zato postavljamo ravno razlike med mladimi v odnosu do kulturnih praks, njihovega medijskega vsakdana ter načina družbene in politične participacije. Dilema, ki jo odpiramo na tem mestu, je, kako se v kulturo in kulturno ustvarjanje aktivnejša vpetost mladih povezuje z njihovim siceršnjim družbenim in političnim angažmajem. Nacionalne raziskave mladine so že pokazale na povezanost med bolj aktivnimi oblikami kulturne participacije s političnim in civilnodružbenim delovanjem mladih ter določenimi vrednotnimi kazalci (Kirbiš 2011: 266). Podrobneje pa nas zanima, v kakšnem razmerju je pozicioniranost kulture v vsakdanjem življenju z medijsko potrošnjo mladih ter družbeno angažiranostjo in kako v ta razmerja vstopajo razlike glede na starost, spol in socialni status mladih ter kakšno vlogo lahko imajo pri tem družbeni mediji.

Ena od nedavnih študij o kulturni vključenosti mladih prebivalcev Londona (Davies 2017a) je denimo pokazala, da so implicitne in eksplicitne ovire za vključenost v kulturo pogojene tako z ekonomsko neenakostjo in revščino kot tudi s spolom: za mlade iz revnejših družinskih okolij je manj verjetno, da bodo sodelovali v kakršni koli kulturni dejavnosti, saj imajo tudi manj žepnine kot vrstniki premožnejših družin, ki denar raje porabijo za nakupovanje oblek, vstopnic za kino ali glasbene dogodke. Ločnica se kaže tudi po spolu: z glasbenimi in plesnimi dejavnostmi se v povprečju ukvarja več deklet kot fantov (Davies 2017b). V empiričnem smislu tukajšnji članek temelji na rezultatih anketne raziskave Urada za mladino Mestne občine Ljubljana, ki je bila izvedena decembra 2017 na vzorcu 793 mladih. Mestoma črpamo podatke tudi iz drugih kvantitativnih študij

znotraj širšega nacionalnega okolja (raziskava Odnos do kulture Ministrstva za kulturo 2017, Mladina 2010, Razred in kultura 2011), a služijo predvsem za kontekstualizacijo izbranih tematik, saj metodološko niso neposredno primerljive, ker temeljijo na drugačnih vzorcih. S pomočjo kvantitativne raziskave znotraj Mestne občine Ljubljana je cilj prispevka ugotoviti dvoje: prvič, identificirati tipologijo mladih v odnosu do različnih oblik vključenosti v kulturo, in drugič, pokazati, v kakšnem odnosu so dobljene kategorije vključenosti mladih v kulturo s politično in družbeno participacijo.

2 Vključenost v kulturo v kontekstu digitaliziranega vsakdana

V študiji evropskih kulturnih modelov³ je dostop do kulture (EACEA 2008) predstavljen kot »kulturni krogotok«, posredovan skozi produkcijo (ustvarjanje), kroženje (difuzija) in potrošnjo (recepција), kulturni sektor pa kot eden redkih družbenih segmentov, v katerem mladi niso v podrejenem položaju, pač pa v njem lahko aktivno participirajo in soustvarjajo (2008: 59–60). Raziskovanje participacije v kulturi in vključenost v kulturo posledično implicirata širše razumevanje »kulturne participacije«: vključuje ustvarjalne vzorce kulturne potrošnje, ki so integrirani v vsakdanje življenje mladostnikov skozi njihove izbire zunaj šolskih ali študijskih obvez (ukvarjanje s plesom, glasbo, umetnostjo, risanjem, branjem ipd.); vključuje kroženje kulture v vsakdanjem življenju skozi recepcijo kulturnih produktov (od glasbe, poezije, filma, knjig itd. skozi različne medijske platforme) in udeležbo v institucionalnih prizoriščih (npr. gledališča, muzeji, galerije, koncerti). Toda potrošnja kulture se skozi odraščanje spreminja, kot se transformirajo tudi konteksti njene potrošnje. Ti so vse bolj integrirani v zahteve mediatiziranega vsakdana ter prakse in izkustva digitalne kulture, kar velja tako za konvencionalno oz. institucionalno kulturno potrošnjo kot tudi za kulturno in umetniško ustvarjanje mladih.

2.1 Kontekst – mladostniški digitalni vsakdan

Kulturna potrošnja in vključenost v kulturo torej nista le odraz poljubne izbire, temveč sta pogojeni z različnimi strukturnimi dejavniki in transformacijami v doživljanju vsakdanjega sveta, v katerem (digitalni) mediji, še posebej interaktivni, zasedajo pomembno mesto (Carah in Louw 2015). Načini, intenziteta in

3. Študija »Access of Young People to Culture« (EACEA 2008), ki se je primarno osredotočala na mlade med 15. in 24. letom starosti, šele sekundarno pa na otroke/najstnike (stare od 12 do 15 let) in mlade odrasle (stare od 24 do 29 let), s pojmom kultura zajema predvsem produkcijo na ravni kulturne in umetniške dejavnosti: uprizoritveno umetnost, vizualno in kiparsko umetnost, glasbo, kulturno dediščino, arhitekturo in literaturo.

vzorci vključenosti v kulturo so del vsakdana, poudarja Livingstone (2007), pri čemer pa so norme avtentičnosti, enakosti, zaupanja in odgovornosti primarno usidrane skozi medosebne odnose, a se transformirajo tudi glede na okoliščine znotraj širše medijske kulture (Livingstone 2007: 104). Sodobna medijska kultura je kompleksno prepletena s stapljanjem medijev oz konvergenco tehnoloških nosilcev številnih medijskih vsebin, ki jih mladi konzumirajo prvenstveno skozi digitalne mobilne naprave, med katerimi trenutno prednjačijo pametni telefoni. Pametni telefon mladostnikom ne pomeni toliko zato, ker deluje kot klicni pogovorni aparat, ampak ker nastopa kot konglomerat raznoterih praks, odnosov, izkušenj, spominov in želja; mladostniki namreč skozenj integrirajo na videz nepovezane vsakdanje stvari: od nakupovanja, gledanja filmov, poslušanja glasbe, ustvarjanja vsebin, sledenja novicam in dogodkom do druženja s prijatelji itd. Prek pametnih naprav in vanje vgrajenih družbenih platform se mladi izražajo, delijo svoja mnenja, nalagajo videoposnetke, si svetujejo, puščajo odzive v obliki komentarjev; ali – rečeno drugače – skozi omrežno povezane pametne naprave se mladi tudi družbeno konstituirajo.

Pri tem imajo na izbiro ogromno število vsebin, ki jih konzumirajo skozi skondenziran časovni okvir, v katerem delujejo večoperabilno – na več ravneh in strukturah hkrati. Skozi proces izbire in konkretne uporabe tovrstnih medijev pa mladi objektom dodeljujejo pomene (Pini in dr. 2014) ter participirajo v kompleksnem nizu procesa apropiacije in rabe produktov, kjer simbolna vrednost objekta prevladuje nad samo vrednostjo rabe ali izmenjave (Garcia Canclini 2006). Sistem potrošnje tako, analitično gledano, pomaga pri identifikaciji in razumevanju raznolikih form apropiacij v vsakdanu – od medijev, tehnoloških naprav, glasbe, filmov do drugih, tudi kulturnih vsebin znotraj različnih družbenih skupin. Po podatkih mednarodne telekomunikacijske zveze (ITU) iz leta 2017 kar 71 % mladih, starih med 15 in 24 let, uporablja internet v primerjavi z 48 % celotne populacije (Safe.si 2017). Natančnejših raziskav, ki bi na reprezentativen način prikazale internetne prakse slovenskih mladostnikov, nimamo. Okvirni podatki sodelavcev projekta Safe.Si (2018) denimo kažejo, da je med najstniki najbolj priljubljen multimedijijski kanal Youtube, na katerem spremljajo vloge in videe, medtem ko je ena bolj razširjenih aplikacij Snapchat. Med mladimi so visoko priljubljeni tudi Instagram, Facebook Messenger, Gmail in Viber. Profile na Facebooku sicer imajo, a se od njega že oddaljujejo, delno tudi zato, ker so ga v vmesnem obdobju zasedli njihovi starši.

Nekatere študije izpostavljajo, da mladi preferirajo tiste sisteme in okolja, ki jim omogočajo odprtost, izbiro, reševanje negotovosti in ki spodbujajo individualizirane oblike delovanja (glej boyd 2014; Thomas 2011), zato se zlahka

identificirajo z digitalno kulturo t. i. omrežnih javnosti (boyd 2011). Omrežja in aplikacije, kot sta Youtube in Instagram, tovrstne »zahteve« s strani občinstva izvrstno izpolnjujejo: kanali so javno odprti in ponujajo neskončne možnosti izbir, ki posameznike umeščajo v omrežne stike z drugimi ter tematsko in žanrsko raznolika okolja. Omrežne javnosti namreč niso le prostori, konstruirani skozi tehnologije omrežij, pač pa so zamišljene kolektivitete, ki nastajajo kot rezultat intersekcij med posamezniki, tehnologijo in praksami (boyd 2011: 39). Tehnološke zmogljivosti omrežnih javnosti ne narekujejo vedenja uporabnikov, a konfigurirajo okolja izmenjav, s tem ko oblikujejo vzorce za njihovo vključenost. Aktivni uporabnik družbenega omrežja je tako hkrati »konstruiran in omejen znotraj možnosti, ki jih platforma ponuja« (van Dijck 2011).

Ravno zato ni nepomembno, kateri prostori delovanja v kulturi »omrežnih javnosti« prevladujejo. Sodobna »kreativna mladina« (Gauntlett 2011) namreč priljubljene prostore (samo)izražanja ne le selektivno izbira – bodisi so to videokanali na Youtube ali objave na Snapchatu in Instagramu, oz. blogi ali vlogi na blogerskih platformah – temveč jih nenehno tudi sproizvaja: »Medijski teksti niso več ločeni nizi pomenov, proizvedeni in posredovani občinstvom, da jih dekodirajo. Interaktivni mediji občinstva nenehno inkorporirajo v produkcijo teksta«, pravita Carah in Louw (2015: 235), kar pomembno prestrukturira pozicijo samega občinstva/uporabnika. Ta vse bolj »opazuje samega sebe, ko participira« (Carah in Louw 2015: 235).

Ravno v luči tovrstnih transformacij oz. na novo vzpostavljenih praks delovanja mladih gre razumeti njihovo visoko samooceno »zasvojenosti z elektronskimi mediji«. V raziskavi Mestne občine Ljubljana se za zasvojenost (samo)označuje skoraj polovica (41 %) mladih, in to zato, ker digitalno konzumirane prakse zanje niso zgolj tehnološki, temveč družbeni fenomen, saj skozi njega sovzpostavljajo lastne identitete, negujejo in oblikujejo stike z drugimi, obenem pa se vanje umikajo, da so (lahko) sami s seboj. Podobno ugotavlja tudi boyd: »Skozi družbene medije najstniki razkrivajo lastne želje in sanje, težave in izzive. (... Tehnologija) preprosto zrcali in povečuje številne aspekte vsakdanjega življenja, tako dobre kot slabe« (boyd 2014: 212). Hkrati pa produkcija teh prostorov na ravni rab zahteva nenehno sodelovanje ali, kot pravi Livingstone (2008), danes bolj kot kdaj koli prej pripovedujemo zgodbe o sebi in našem vsakdanu ravno skozi digitalna omrežja.

2.2 Vsakdan in vključenost mladih v kulturo

Da je torej vprašanja, povezana s kulturno potrošnjo, tudi ali ravno med mladimi treba razumeti v intenzivni prepletenosti s sodobno raznoliko digitalno in medijsko kulturo, je potrdila tudi študija *Kulturna potrošnja in razred* (Luthar

2014).⁴ Mladi, ki smo jih glede na podatke o njihovih izkušnjah z digitalnimi tehnologijami v primerjavi z drugimi starostnimi skupinami uvrstili med t. i. digitalne entuziaste, najbolj ustvarjalno, raznovrstno in intenzivno uporabljajo digitalne medije v vsakdanjem življenju (Oblak 2014: 24). Pozicioniranje digitalnih entuziastov v odnosu do kulturne potrošnje pa je nadalje pokazalo, da prakticiranje konvencionalne oz. institucionalne kulture ni nujno v konfliktu s potrošnjo digitalnih medijev. Nasprotno, četudi digitalni entuziasti intenzivno odraščajo v vsakdanu, ki je prepleten z digitalnimi mediji, so hkrati v kulturne dogodke najbolj vključeni, v medijskih izbirah pa daleč pred drugimi preferirajo prav internet. S tem smo potrdili tezo, da sta bivanje in strukturiranost časa v »offline« in »online« dimenziji vsakdanjega življenja v dopolnjujočem, in ne konfliktnem, kaj šele izključujočem razmerju (Oblak 2014: 141).

Študije, ki temeljijo na reprezentativnih vzorcih mladine, pa pri analizi vsakdanjega življenja mladih pogosto zanemarjajo ravno pomen njihove vpetosti v digitalno kulturo, hkrati pa spregledujejo diferenciacije znotraj mladinskih kohort. Ena zadnjih študij prostočasnih aktivnosti mladine na slovenskem denimo kaže (Kirbiš 2011), da je v obdobju med letoma 2000 in 2010 upadla t. i. receptivna kulturna participacija (van Wel idr. 1996), pri čemer so najredkeje kulturno dejavni mladi manj izobraženih staršev (2011: 271). A medtem ko naj bi mladi manj obiskovali kino, gledališča in koncerte, pa se s kulturo pogostejše srečujejo skozi krožke, povezane z glasbo, gledališčem ali likovno umetnostjo (2011: 257), kar naj bi bilo povezano predvsem s psihosocialnimi vidiki razvoja, denimo z odtujenostjo. Toda mladi niso enovita generacijska skupina, ki bi jih diferencirale le vrednostne orientacije. Raznolik sistem digitalnih rab v vsakdanu je sicer integriran v njihovo prevladujočo kulturo prostega časa, ni pa enakomerno porazdeljen,⁵ kot tudi ni determiniran skozi sistem starševske regulacije ali družinskih odnosov (Oblak in Kuhar 2014).

V omenjeni študiji na območju Mestne občine Ljubljana se je denimo izkazalo, da je mladim Ljubljančanom obisk kulturnih dogodkov (koncerti, prireditve itd.) pomembnejši od gledanja televizije in filmov, vendar manj kot aktivnosti na digitalnih napravah (podrobneje o tem v poglavju 3). A možnosti in motivi za vključenost v kulturo so močno povezani tudi z razpoložljivo strukturo časa in socialnimi pogoji: od finančnih okoliščin ter individualnega uspeha in ambicij

4. Na vzorcu internetnih uporabnikov, kjer smo kot »mlade« vključili respondente med 18. in 30. letom starosti, smo identificirali štiri tipe vpletenosti v digitalno kulturo (Oblak 2014: 138–142): tehnofobe, digitalno funkcionalne, digitalne entuziaste in tehnoskeptike.

5. Sistematičnih raziskav na tem področju za slovenski prostor sicer nimamo (Oblak 2013), a več razpršenih študij opozarja na nastajanje novih socialnih neenakosti znotraj t. i. digitalne kulture mladostnikov (glej npr. Dutton in Reisdorf 2017).

do socialne varnosti. Odnos do kulture je tako spreminjajoč se proces, ki v različnih fazah odraščanja kaže bolj heterogeno sliko, kot jo predvideva teza o »pasivni«, odtujeni ali »nezainteresirani« mladini. Pozicioniranje v odnosu do kulture se družbeno konstituira skozi številne prakse: medijsko potrošnjo (Jontes 2014; Luthar 2014), vrstniške izbire in njihove navade (boyd 2014; Alexander 2014), razredne distinkcije in kulturni kapital (Luthar 2014), politična stališča in vrednote (Trdina in Vezovnik 2014). Posledično je kulturni angažma raznolik, a vpet v kulturni milje danega prostora. Kaj mladi konzumirajo in kje, strukturno gledano zaznamuje kulturna ponudba, a dostop do kulturnih vsebin je znotraj generacije etnično, razredno, socialno in tudi ekonomsko distinktiven.

Posebnost pozicioniranja mladih do kulture je tudi v tem, da kulturnih dogodkov in različnih prostorov – od muzejev in galerij do kina in gledališč – ne spoznavajo le kot »del publike«, ampak se njihovih specifik in norm kot »odraščajoča publika« šele priučijo – predvsem skozi sisteme šolanja in izobraževanja, ki kot posredniki »intelektualno kulturo« prenašajo novim generacijam (Gaber 2013: 14). Glasbo, film ali druge umetnosti pogosto tudi soustvarjajo, zato niso zgolj pasivni gledalci, pač pa aktivni agenti, ki v kulturne scene vnašajo svoj okus, vrednote, navade in pričakovanja (EACEA 2008: 120).⁶ Kulturna participacija tako ni omejena le na količino obiskovanja dogodkov in kulturnih institucij, ampak je povezana tudi s samoprakticiranjem kulture, ko se v času šolanja šele spoznavajo z različnimi umetniškimi in kulturnimi prizorišči. Ravno razširjenost digitalnih praks v vsakdanjem življenju mladine je eden ključnih motorjev sodobne kulturne kreativnosti in potrošnje.

Kulturno vključenost torej razumemo kot pozicioniranost kulture v vsakdanjem življenju skozi a) *vrednotenje raznolikih praks, prostorov in vsebin*, b) *njihovo (samo)prakticiranje* v obliki aktivnega učenja in ustvarjanja s področja kulture ter umetnosti in c) *participacijo v kulturnih dogodkih* kot udeležbo v institucionalni kulturi in zunaj nje. Šele takšna široka perspektiva omogoča vpogled v raznolikost kulturnih aktivnosti, ne da bi jo vnaprej omejevala na »udelejševanje« v institucionalni kulturni potrošnji. Ob tem poudarjamo, da za sodobno mladino kultura ni le mediatizirana, pač pa intermediirana (EACEA 2008: 141). Dostop do nje imajo namreč skozi številne vstopne točke in kanale, ki so med seboj integrirani, četudi so fizično razpršeni, časovno zgoščeni in medijsko raznoliki. In ker je proizvodnja kulturnih form skupaj z njihovo distribucijo in recepcijo vse bolj digitalizirana ter tehnološko posredovana, je raznolike modele kulturne vključenosti nujno povezovati tudi s specifičnim vse bolj interaktivnim komunikacijskim okoljem. Ta pa se, kot opozarja Livingstone (2008), vse bolj diverzificira, specializira in globalizira.

6. Po podatkih raziskave MOL se denimo 38 % mladih ukvarja z glasbo, plesom, gledališčem, likovno umetnostjo ali s kako drugo kreativno dejavnostjo.

3 Kulturna vključenost in družbena angažiranost mladih: raziskava Mladi v MOL

V nadaljevanju empirično proučujemo vrsto različnih aktivnosti, ki jih razumemo kot vzorce ali stile oz. kategorije »participativne kulture« med mladimi: dejavnosti, povezane z (digitalnimi) mediji, ki jih uporabljajo zaradi zabave ali spremljanja resnejših tem, udejstvovanja v kulturi zaradi sprostitve ali učenja, kot tudi delovanja in članstva v družbenih, prostovoljnih in političnih aktivnostih. Vsaka od teh dejavnosti, dodaja Livingstone (2007: 112), zahteva aktiven ali kreativen prispevek, ki narekuje ali modificira tudi obstoječe spletne izkušnje, obenem pa mlade usmerja k širšim družbenim iniciativam, ki presegajo zgolj individualno izmenjavo in recepcijo. Posledično to pomeni, da se določeni participativni vzorci bolj povezujejo med seboj kot drugi, skozi pa mladostniki tvorijo prepoznavne skupinske formacije: te so lahko bolj medijsko usmerjene in individualistične, druge so lahko bolj usmerjene v produkcijo umetnosti ali kulture in so bolj kolektivistične. Cilj tukajšnje študije je namreč, da identificiramo prevladujoče stile kulturne participacije na vzorcu ljubljanske mladine ter njihove specifike in korelacije z drugimi javnimi oblikami participacije. Tudi zato tukajšnja analiza sledi logiki kvantitativnega raziskovanja praks in izkustev s kulturo, mediji in civilnodružbeno aktivnostjo, saj dopušča identifikacijo splošnih zakonitosti na večjem številu mladih in pomembnih distinkcij med njimi.

Digitalizacija vsakdanjega življenja pomeni izziv že v fazi zbiranja in analize podatkov o kulturnih praksah. Ameriška študija o načinih merjenja kulturne participacije (Rife in dr. 2014) izpostavlja tri med seboj povezane dileme: prvi izziv predstavlja *merjenje* same participacije, ki je običajno vezana na specifično aktivnost oz. »kulturni akt« (od obiska predstave do branja knjige ali nakupa vstopnice). Z razmahom tehnoloških aplikacij se je oblikoval niz novih načinov, skozi katere participiramo v umetnosti in kulturi, kar zamaja tradicionalne definicije participacije (2014: 15), obenem pa se znotraj nastajajočih aktivnostih sočasno prepletata dve ravni: participacija kot delovanje in participacija kot vključenost.⁷ Drugi izziv se nanaša na razpršene *možnosti vstopa* v kulturo, saj se v isti dogodek lahko vključimo prek več vstopnih točk ali kanalov, kar določa tudi okvir zbiranja podatkov: ta je lahko najprej fokusiran na posameznikovo vedenje/prakso in šele nato na izbiro medija, ki vedenje determinira. Velja pa lahko obratno: najprej sprašujemo po mediju in nato po vedenju oz. praksah, ki se skozi njega realizirajo. Zadnja dilema je povezana z *vseprisotnostjo digitalnega*

7. Sledenje glasbeni skupini prek Twitterja ali Facebooka ne zahteva enake pozornosti kot spremljanje koncerta te skupine prek kanala Youtube ali branje biografije o glasbeni skupini na Wikipediji.

vedenja: internet se je z brezžičnimi omrežji iz prvotno unikatne destinacije, v katero se je bilo nujno »priklopiti«, pretvoril v »aktivnost v ozadju«. Posamezniki zato vse težje ločujemo med praksami, ki so vpete v »digitalno okolje«, in praksami, ki so »pred-« ali »nedigitalne«. Izolacijo enega dogodka ali izkustva od drugih pa še dodatno otežujejo medijska konvergenca, konstantna in razpršena pozornost ter večopravilnost. Zato je zmožnost, da bi posamezniki natančno poročali, kje so kaj slišali ali brali, toliko težje pričakovati (Rife in dr. 2014: 16).⁸

3.1 Metoda, zbiranje podatkov in vzorec

Tukajšnja analiza kulturne vključenosti mladostnikov temelji na podatkih, zbranih v okviru projekta Urada za mladino na MOL s pomočjo spletnega anketiranja, ki je potekalo od 10. do 27. novembra 2018 in je trajalo v povprečju 15 minut. Vprašalnik je vseboval različne sklope: o načinu preživljanja prostega časa, njihovih aktivnostih in vrednotah, političnem udejstvovanju, zdravju itd. Tipe ali stile kulturne participacije smo oblikovali na osnovi izbranih spremenljivk in njim pripisanih indikatorjev, kot jih je omogočal sam vprašalnik.⁹

1. Pomen medijev in kulture v vsakdanjem življenju: Iz vprašanja o pomembnosti različnih izkušenj v vsakdanjem življenju (od druženja, učenja/slужbe, nakupovanja itd.) smo selekcionirali niz štirih aktivnosti, ki vključujejo medijsko potrošnjo, obiskovanje kulturnih dogodkov in aktivnosti na mobilnih napravah. Mednje sodijo: a) aktivnosti na računalniku, tablici ali telefonu, b) gledanje televizije ali filmov, c) poslušanje glasbe, d) obiskovanje kulturnih prireditev in dogodkov (koncerti, predstave itd.). Ker so vsi indikatorji pomena kulture in vloge medijev v vsakdanu precej splošni, jih nismo vnaprej združevali, ampak smo jih v analizi obravnavali kot štiri ločene spremenljivke. Višja kot je torej aritmetična sredina, večjo pomembnost ima. Te so respondenti označevali na tristopenjski lestvici pomembnosti, pri čemer smo izločili odgovor »se ne nanaša«.

2. Kulturna ustvarjalnost in digitalnomedijske prakse: Iz daljšega nabora odgovorov smo selekcionirali izključno tiste izjave, ki se nanašajo na ustvarjalno vpetost in receptivno medijsko potrošnjo: a) branje knjig in/ali časopisov (ne

8. Zapisane dileme smo v anketnem inštrumentu skušali rešiti tako, da smo prakse merili hkrati – tako njihove »offline« kot »online« različice. V ospredje smo torej postavili tip dejavnosti, in ne medij, skozi katere se neka aktivnost izraža.

9. Ker v končno verzijo vprašalnika poseben sklop o medijski in digitalni potrošnji ni bil vključen, je tukajšnja analiza omejena na ožji nabor spremenljivk, ki vsaj pokrivajo medijske in kulturne prakse. Njihova splošnost zato otežuje poglobljeno interpretacijo, a omogoča identifikacijo določenih distinkcij na ravni njihovega pomena v vsakdanu.

glede na format), b) spremljanje zabavnih in razvedrilnih medijskih vsebin (ne glede na format), c) ukvarjanje z glasbo, gledališčem, likovno ali kakšno drug umetnostjo, d) pisanje (bodisi dnevnika, bloga, pisem itd.), e) spremljanje političnih dogajanj v medijih (tako doma kot v tujini). Ker nas zanima, kako se specifične dejavnosti različno porazdeljujejo, smo vsak navedeni indikator obravnavali kot ločeno spremenljivko. Enako kot pri prejšnji spremenljivki je lestvica pomembnosti tristopenjska, pri čemer višja aritmetična sredina pomeni višjo stopnjo prakticiranja posamezne dejavnosti.

3. Participacija v institucionalni kulturi: Tu smo spraševali o pogostosti obiskovanja (pretežno javnih) kulturnih institucij – muzejev, gledališč, galerij, koncertov in kina, pogostost pa je merjena na lestvici od 1-krat tedensko do 1-krat letno ali manj, kar nasprotno kot zgoraj pomeni, da nižja vrednost aritmetične sredine kaže na dejansko višjo udeležbo.

V naslednjem koraku nas je zanimalo, kaj posamezne kulturne tipe mladostnikov razlikuje med seboj. Ugotavljali smo, v kakšni relaciji so različne oblike kulturne participacije s konvencionalnimi in nekonvencionalnimi oblikami družbene angažiranosti ter v kakšnem razmerju so oblike delovanja z omreženostjo oz. digitalno vključenostjo. Rečeno drugače: zanimalo nas je, kakšna je povezanost med kulturno vključenostjo s siceršno družbeno in politično angažiranostjo mladih ter o kakšnih razlikah participacije sploh govorimo in kako se sfere delovanja na relaciji mediji, kultura, politika prekrivajo. Za ugotavljanje distinkcij med skupinami kulturne participacije smo vključili tri neodvisne spremenljivke:

1. Konvencionalne družbeno-politične aktivnosti: To dimenzijo smo merili z nominalno lestvico (da/ne) kot udeležbo mladih na vseh preteklih volitvah (v letih 2014 in 2017) ter s sodelovanjem pri civilnih iniciativah, kulturnih združenjih ali/in političnih strankah.

2. Nekonvencionalne družbeno-politične aktivnosti: Tu smo uporabili nabor petih vprašanj, ki nakazujejo protestne oz. neinstitucionalne oblike družbene odzivnosti, kot so recimo sodelovanje na demonstracijah, pisanje grafitov, izražanje mnenj v družbenih medijih, bojkotiranje izdelkov itd. Odgovori so nominalni (da/ne).

3. Digitalna omreženost: V tem primeru smo mlade spraševali samo, ali imajo osebne profile na sedmih različnih družbenih omrežjih. Odgovori so – podobno kot zgoraj – nominalne vrednosti (da/ne), kar pomeni, da imetje profila še ne pove dovolj o intenziteti vključenosti v digitalne platforme.

V podrobnejšo analizo smo iz celotnega vprašalnika vključili tudi selekcionirani nabor posameznih demografskih spremenljivk: spol in starost vprašanih, njihov

status glede na tip šolanja (dijak, študent oz. nešolajoči), šolski uspeh (v zadnjem letniku srednje šole), kraj bivanja (v Ljubljani ali zunaj Ljubljane), izobrazba staršev ter samoocena lastnega in družinskega materialnega statusa. Končni vzorec je tako vključeval 793 mladih, ki živijo ali/in delajo oz. se izobražujejo v MOL, od tega je v anketi sodelovalo 49 % moških in 51 % žensk. Povprečna starost oseb v vzorcu je 22 let: največ, 39 % vprašanih je starih 20–24 let, 37 % 25–29 let, najmanj, 23 % vprašanih jih ima 15–19 let. Dobra polovica (54 %) anketiranih ima stalno bivališče v Ljubljani. Petina anketirancev ima status dijaka (22 %), 52 % je študentov, četrtnina pa se jih ne šola več (27 %). V povprečju je šolski uspeh respondentov dober (3,8). Delovno aktivnih je skupaj 36 % anketirancev, 7 % je brezposelnih, 42 % jih opravlja honorarna dela, petina pa jih še ne dela za denar.

3.2 Tipologija vključenosti v kulturo: nezainteresirani, ustvarjalci in entuziasti

Kultura je, kot so zapisali pisci Strategije razvoja kulture v MOL (Demšič in dr. 2016), ena od vodilnih programskih vsebin in vrednota v Ljubljani (2016: 13), kulturna ponudba pa bogata in raznolika (2016: 11). Na območju MOL na področju kulture deluje kar 29 javnih zavodov, katerih integralni del kulturnega življenja so tudi močan nevladni kulturni sektor in številne ljubiteljske kulturne organizacije. Pisci Strategije tako ugotavljajo, da velik del kulturne ponudbe v Ljubljani presega lokalni pomen (2016: 12), število kulturnih prizorišč pa se iz leta v leto še povečuje. Ne glede na ugodne okoliščine in živahno kulturno sceno pa strokovnjaki ugotavljajo, da je »udeležba mladih v starosti od 15 do 20 let v kulturi tako glede ustvarjalcev kot obiskovalcev in uporabnikov kulturne ponudbe šibka« (2016: 22). Zato ne preseneča, da avtorji Strategije razvoja kulture v MOL med prioritete cilje uvrščajo prav povečanje števila mladih v MOL, ki so uporabniki kulture.

Kakšno mesto imajo torej kultura in mediji v vsakdanjem življenju mladih Ljubljančanov in Ljubljančank v tukajšnji raziskavi? Sodeč po podatkih, ki se nanašajo na vprašanje z mediji povezanega prostega časa in dejavnosti mladih zunaj šole/sluzbe,¹⁰ se poslušanje glasbe kaže kot daleč najpomembnejše (3,99), takoj za njim so aktivnosti na pametnih napravah (3,63), medtem ko so kulturne prireditve (3,36) ter gledanje televizije in filmov (3,15) bolj na dnu prostočasnih dejavnosti. V izboru stvari, ki jih najraje počnejo v običajnem tednu, se vsaj na ravni medijskih in kulturnih praks zdi najpomembnejše branje (3,49),

10. Gre za vprašanje, ki se je v anketi glasil: *Kako pomembne so v tvojem vsakdanjem življenju naslednje aktivnosti?*, merjeno na 4-stopenjski lestvici.

nato razvedrilo na spletu oz. zabava prek medijev (3,40), medtem ko so med institucionalnimi kulturnimi ponudbami najbolj priljubljeni koncerti oz. glasbeni dogodki in film: nekaj več kot tretjina jih nekajkrat letno obišče muzej in gledališče (33 %), dobra petina galerijo (22 %), glasbeni dogodek (51 %) in kino (55 %) pa nekajkrat letno obišče polovica v vzorec zajetih mladih Ljubljčanov. Izkušnje z naštetimi inštitucijami pa niso enakomerno porazdeljene, ampak se razlikujejo glede na status, izobrazbo staršev in etničnost (Kuhar in Gorenc 2017: 51): konvencionalne kulturne ustanove (muzeje, galerije in gledališča) pogosteje obiskujejo mladi z vsaj enim staršem z visoko izobrazbo in tisti, ki bolje ocenjujejo lasten materialni položaj. Galerije in gledališča nadalje pogosteje obiskujejo dijaki z višjim uspehom, slednje pa v večji meri poznajo mladi slovenske narodnosti. Na koncerte najpogosteje hodijo študenti, podpovprečno pa brezposelni.

Ker so nas zanimale ravno diferenciacije znotraj skupin mladostnikov v odnosu do kulturnih praks, smo v naslednjem koraku uporabili metodo za razvrščanje v skupine,¹¹ da bi tvorili idealnotipske skupine glede na način vključenosti v kulturo, njihove medijske preference in izkušnje z institucionalno kulturo. Metoda razvrščanja je generirala *tri specifične stile kulturne participacije* mladih (glej tabelo 1). Prvo, največjo skupino sestavljajo tisti, ki jih kulturne vsebine in dogodki sploh ne zanimajo, v preostali dve skupini pa sodijo mladostniki, ki kulturne in medijske vsebine sicer konzumirajo, a na specifičen način. Izkaže se, da se mladostniki ne ločijo zgolj na kulturno vključene in iz kulture izključene, temveč da so njihovi stiki s kulturo in mediji ter izkušnje z institucionalno kulturo bolj partikularni. Demografska ločnica skupin kaže, da imata najbolj distinktivno vlogo med skupinami izobrazba staršev in šolski uspeh mladih, medtem ko spol, starost ali bivanje vsaj v tukajšnjem vzorcu skupin ne diferencirajo.¹² Mladostnike smo tako razdelili v tri tipe (ne)vključenosti v kulturo: 1. za kulturno ustvarjanje in potrošnjo nezainteresirana mladina, 2. kulturno angažirani ustvarjalci ter 3. digitalni navdušenci in potrošniki kulture; podrobnejši rezultati so razvidni iz tabele 1.¹³

11. Uporabljena je bila hierarhična Wardova metoda in kvadrat evklidske razdalje, lestvice nekaterih spremenljivk pa so bile predhodno standardizirane (Zscores).

12. Pri analizi večine vplivov demografskih spremenljivk je bila uporabljena metoda Crosstabs, le pri vplivu spremenljivk šolski uspeh in samoocena materialnega položaja je bila uporabljena metoda primerjave povprečij Anova. Spremenljivke, ki imajo statistično značilen vpliv, smo v tabeli 1 označili z »*«.

13. Za pomoč pri statistični analizi podatkov se avtorica zahvaljuje Maji Mrzel.

Tabela 1: Stili (ne)vklučenosti v kulturo med mladimi (n = 764).

	Za kulturno ustvarjanje in potrošnja neza- interesirani	Kulturno angažirani ustvarjalci	Digitalni navdušenci in potrošniki popkulture	Povprečje skupaj
POMEN MEDIJEV IN KULTURE				
poslušanje glasbe	3,67 –	4,15 +	4,65 ++	3,99
aktivnosti na računalniku, tablici, pametnem telefonu	3,62 0	3,40 –	4,24 ++	3,63
obisk kulturnih prireditev in dogodkov (koncerti, predstave ipd.)	2,72	3,98 ++	3,96 ++	3,36
gledanje televizije ali filmov	3,01 –	3,03 –	3,86 ++	3,15
PRAKTICIRANJE MEDIJEV IN KULTURE				
berem knjige in/ali časopise (bodisi v tiskani bodisi v elektronski obliki)	3,00 –	4,04 ++	3,77 +	3,49
spremljam zabavne/razvedrilne vsebine v medijih oz. na spletu	3,22 –	3,41 0	3,99 ++	3,40
spremljam, kaj se dogaja v politiki doma in po svetu	2,64 –	3,59 ++	3,35 +	3,09
se ukvarjam z glasbo (igram, pojem, plešem), gledališčem, li- kovno umetnostjo ali kako drugo kreativno dejavnostjo	2,41 –	3,79 ++	3,26 +	3,03
pišem (dnevnik, pesmi, pisma, blog itd.)	1,84 –	2,88 ++	2,70 +	2,34
POTROŠNJA INSTITUCIONALNE KULTURE				
glasbeni dogodek, koncert	3,32 –	2,58 +	2,59 +	3,00
kino	3,16 –	2,88 +	2,90 +	3,02
gledališče	3,78 –	2,82 ++	3,64 –	3,42
muzej	3,86 –	3,03 +	3,83 –	3,56
galerija	3,92 –	3,15 +	3,90 –	3,64

	Za kulturno ustvarjanje in potrošnjo neza- interesirani	Kulturno angažirani ustvarjalci	Digitalni navdušenci in potrošniki popkulture	Povprečje skupaj
DEMOGRAFIJA				
starost	25 % 15-19 38 % 20-24 37 % 25-29	19 % 15-19 43 % 20-24 39 % 25-29	21 % 15-19 42 % 20-24 37 % 25-29	
spol	52 % M 48 % Ž	47 % M 53 % Ž	41 % M 59 % Ž	
status	23 % dijak 48 % študent 29 % ne šola	19 % dijak 58 % štu- dent 23 % ne šola	17 % dijak 57 % študent 25 % ne šola	
šolski uspeh*	3,78 -	4,02 ++	3,84 0	3,87
stalno bivališče v LJ	55 % da 45 % ne	52 % da 48 % ne	54 % da 46 % ne	
izobrazba staršev*	2 % OŠ 49 % srednja 43 % višja	3 % OŠ 40 % srednja 53 % višja	3 % OŠ 45 % srednja 48 % višja	
ocena lastnega materialnega položaja	3,35 0	3,35 0	3,26 -	3,33
ocena družinskega materialnega položaja	3,54 0/-	3,58 0/+	3,49 -	3,55
N	376 49 %	273 36 %	116 15 %	764

1. Za kulturno ustvarjanje in potrošnjo nezainteresirana mladina (49 % mladih):

Največjo skupino – skoraj polovico celotnega vzorca – predstavljajo mladostniki, ki bi jih lahko označili kot kulturno povsem izključene: podpovprečno vrednotijo izbrane kulturne prakse, jih tudi najmanj prakticirajo in se vanje sploh ne vključujejo. Ker tako na ravni vrednotenja kulturnih prireditev in aktivnega ukvarjanja z njimi kot tudi pri prakticiranju kulture izkazujejo podpovprečne vrednosti, smo jih označili kot za kulturno ustvarjanje in potrošnjo nezainteresirane. Obiskovanje kulturnih dogodkov jim namreč v vsakdanjem življenju ne pomeni veliko, še najbolj povprečno ocenjujejo aktivnosti na mobilnih napravah. V primerjavi z drugima dvema skupinama se zdijo tudi ustvarjalno najbolj pasivni – ne berejo, z glasbo ali drugimi umetnostmi se ne ukvarjajo, dnevnika ali bloga ne pišejo, ne prakticirajo pa niti institucionalne kulture – kina ali koncertov, še najmanj pa galerij in muzejev. To so torej mladi, za katere avtorji uvodoma omenjene strategije ugotavljajo, da so iz kulture (tudi) samoizključeni. Demografska skica nadalje kaže, da je v skupini rahlo več fantov kot deklet, starostno gledano je

več najmlajših – torej dijakov (do 19 let), večinoma z bivališčem v Ljubljani. Gre za mlade s slabšim učnim uspehom in tiste, katerih starši imajo večinoma srednjo izobrazbo. Lahko bi rekli, da jih kulturna ponudba popolnoma v ničemer ne pritegne in da se vanjo nočejo ali ne znajo vključevati.

2. Kulturno angažirani ustvarjalci (36 % mladih): Druga skupina je diametralno nasprotna prvi, saj vanjo sodijo tisti, ki imajo skoraj na vseh indikatorjih nadpovprečne vrednosti, še posebej pa izstopajo pri visoki stopnji samorealiziranih ustvarjalnih praks: pogostejše kot ostali namreč pišejo, berejo in se nasploh radi ukvarjajo z umetnostjo. Manj jim pomenijo določene medijske aktivnosti, kot so gledanje televizije ali filmov ali ukvarjanje s pametnimi napravami. Ker obenem najpogostejše obiskujejo institucionalne kulturne prireditve, smo jih poimenovali kulturno angažirani ustvarjalci. Številčno gledano gre za drugo največjo skupino, ki obiskovanje kulturnih dogodkov ceni višje kot medijsko konzumpcijo. V primerjavi z drugimi najraje berejo ter se najpogostejše ukvarjajo z umetnostjo in so edini, ki hodijo v gledališče ter obiskujejo muzeje in galerije. Lahko bi rekli, da gre za »nastajajočo kulturno elito«, v kateri je več deklet kot fantov, ki – gledano v povprečju na celotnem vzorcu – dosegajo najvišji šolski uspeh, njihovi starši pa imajo vsaj višjo izobrazbo (ali več).

3. Digitalni navdušenci in potrošniki popkulture (15 % mladih): Tretja, najmanjša skupina mladostnikov je specifična v tem, da v primerjavi z drugima dvema najvišje pozicionira pomen medijev v vsakdanjem življenju, predvsem s smislu spremljanja glasbe, filmov in televizije, ter obenem visoko pozicionira pomen digitalnih aktivnosti. Na ravni kulturnih praks je bistveno bolj selektivna, v kreativno ustvarjanje pa manj intenzivno vključena kot druga skupina, zato smo jih poimenovali digitalni navdušenci in potrošniki popkulture: zelo radi poslušajo glasbo, pametne naprave jim v primerjavi z ostalimi pomenijo daleč največ, radi imajo tudi televizijo in filme, najpogostejše pa zahajajo v kino in na koncerte. Gre torej za izrazite, a selektivne konzumente popularne kulture, ki nadpovprečno spremljajo zabavne vsebine na različnih medijskih platformah, a ne zahajajo v klasične kulturne institucije, kot so galerije, muzeji ali gledališča. Lahko bi rekli, da gre za izrazite digitalne domorodce: v skupini je daleč največ deklet, dosegajo povprečni šolski uspeh, njihovi starši pa imajo vsaj srednjo ali višjo izobrazbo.

3.2 Kulturna vključenost, družbeno-politični (ne)angažma in digitalna omreženost mladih

V zadnjem koraku nas je zanimalo, v kolikšni meri se trije stili kulturne vključenosti med seboj razlikujejo glede na druge javne oblike participacije mladih: Kako mladi, ki so v kulturi dejavnejši, prakticirajo klasične politične rituale, če

sploh? Ali drugače: kako je nekonvencionalna in bolj protestno naravnana participacija povezana z medijsko in kulturno potrošnjo? In kakšno mesto ima pri tem njihova vključenost v digitalno kulturo?

Podatki za ljubljanski vzorec glede družbene in politične angažiranosti mladih potrjujejo sicer običajno sliko: skoraj polovica se jih je udeležila zadnjih predsedniških (49 %) in lokalnih (48 %) volitev, skoraj v enaki meri (47 %) pa še državnoborskih volitev leta 2014. Nekateri so angažirani tudi na manj konvencionalne načine: dobra tretjina (32 %) na primer skozi protestne nakupovalne prakse, petina (23 %) pa se jih politično izraža prek digitalnih medijev. Pričakovani so tudi rezultati o uporabi digitalnih medijev, ki so med mladimi Ljubljančani in Ljubljančankami visoki, a vendarle ne pri vseh na enak način: vsi v vzorcu so na omrežju Facebook (92 %), 78 % jih ima profil na videokanal YouTube, več kot dve tretjini pa še na omrežjih Instagram (69 %) in Snapchat (64 %). Najmanj priljubljeni omrežji med ljubljansko mladino sta Flickr (5 %) in Twitter (32 %).

Podrobnejša analiza povezanosti med politiko, digitalnimi omrežji in kulturno vključenostjo pa kaže,¹⁴ da imajo znotraj treh kulturnih stilov statistično značilno povezanost vse izbrane spremenljivke na ravni politične in družbene participacije, ne pa tudi na ravni omrežne vključenosti: tu distinkcijo med mladimi kažejo le tri specifična »nišna« omrežja – Twitter, Pinterest in Flickr, medtem ko na »najbolj razširjenih« platformah razlik med mladimi ni (glej tabelo 2).

Tabela 2: Stili politične angažiranosti in digitalna omreženost treh kulturnih stilov (ne)vključenosti v kulturo.

	Apolitični in za kulturo nezainteresirani	Družbeno in politično angažirani kulturni ustvarjalci	Omreženi nekonvencionalni potrošniki popkulture	skupaj
KONVENCIONALNA ANGAŽIRANOST				
civilne iniciative	6 %	22 %	14 %	13 %
politična stranka	2 %	8 %	1 %	4 %
zadnje volitve za predsednika republike (oktober 2017)	54 %	75 %	65 %	64 %
zadnje državnoborske volitve (junij 2014)	59 %	81 %	66 %	68 %

14. Podobno kot pri demografiji smo vplive analizirali z metodo Crosstabs, le pri konstruiranem indeksu »omrežne vključenosti« smo uporabil metodo Anova (primerjava povprečij).

zadnji referendum (september 2017)	39 %	52 %	41 %	44 %
zadnje lokalne volitve (oktober 2014)	63 %	78 %	69 %	69 %
NEKONVENCIONALNA ANGAŽIRANOST				
Po zidovih pisal/-a sporočila ali grafite z družbenokritično vsebino.	2 %	8 %	4 %	5 %
Bil/-a prisoten/-a na demonstracijah, protestih.	9 %	24 %	17 %	15 %
Kupoval/-a določene izdelke iz političnih, etičnih ali okoljevarstvenih razlogov.	19 %	48 %	37 %	33 %
Bojkotiral/-a nakup določenih izdelkov iz političnih, etičnih ali okoljevarstvenih razlogov.	19 %	45 %	35 %	30 %
Napisal/-a svoje mnenje/stališče na spletnem forumu, blogu, Twitterju, v pismih bralcev ipd. glede politično relevantne teme.	14 %	33 %	23 %	22 %
OMREŽNA VKLJUČENOST				
Ali imaš osebni profil na katerem od družbenih omrežij oz. kanalih? - skupaj	3,65 -	3,91 +	4,17 ++	3,82
Ali imaš profil na TWITTER?	27 %	35 %	42 %	32 %
Ali imaš profil na PINTEREST?	30 %	43 %	44 %	37 %
Ali imaš profil na FLICKR?	3 %	7 %	10 %	5 %
N	376 49 %	273 36 %	116 15 %	764

Če pridobljene tipe (ne)vklučenosti v kulturo opišemo v kontekstu njihove družbene in politične participacije ter prisotnosti na digitalnih omrežjih, se ključne distinkcije med kategorijami mladih kažejo v tem, da je v kulturo nevključena mladina tudi politična in družbeno deaktivirana, medtem ko sta preostali dve skupini politično in družbeno specifično angažirani:

1. Apolitični in za kulturo nezainteresirani: Gre za mladostnike, ki na celotnem vzorcu pri nobeni od družbenih praks ne dosegajo povprečja, saj se

primerjalno gledano v najmanjši meri angažirajo tako v politični kot civilno-družbeni in kulturni sferi. Še najbolj se zdi, da se znajo ali želijo aktivirati lokalno ali ožje profilirano na konvencijskih ritualih, kot so lokalne volitve in referendumi. Člani te skupine tudi niso del nobenih institucionalnih iniciativ ali političnih strank. Nizek politični in družbeni angažma je za to skupino v korelaciji z njihovo nizko vpetostjo v kulturne prakse in skromno izraženo medijsko konzumpcijo. Zdi se, da gre za »apolitične« mladostnike, predvsem srednje izobraženih staršev, ki na šolski ali študijski ravni dosegajo nižje uspehe kot drugi. Tovrstna apatija je značilna predvsem za najmlajšo starostno kategorijo (do 19. leta) in je pogostejša med fanti. Tudi v ustvarjalnem smislu, vsaj na področju glasbe, umetnosti ali uprizoritvene kulture, so bolj kot ne izključeni: na področju medijskih in kulturnih praks so namreč daleč najmanj aktivni, primerjalno z drugima dvema skupinama pa so tudi najmanj digitalno raznovrstni. Nizek kulturni angažma je torej pri največji skupini mladih Ljubljančanov in Ljubljančank tesno povezan z njihovo nizko participacijo v analiziranih družbenih in političnih zadevah.

2. **Družbeno in politično angažirani kulturni ustvarjalci:** Povsem nasprotno delujejo mladi druge skupine, ki praktično povsod izražajo nadpovprečne izkušnje, tako na konvencionalni kot nekonvencionalni ravni. Več kot 80 % jih je glasovalo na zadnjih parlamentarnih volitvah, tri četrtine na lokalnih (78 %) in predsedniških volitvah (75 %). Kar petina jih je vključenih v civilne iniciative, hkrati so aktivni na protestih in družbenih omrežjih. Angažirano se vedejo tudi kot potrošniki. Podobno kot so torej v polju kulture vsestranski, saj izražajo visoko udeležbo tako v konvencionalni kulturi kot pri samoprakticiranju ustvarjalnih kulturnih praks, so vsestransko angažirani tudi na polju politike in civilne družbe.
3. **Omreženi nekonvencionalni potrošniki popkulture:** Zadnja, najmanjša skupina se nasprotno od druge diferencira predvsem glede na izrazitejšo selektivnost njenega angažmaja. Ne moremo je opisati kot apolitično, saj so mladi te skupine – v povprečju gledano – bolj nagnjeni k nekonvencionalnim družbenim praksam kot h klasičnim volilnim ritualom. Zdi se, da se v skupini skriva t. i. »naredi sam« mladinska kultura. V tem smislu so sicer podobni mladim v drugi skupini, a so od njih manj aktivni na volitvah, kar je pogojeno tudi z njihovo starostjo, saj so v povprečju mlajši od preostalih dveh skupin. Od ostalih jih še najbolj ločuje visoka oz. najvišja vpetost v digitalna omrežja. Primerjalno gledano imajo namreč največ profilov na različnih družbenih omrežjih, predvsem na tistih, ki jih mladi v drugih dveh skupinah nimajo. Glede na visoko prioriteto, ki jo kažejo do medijske zaslonske kulture in nekonvencionalnih političnih praks, smo jih poimenovali omreženi in nekonvencionalni potrošniki popkulture.

4 Zaključek

Namen tukajšnje analize je bil identificirati raznolike modele ali stile kulturne potrošnje med mladostniki, še posebej v relaciji z njihovo medijsko potrošnjo ter družbeno in politično angažiranostjo. Kulturno participacijo oz. vključenost mladih v kulturo smo z ožje perspektive merjenja udeležbe v institucionalni kulturi razširili na več ravni vključenosti v kulturo, pri tem pa izbire, izkustva in prioritete kontekstualizirali v vsakdanu, ki je vse bolj digitalno omrežen in medijsko kompleksen. Predpostavljali smo, da se bo visoka stopnja vključenosti v kulturo povezovala z višjo aktivnostjo tudi v družbenih in političnih zadevah, vendar na specifičen način. Ugotovili smo, da je distinkcije v odnosu do kulturne vključenosti možno razbrati na dveh ravneh: na eni osi imamo ločnico med večino mladih, ki se zdijo kulturno izključeni, saj ne prakticirajo ničesar, kar smo v operacionalnem smislu na tem mestu zajeli s pojmom »kulturna in medijska potrošnja«: pasivni so tako na ravni vrednotenja/pozicioniranja kulture v njihovem vsakdanu kot na ravni praks, povezanih z medijsko in kulturno potrošnjo. Strukturno gledano gre za mlade, ki imajo sicer nižji šolski uspeh in starše s srednjo izobrazbo – vpliva drugih dejavnikov, kot so spol, etničnost, kraj bivanja itd., pa nismo uspeli potrditi. A ker gre obenem za največjo skupino znotraj celotnega vzorca, bi njihovo nizko stopnjo participacije veljalo podrobneje preveriti še v odnosu do drugih karakteristik: predvsem njihovega socioekonomskega položaja in kakovosti vsakdanjega življenja na drugih področjih, kot so druženje in odnosi v družini, zdravje in šport, stanovanjske razmere itd. Še posebej bi to pripomoglo k razjasnitvi njihove domnevne »pasivnosti«: mladi te skupine namreč kažejo nadpovprečno nizko udeležbo tako na volitvah kot tudi na nekonvencionalnih aktivnostih, a zaznana ne vključenost ni nujno odraz nezainteresiranosti, pač pa gre lahko za skupino, ki je niti kulturni niti politični prostori ne reprezentirajo na njim prilagojen način.

Na drugi osi deluje ločnica *znotraj* tistih, ki so v kulturno in medijsko potrošnjo sicer vključeni, a na različne načine: prva večja skupina je kulturno izjemno angažirana, saj dogodkov in vsebin ne zgolj konzumira, ampak v njih aktivno sodeluje, obenem pa ima največ izkušenj s klasičnimi kulturnimi ustanovami. Gre za mlade, ki dosegajo najvišje uspehe v šoli ali pri študiju, visoko izobraženi so tudi njihovi starši. Zdi se, da kulturna politika in strategije, vezane na mlade, še v največji meri nagovarjajo ravno člane te skupine, ki imajo največji dostop do klasičnih in tradicionalnih oblik umetnosti in kulture, so aktivno vpeti v umetniške prakse, saj se jih največ ukvarja z glasbo, gledališčem in likovno umetnostjo, manj spremljajo televizijo, digitalne aktivnosti pa jim ne pomenijo veliko. Gre za dobro tretjino mladih, med katerimi prevladujejo tisti z visokim uspehom, ki pa so

tudi politično najbolj angažirani: udeležujejo se volitev, referendumov, bojkotov in protestov. Visok dostop do kulture je pri njih povezan tudi z visoko politično participacijo.

Nekoliko specifična skupina so t. i. digitalni navdušenci, saj daleč pred vsemi preferirajo medijsko kulturo in digitalna omrežja. Do kulture imajo pozitiven odnos, radi berejo, hodijo v kino in na koncerte, a se klasičnih institucij, kot so gledališča in muzeji, izogibajo. V tem smislu so bolj podobni prvi skupini mladostnikov kot drugi. Na ravni politične in družbene participacije sta si druga in tretja skupina precej sorodni, le da se najmanjša skupina digitalnomedijskih navdušencev selektivno angažira: raje prek bojkota nakupa določenih izdelkov ali selektivne potrošnje. Potrošnja je namreč zanje tudi prostor za izražanje političnih identitet in političnega samoizražanja. Selektivnosti torej ne gre razumeti v slabšalnem pomenu, pač pa v smislu močne integracije vseh treh sfer, znotraj katerih delujejo – kulture, medijev in potrošnje.

Študija tako potrjuje, da tudi znotraj lokalno oz. prvenstveno urbano zamejenega okolja ni univerzalnega ali enovitega modela medijske in kulturne potrošnje med mladimi, kar pomeni, da kulturne realitete mladih univerzalističen pristop postavljajo pod vprašaj. Namesto tega so potrebna »kontekstualno občutljiva, partikularistična in interpretativna razumevanja kulturnih aktivnosti mladih« (EACEA 2008: 164). A ker so družbeni statusi, življenjski poteki in pričakovanja mladih vse bolj kompleksni (Ule 2007), obenem pa tudi vse bolj pluralistični (Ule 2011), bi bilo treba razširiti koncept participacije, tako da bi združeval čim več različnih form in čim več aren vključenosti sodobne mladine. Zato zgolj statistične informacije o (ne)udeležbi v kulturi ali zunaj nje preprosto niso dovolj, saj ne ujamejo vseh potreb in pričakovanj na poglobljen način, prav tako pa ne pomagajo razumeti njihovih kulturnih vzorcev, percepcije kulture in možnosti dostopa do različnih prostorov kulture.¹⁵

Z določenimi (predvsem) metodološkimi omejitvami smo se vendarle srečali tudi v tukajšnji študiji. Ena od pomanjkljivosti je presplošna operacionalizacija digitalne vključenosti: ker je omejena le na štetje profilov na izbranih družbenih omrežjih, o dejanski rabi in doživljanju mladih znotraj digitalnega sveta pove zelo malo. V prihodnje bi veljalo konstruirati celovitejšo merjenje digitalizacije vsakdana, ki naj ne bo omejeno le na količino časa, porabljenega na izbranih platformah, ampak mora biti fokusirano na presek osebnih doživljanj znotraj njih,

15. Zato je pomanjkljiva raziskava »O odnosu do kulture in udeleževanju v kulturi« (Valicon 2017), izvedena na Ministrstvu za kulturo, četudi popisuje številne prakse in obiske kulturnih ustanov, a jih onstran sociodemografskih podatkov (glede na spol, starost, dohodek in izobrazbo ter regijo bivanja itd.) ne umešča niti v kontekst medijske potrošnje niti digitaliziranega vsakdana.

skupaj z identifikacijo komunikacijskih in družbenih specifik izbranih platform ter kontekstov in motivov za vključenost vanje. Druga pomanjkljivost pa je posledica deskriptivnega merjenja kulturne potrošnje, ki ne dopušča poglobljenega pojasnjevanja razlik med stili kulturne participacije. Povedano bolj praktično: ugotovili smo lahko, da ima glasba denimo pomembno vlogo pri mladostnikih, ne znamo pa odgovoriti na vprašanje, za katero zvrst ali zvrsti glasbe sploh gre. S podobnimi omejitvami smo se srečali tudi pri pojasnjevanju drugih form participacije, tako na polju kulturnega ustvarjanja (branje, pisanje, ples) kot političnega delovanja (protest, bojkot izdelkov itd) in tudi medijev (spremljanje televizije, zabave itd).

Ne glede na tovrstne omejitve študija kaže na nekatera distinktivna prepletanja kulturne in politične sfere ter ambivalentna razmerja med njimi: institucionalni viri kulturnih praks, kot so gledališča, muzeji in galerije, razlikujejo mladostniške kulture med seboj, vendar le, če jih pojasnujemo v kombinaciji s specifično medijsko kulturo in njihovim političnim angažmajem. Zdi se, da je politično bolj motivirana t. i. nastajajoča kulturna elita, vendar obstaja manjša skupina digitalnih navdušencev, ki v lastnem političnem in družbenem angažmaju izbira manj konvencionalne izrazne prakse. Enega od večjih izzivov pa predstavlja »odtujena«, spregledana in nenagovorjena skupina mladostnikov, ki vsaj v luči tukajšnje raziskave ne kaže zanimanja niti za kulturne vsebine niti za vzpostavljene forme politične participacije. Tovrsten »rezultat« je povsem v skladu z opozorili raziskovalcev mladine, ki med drugim izpostavljajo, da je »del problemov sodobnih zahodnih družb prav v tem, da se ljudje niso več pripravljeni udeleževati v kolektivnih dejavnostih, ki povečujejo socialni kapital skupnosti oziroma družbe, in so postali pasivni ali pa delujejo samo znotraj zoženih zasebnih okolij« (Ule 2011: 101).

SUMMARY

The article explores the relationships between the position of culture, media consumption and civic engagement, by focusing on the role of digital media in everyday life of young people. Among others, the study shows the limitations of a universal understanding of youth. Based on the results of a quantitative online survey, conducted among 793 young people in Ljubljana, this study identifies three distinctive types of youth cultural involvement. To the first and largest group (49 % of the sample) belong those young people from Ljubljana, who seem to be generally uninterested in cultural creativity and consumption of cultural events. On the other hand, the so-called "culturally involved youth" consists of two different groups: the middle group of engaged cultural creators (36 % of the sample), and

the smaller group of digital enthusiasts and prosumers of popular culture (15 % of the sample). Looking at the different positions of culture and media in the everyday life of young people with their practices in relation to their political and civic engagement demonstrates another important distinction. Within culturally more engaged youth, who enjoy different media in their everyday life, two distinctive types of political and civic engagement seem to appear: culturally engaged youth is also socially and highly politically engaged, combining the conventional and unconventional political practices, while the smallest group of digital prosumers prefers unconventional political practices only. In addition, the larger group of the culturally excluded youth seems to remain also politically deactivated.

Although limited to a sample of youth leaving primarily in Ljubljana, these empirical findings present many dilemmas and open several new conceptual issues. Firstly, the youth that could be viewed as culturally and politically indifferent, have further social limitations, exemplified in their low school grades and lower parental education. Therefore, in order to understand their feeling of "apathy" or "exclusion", a more thorough evaluation of their socio-economic status is needed, together with the quality and intensiveness of their everyday life in other areas, such as sports, social relationships, well-being, health, etc. This group has the lowest election rate and is the least active when it comes to other unconventional political practices, but such low activity is not necessarily the result of disinterest; it might be that this youth feel misunderstood and mostly unrepresented by the main cultural and political institutions as well.

Another specific group that would deserve further and more in-depth consideration are the so-called "digital enthusiasts", who seem to have very positive and active relationship to culture: they like to read, visit concerts and movies, but they seem to dislike classical cultural institutions like theatres, museums, galleries etc. Similarly, their selection of participatory political practices is mostly unconventional – they prefer to be politically active through critical consumption rather than through conventional political venues, such as elections. Consequently, their active selectivity of practices in culture and politics should not be perceived in a solely negative light. On the contrary, they seem to be coherent on all three levels of their engagement – in culture, media consumption and politics.

This study therefore supports the findings that also within locally limited cultural space like Ljubljana, which is as a capital culturally very diverse and urban oriented, there is no universal model of media and cultural consumption among the youth. Instead, a more diversified view on youth is needed, and with it more "contextually sensitive, particularistic and interpretative understandings of cultural activities among the youth" (EACEA 2008: 164). And as social statuses, lifestyle courses and youth expectations within the Slovenian national framework are be-

coming more and more complex (Ule 2007) and plural (Ule 2011), the concept of participation needs to be widened in such a way that includes several forms and different arenas of involvement. With this in mind, just statistical information about cultural presence and visits of cultural events, without an in-depth understanding of perception of culture among the youth, their patterns of cultural involvement and possibilities of access to different cultural scenes, is simply not enough.

Literatura

- Alexander, Patrick (2014): Learning to Act Your Age: 'Age Imaginaries' and Media Consumption in an English Secondary School. V D. Buckingham in dr. (ur.): Youth Cultures and Global Media: 136–149. London: Palgrave Macmillan.
- Banaji, Shakuntala (2011): Disempowering by Assumption: 'Digital natives' and the EU civic web project. V M. Thomas (ur.): Deconstructing Digital Natives: 49–66. London: Routledge.
- Bennett, W. Lance (2007): Civic Learning in Changing Democracies: Challenging for Citizenship and Civic Education. V P. Dahlgren (ur.): Young Citizens and New Media: 59–78. London: Routledge.
- Bennett, Sue, Maton, Karol, in Kervin, Lisa (2008): The 'digital natives' debate: A critical review of the evidence. British Journal of Educational Technology, 39 (5): 775–786.
- Bennett, Sue, Maton, Karol, in Carrington, Lisa (2011): Understanding the complexity of technology acceptance by higher education students. V T. Teo (ur.): Technology acceptance in education: Research and issues: 63–77. Rotterdam: Sense.
- boyd, danah (2014): It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens. New Haven, CT: Yale University Press.
- Buckingham, David, Bragg, Sara, in Kehily, J. Mary (ur.) (2014): Youth Cultures and Global Media. London: Palgrave Macmillan Press.
- Carah, Nicholas, in Louw, Eric (2015): Media&Society: Production, Content and Participation. London: Sage.
- Couldry, Nick, Livingstone, Sonia, in Markham, Tim (2010): Media Consumption and Public Engagement: Beyond the Presumption and Attention. London: Palgrave Macmillan Press.
- Couldry, Nick (2012): Media, Society, World: Social Theory and Digital Media Practice. Cambridge: Polity Press.
- Dahlgren, Peter (2007): Young Citizen and New Media. London: Routledge.
- Davies, Sarah (2017a): Disadvantage and cultural engagement: a study into the life of young Londoners. Dostopno prek: <https://www.anewdirection.org.uk/research/cultural-capital> (31. 3. 2018).
- Davies, Sarah (2017b): Cultural Capital: An overview of A New Direction's Cultural Capital Research. A.N.D. Dostopno prek: <https://www.anewdirection.org.uk/research/cultural-capital> (1. 10. 2018).

- Demšič, Mateja, in dr. (2016): *Strategija razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2016–2025*. Ljubljana: Mestna občina Ljubljana.
- Dutton, William H., in Raisdorf, C. Bianca (2017): Cultural divides and digital inequalities: attitudes shaping Internet and social media divide. *Information, Communication & Society*. Dostopno prek: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1369118X.2017.1353640?journalCode=rics20> (22. 9. 2018).
- EACEA (2008): *Access of Young People to Culture. Final Report*. Dostopno prek: <http://www.interarts.net/descargas/interarts1834.pdf> (31. 3. 2018).
- Gaber, Slavko (2013): *Gledališče, edukacija, radost, nastajanje in zmanjševanje neenakosti – uvodne opombe*. V I. Djilas (ur.): *Odraščajoča publika: Osem esejev o vlogi gledališča za otroke in mladino v sodobni družbi*: 13–17. Ljubljana: Aristej.
- Gauntlett, David (2011): *Making is Connecting: The social meaning of creativity, from DIY and knitting to YouTube and Web 2.0*. Cambridge: Polity Press.
- Goldman, Shelley, Booker, Angela, in McDermott, Meghan (2008): *Mixing the Digital, Social, and Cultural: Learning, Identity, and Agency in Youth Participation*. V D. Buckingham (ur.): *Youth, Identity, and Digital Media*: 185–206. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Grilc, Uroš, Gorenc, Katarina, in Dobrajc, Zala (2016): *Strategija Mestne občine Ljubljana za mlade 2016–2025*. Ljubljana: MOL.
- Jontes, Dejan (2014): *Televizijski okus, omnivornost in kulturni kapital*. V B. Luthar (ur.): *Kultura in Razred*: 105–124.
- Kirbiš, Andrej (2010): *Ustvarjalnost, kultura, prosti čas*. V M. Lavrič in dr. (ur.): *Mladini 2010: Družbeni profili mladih v Sloveniji*: 249–278. Ljubljana: Aristej.
- Kirbiš, Andrej, in Flere, Sergej (2010): *Participacija*. V M. Lavrič in dr. (ur.): *Mladini 2010: Družbeni profili mladih v Sloveniji*: 177–248. Ljubljana: Aristej.
- Livingstone, Sonia (2007): *Interactivity and Participation on the Internet: Young People's Response to the civic sphere*. V P. Dahlgren (ur.): *Young Citizens and New Media*: 103–124. London: Routledge.
- Livingstone, Sonia (2008): *Engaging with media – A matter of literacy?* *Journal of Communication, Culture & Critique*, 1 (1): 51–62.
- Luthar, Breda (2014): *Kultura in razred*. Ljubljana: FDV.
- Luthar, Breda, in Oblak Črnič, Tanja (2015): *Medijski repertoarji in diskurzivne skupnosti. Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja*, 52 (1/2): 7–30.
- Mihailidis, Paul (2014): *Media Literacy and the Emerging Citizen*. New York: Peter Lang.
- Mencin - Čepak Metka (2013): *Neuspelo srečanje med znanostmi o otroku in gledališčem*. V I. Djilas (ur.): *Odraščajoča publika: Osem esejev o vlogi gledališča za otroke in mladino v sodobni družbi*: 41–50. Assistej: Ljubljana.
- Papacharissi, Zizzi (2011): *A Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites*. London: Routledge.
- Pini, Monica, Musanti, I. Sandra, in Cerratto Pargman, Teresa (2014): *Youth Digital Cultural Consumption and Education. Designs for Learning*, 7 (2): 58–79.
- Prensky, Marc (2001): *Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon*, 9 (5): 1–6.

- Prensky, Marc (2011): Digital Wisdom and Homo Sapiens Digital. V M. Thomas (ur.): Deconstructing Digital Natives: Young People, Technologies, and the New Literacies: 15–29. London: Routledge.
- Oblak, Tanja (2014): Digitalne kulture in razredne razlike. V B. Luthar (ur.): Kultura in razred: 125–146. Ljubljana: FDV.
- Oblak, Tanja, in Kuhar, Metka (2014): Everyday and family contexts of youth computer cultures: the case of Slovenia. Annales: anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia, 24 (1): 129–142.
- Oblak, Tanja (2017): Neglected or just misunderstood?: The perception of youth and digital citizenship among Slovenian political parties. Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja, 54 (posebna številka): 96–111.
- Thornham, Helen, in McFarlane, Angela (2014): Claiming Content and Constructing Users: User-generated Content and BBC Blast. V: D. Buckingham in dr. (ur.): Youth Cultures in the Age of Global Media: 186–201. London: Palgrave Macmillan.
- Thomas, Michel (2011): Technology, Education, and the Discourse of the Digital Native: Between Evangelists and Dissenters, V M. Thomas (ur.): Deconstructing Digital Natives: Young People, Technologies, and the New Literacies: 1–14. London: Routledge.
- Trdina, Andreja, in Vezovnik, Andreja (2014): Moralne meje: razred in strukturiranje polja vrednot in političnih stališč. V B. Luthar (ur.): Razred in kultura: 31–66. Ljubljana: FDV.
- Safe.si (2017): Mladi predstavljajo četrtno vseh uporabnikov interneta. Dostopno prek: <https://safe.si/novice/mladi-predstavljajo-cetrtno-uporabnikov-interneta> (20. 9. 2018).
- Safe.si (2018): Razširjenost družabnih omrežij in aplikacij za sporočanje med mladostniki v Sloveniji. Dostopno prek: <https://safe.si/novice/razsirjenost-druzabnih-omrezij-in-aplikacij-za-sporocanje-med-mladostniki-sloveniji> (20. 9. 2018).
- Van Dijck, Jose (2013): The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media. Oxford: Oxford University Press.
- Van Wel, Frits, Kort, Toon, Jansen, Ellen, Linssen, Hub (1996): Ethnicity and Youth Cultural Participation in the Netherlands, Journal of Leisure Research 28 (2):85–95.
- Ule, Mirjana (2007): Mladi in družbene spremembe. Revija IB, Umar 41 (2): 62–69.
- Ule, Mirjana (2011): Spremembe odraščanja in nove identitetne politike. Sodobna pedagogika, 62=128 (3): 90–103.

Podatki o avtorici

Red. prof. dr. Tanja Oblak Črnič
 Katedra za medijske in komunikacijske študije
 Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
 Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana
tanja.oblak@fdv.uni-lj.si

Metka Kuhar, Alenka Švab

STANOVANJSKI STATUS IN OSAMOSVAJANJE MLADIH V MESTNI OBČINI LJUBLJANA¹

IZVLEČEK

V članku predstavlja rezultate raziskave o stanovanjskem osamosvajanju mladih v Mestni občini Ljubljana. Izhajali sva iz ugotovitev dosedanjih raziskav o podaljševanju bivanja mladih v izvorni družini, namen raziskave pa je bil preveriti, ali podatki, pridobljeni za mlade v MOL (2017), potrjujejo že znane ugotovitve ali pa se kažejo morebitne spremembe v vzorcih odseljavanja od izvirne družine oz. specifične, ki veljajo za mlade v MOL. Rezultati so sicer pokazali konsistentno sliko, ki potrjuje 1. odloženo osamosvajanje od staršev (predvsem so znani dejavniki stanovanjskega osamosvajanja: spol, partnerska zveza, zaposlitev); 2. poudarjeno finančno podporo staršev tudi pri mladih, ki so se odselili; 3. vrtnjanje raznolikega in dinamičnega obdobja različnih bivanjskih aranžmajev med bivanjem pri starših in popolno stanovanjsko osamosvojenostjo, kar potrjuje, da je stanovanjsko osamosvajanje kompleksen proces. Rezultati so pokazali novo značilnost: večji delež odseljenih mladih, ki bivajo v najetih stanovanjih, kar bi lahko bila specifična bivanja v MOL.

KLJUČNE BESEDE: mladi odrasli, izvorna družina, starši, osamosvajanje

Young adults who leave home in the Municipality of Ljubljana

ABSTRACT

The article presents research results concerning young adults who leave home in the Municipality of Ljubljana. By considering already known patterns of young adults' prolonged co-residence with their parents, the article aims to find out whether data

1. Avtorici se zahvaljujeta dr. Srni Mandič za vse komentarje in sugestije.

on young adults from the Ljubljana municipality (2017) confirm what is already known or reveal changes or specific aspects. The results show: 1. a consistent picture of prolonged living in the family of origin (with gender, intimate partnership, employment as the main predictors); 2. paternal financial support even for young people who have left the parental home; and 3. a diverse and dynamic period of various living arrangements ranging between fully living in the family of origin and having one's own full residential independence. The results point to a new characteristic of a greater share of young people living in privately rented apartments, which may be specific to the Ljubljana municipality.

KEY WORDS: young adults, family of origin, parents, leaving home

1 Uvod

Odseljevanje mladih iz izvorne družine je tako v Sloveniji kot tudi v tujini raziskovalno in politično že desetletja izjemno relevantna tema, zato ji je temu primerno posvečene razmeroma veliko raziskovalne pozornosti na različnih družboslovnih področjih, od sociologije mladine, demografije, stanovanjskih študij do študij življenjskih potekov. Odselitev iz stanovanja staršev predstavlja enega prvih in najpomembnejših prehodov oz. dogodkov v življenjskem poteku ter v stanovanjski karieri posameznika/-ce (Mandič, Gnidovec 1999; Mandič 2008; Iacovou 2010), samostojni stanovanjski status pa je pomemben označevalec odraslosti oz. osamosvajanja (Goldscheider, Goldscheider, v Kins in dr. 2013: 90).

Ta pojav je še posebej raziskovalno relevanten v kontekstu spremenjenih življenjskih potekov v zadnjih desetletjih v zahodnih družbah, znotraj katerega je prav časovno zamikanje odselitve iz stanovanja staršev ena od ključnih sprememb. Zato tudi ta fenomen obravnavamo v kontekstu kompleksnih sprememb v življenjskih potekih, stanovanjske izbire kot take pa kot enega »od tokov znotraj več medsebojno prepletenih življenjskih karier« (glej Mandič, Gnidovec 1999), na katerega vpliva vrsta strukturnih in individualnih dejavnikov.

V pričujočem članku predstavljamo podatke o stanovanjskem statusu in osamosvajanju mladih iz najnovejše raziskave o mladih v Mestni občini Ljubljana z naslovom »Dolgoročno spremljanje izvajanja Strategije MOL za mlade 2016–2025« (Kuhar 2017), ki je bila izvedena konec leta 2017. Raziskava sicer ni bila usmerjena posebej v raziskovanje stanovanjskega vprašanja mladih in je zajemala omejen nabor vprašanj o stanovanjskem statusu, vseeno pa ponuja nekaj zanimivih in novih vpogledov v stanovanjski status mladih v MOL.

V članku se v kontekstu spremenjenih življenjskih potekov osredotočava na vprašanje, ali najnovejši podatki, pridobljeni na vzorcu mladih v Mestni občini

Ljubljana, potrjujejo zdaj že desetletja konsistentno sliko o preloženem (stanovanjskem) osamosvajanju mladih in podpora velikega deleža mladih s strani staršev v tem procesu ali pa morebiti nakazujejo kakšne nove značilnosti oz. spremembe v vzorcih in dejavniki odseljevanja mladih odraslih od izvirne družine nasploh ter kakšne specifičnosti življenja mladih v Mestni občini Ljubljana lahko identificiramo v primerjavi s tistimi, ki ne živijo v Ljubljani. Namen je gotoviti, v kakšnih stanovanjskih aranžmajih so danes mladi v MOL in ali se med bivanja v stanovanju staršev ter bivanja v samostojnem stanovanju vrinjajo različni drugi aranžmaji, ki nakazujejo na dinamičnost procesa stanovanjskega osamosvajanja. Fokus analize je usmerjen na skupino mladih v starosti med 19 in 29 let, ki niso več zgolj v procesu izobraževanja, primerjava pa tiste, ki še živijo v stanovanju staršev, in tiste, ki so se že odselili, ter razlike med obema skupinama glede na stanovanjski status, bivalne oblike (s kom živijo) in poglobitve vire preživljanja. Posebej analizirava dejavnike osamosvajanja – demografske dejavnike, dejavnike, ki se nanašajo na bivanje v Ljubljani, kazalnike življenjskega poteka in izvirno družino (materialno stanje, odnosi).

Članek je razdeljen na pet poglavij, v katerih najprej obravnavava stanovanjsko osamosvajanje v kontekstu spremenjenih življenjskih potekov, nato strukturne in individualne dejavnike, ki vplivajo na stanovanjski status mladih ter na zamikanje odselitve iz stanovanja staršev oz. vstop v samostojni stanovanjski status v Sloveniji. Sledi predstavitev metodologije in rezultatov raziskave, članek pa skleneva z diskusijo o pridobljenih rezultatih ter refleksijo njihove vrednosti v kontekstu preučevanja stanovanjskega osamosvajanja in življenjskih potekov mladih.

2 Stanovanjsko osamosvajanje² mladih v kontekstu spremenjenih življenjskih potekov

Že v osemdesetih in še bolj v devetdesetih letih 20. stoletja je postalo jasno, da se življenjski poteki nasploh pluralizirajo in diferencirajo (Bergruber 2016; Du Bois-Reymond 1998; Manzoni 2016). Linearni vzorec življenjskega poteka, ki je bil značilen za modernost in pri katerem je bil življenjski potek sestavljen iz dokaj predvidljivih menjav tipičnih življenjskih obdobj, ki so si sledila drugo za drugim ob razmeroma jasno družbeno določeni starosti, je zamenjala raznoli-

-
2. Stanovanjsko osamosvajanje razumeva kot proces (in ne enkratno oz. dovršeno dejanje), ki pomeni prehod iz stanovanja staršev v samostojno stanovanje. Končna točka tega procesa je torej samostojni stanovanjski status, vmesno obdobje pa (lahko) vključuje raznolike stanovanjske aranžmaje, od bivanja pri starših prek kombiniranja občasnega bivanja pri starših z bivanjem drugje, bivanje s prijatelji, sstanovalci ipd. in ne nazadnje tudi morebitni povratak v stanovanje staršev.

kost oz. pluralizacija življenjskih potekov, kjer prehodi v posamezna življenjska obdobja niso več strogo družbeno določeni in so bolj dinamični. Nekatera obdobja se podaljšujejo (mladost, obdobje izobraževanja), nekatera zamikajo (vstop v starševstvo), nekatera pa so celo reverzibilna (npr. ponovna vrnitev k staršem po prvotni odselitvi iz izvirne družine; ponovno oblikovanje družine po razvezi) (glej Ule 2009).

Številne od teh sprememb se dogodijo prav v obdobju mladosti. Nekateri pišejo o fenomenu podaljševanja mladosti (Furlong, Cartmel 2007) ali tudi »zamrznjeni tranziciji v odraslost« (Kuhar, Reiter 2012), ki ni značilen le za mlade odrasle v Sloveniji, ampak tudi za mlade v drugih evropskih državah (du Bois-Reymond in dr. 1994; Furlong 2017), pa tudi drugod po svetu (Eisenberg in dr. 2015; Huang 2013). V Sloveniji so ta trend začele zaznavati raziskave o mladini že v devetdesetih letih (Ule, Miheljak 1995; Ule 1996; Ule in dr. 1996, 2000). V nekaterih evropskih državah so tovrstno spremembo v življenjskih potekih mladih opazili že v osemdesetih letih 20. stoletja (Du Bois-Reymond 1998; du Bois-Reymond in dr. 1994; Kins in dr. 2013), čeprav ne moremo govoriti o enotnem vzorcu, saj med evropskimi državami obstajajo razlike (glej Iacovou 2002; Mandič 2007, 2009).

Podaljševanje mladosti lahko povežemo s številnimi drugimi spremembami, ki tvorijo kompleksno konstelacijo, v prvi vrsti s podaljševanjem obdobja izobraževanja, kar v splošnem pomeni tudi kasnejši vstop v prvo (redno) zaposlitev. Pomemben dejavnik so tudi negotovi pogoji zaposlovanja (delo za določen čas ipd.) in brezposelnost, s katero se mladi pogosto srečajo že ob prehodu iz izobraževanja na trg dela. Spremembe v življenjskem poteku so vidne tudi v zasebnosti, na področju intimnih odnosov: v prelaganju odločitve za starševstvo na kasnejša leta življenjskega poteka skupaj s pojavom serijske monogamije, tj. večkratnimi časovno zaporednimi partnerskimi razmerji, ki se izmenjujejo z obdobji samskosti.

V obdobju podaljšane mladosti se oblikuje poseben življenjski aranžma, t. i. faza LAT (*living apart toghether*) oz. življenje mlade odrasle osebe narazen in hkrati skupaj s starši. Gre za pojav sorazmerne socialne neodvisnosti mladih, ki živijo svoje socialno življenje kot odrasli, neodvisno od staršev, hkrati pa ostajajo doma in so pogosto od staršev v celoti ali pa delno ekonomsko oz. materialno ter storitveno odvisni. Pojav zajema raznolike vzorce, od popolnega življenja s starši do občasnega, na primer ob koncih tedna, pogoste so tudi kombinacije aranžmajev sobivanja s prijatelji in drugimi sostanovalci (cimri) ter drugi bivanjski vzorci, vključno z možno ponovno vrnitvijo k staršem (Davanzo, Goldscheider, v Mandič 2008: 617; Mandič 2008: 17; Mortimer 2016) – običajno gre pri teh vzorcih za »polavtonomne« aranžmaje (Goldscheider, Davanzo, v Iacovou 2010).

Tako nastaja širok diapazon vmesnih življenjskih aranžmajev (Iacovou 2002; Kins in dr. 2013; Mandič 2008; Seiffge-Krenke 2009, 2010), kar pomeni tudi odmik od klasičnega linearnega življenjskega poteka, ki je v primeru mladih pomenil kohortno homogen vzorec jasnih tranzicij iz izvirne družine v lastno družino, iz sfere izobraževanja v sfero dela z zagotovljeno stabilno zaposlitvijo in linearno karierno potjo, v dinamične in raznolike življenjske poteke. Vse to ustvarja heterogene vzorce tudi znotraj posameznih starostnih kohort. Ti vmesni življenjski in stanovanjski aranžmaji zamikajo odselitev v samostojno stanovanje. Kot opažata Mandič in Gnidovec, danes ne gre zgolj za to, da se prehod iz stanovanja staršev v samostojno stanovanje zgodi kasneje, temveč tudi sam prehod postaja postopnejši (Mandič, Gnidovec 1999: 147). Odhod od doma tako ni vedno enkraten dogodek, temveč je proces postopnega pridobivanja samostojnosti (Mandič 2008: 617).

3 Dejavniki stanovanjskega osamosvajanja mladih v Sloveniji – kaj že vemo?

Podatki že nekaj desetletij kažejo konsistentno podobo o tem, da mladi odrasli v Sloveniji vedno dalj časa v svojem življenjskem poteku ostajajo v gospodinjstvu staršev.³ Te spremembe so se pri nas pričele razmeroma zgodaj, že sredi osemdesetih let oz. v devetdesetih letih 20. stoletja. Mandič (1999, 2009) je s primerjalno analizo podatkov ankete Kakovost življenja iz let 1984 in 1994 pokazala, da se je tem v obdobju odstotek mladih v starostni skupini od 25 do 34 let, bivaajočih pri sorodnikih, povečal s 30 % na 41 %. Kuhar in Reiter (2014) sta na podatkovnih bazah reprezentativnih anket slovenskega javnega mnenja (Slovensko javno mnenje 1980, Evropska raziskava vrednot 1999 in Evropska raziskava vrednot 2008) naredila izračun, kolikšen odstotek mladih v starosti med 18 in 34 let je živel s starši (tako je bilo v vseh teh raziskavah oblikovano vprašanje). Posebej sta primerjala odstotek tistih, ki so navedli, da živijo ob starših tudi s partnerjem/-ko in/ali lastnim otrokom. Po podatkih iz leta 1980 je takrat skupaj s svojimi starši (brez partnerja/-ke in/ali otrok) živelo 25 % mladih, starih med 18 in 34 let, leta 1999 je bilo takih 57 %, leta 2008 pa 54 %. Dodaten vpogled dajejo zadnje tri mladinske študije v Sloveniji, narejene na reprezentativnih vzorcih mladih. Podatki iz teh študij kažejo, da je v letu 2018 46 % mladih v starosti od 25 do 29 let živel v skupnem gospodinjstvu vsaj z enim staršem, podobno kot leta 2000 (44 %), medtem ko je leta 2010 ta odstotek znašal 66 % (Lavrič idr. 2010; Kuhar, Hlebec 2018), kar je pomemben podatek tudi v kontekstu pričujočega članka.

3. Glej Mandič (2007, 2009); Mandič, Gnidovec (1999) za stanovanjske študije in Ule, Mihelj (1995); Ule (1996); Ule in dr. (1996, 2000) za študije mladine.

V primerjavi z drugimi evropskimi državami⁴ je delež mladih do 35. leta starosti, ki živijo s starši, v Sloveniji med najvišjimi (Mandič 2009). Odstotek mladih, starih 15–29 let, živečih v skupnem gospodinjstvu s starši, je v Sloveniji v letu 2016 znašal 79,3 %, kar je več od povprečja v celotni EU (65,7 %), njihova povprečna starost ob odselitvi iz skupnega gospodinjstva s starši pa je bila 28,2 leta (v celotni EU: 26,1 leta). Ženske so bile ob odselitvi v povprečju mlajše (27,1 leta) od moških (29,2 leta) (Čuk 2018). Na ravni EU-28 se je med letoma 2006 in 2016 zmanjšala povprečna starost, pri kateri mladi zapustijo dom staršev, in sicer s 27,6 na 27,1 leta za moške in s 25,2 na 25,1 leta za ženske. Za Slovenijo so podatki dostopni za leta 2009–2016 in kažejo upad v povprečni starosti ob odhodu z 29,9 leta v 2009 na 28,2 leta v letu 2016, a podatek za 2017 kaže rahel dvig na 28,3 leta (Eurostat 2018).

Na odhod iz stanovanja staršev oz. na stanovanjske odločitve mladih vpliva splet zelo različnih strukturnih in individualnih dejavnikov. Številni od njih so že razmeroma dobro raziskani (Mandič 2007; Mandič, Gnidovec 1999). Med strukturnimi dejavniki se največkrat omenjajo demografski dejavniki oz. spremembe, stanovanjski trg in razpoložljivost stanovanja, režim blaginje, izobraževalni sistem, delovanje trga dela in specifični kulturni vzorci, med individualnimi pa osebne preference, posameznikovi/-čini viri (znanje, socialni kapital, vključenost v družbena omrežja, zdravje, finančni viri, izobrazba, zaposlitev), stanovanjske razmere v družini staršev, odnosi med starši in njihovimi otroki, spol ipd. (Mandič 2007, 2008; Mandič, Gnidovec 1999; glej tudi Berngruber 2017).

3.1 Izobraževanje

Eden najpogostejših dejavnikov za podaljševanje mladosti, s tem pa tudi odhoda iz stanovanja staršev je podaljševanje obdobja izobraževanja. V Sloveniji imamo najvišji odstotek mladih v terciarnem izobraževanju v EU. Po zadnjih razpoložljivih podatkih za študijsko leto 2017/18 je bilo v terciarno izobraževanje vključenih 45,1 % mladih v starostni skupini 20–24 let in 9,9 % mladih v starostni skupini 25–29 let (Statistični urad RS 2018). Dostopni podatki kažejo na zvezno naraščanje vpisa v terciarno izobraževanje od leta 1989, ko je bil 23 % (Kuhar, Reiter 2012), vendar pa od študijskega leta 2012/13, ko je bil odstotek v starostni skupini 20–24 let najvišji (49,0 %), beležimo rahlo upadanje (Statistični urad RS 2018). Podaljšano obdobje izobraževanja je pogosto racionalna strategija mladih, ki med drugim podaljšuje konfrontacijo z zelo verjetno brezposelnostjo po šolanju ali slabo zaposlitvijo (Kuhar, Reiter 2012).

4. Na ravni EU sicer ni enotnega vzorca odhoda iz stanovanja staršev oz. ustvarjanja novega gospodinjstva, na kar so opozorile raziskave že v devetdesetih (glej Mandič, Gnidovec 1999) in kasneje (glej Mandič 2007, 2009).

3.2 Zaposlovanje in trg dela

Redni dohodki igrajo pomembno vlogo v stanovanjski karieri ljudi nasploh (Feijten, Mulder, v Mandič 2008) in so pomemben dejavnik pri odločanju o odselitvi mladih od doma. Večji kot je dohodek mladih, večja je verjetnost, da bodo zapustili dom staršev (Iacovou 2010). Trg dela določa, kako lahko in kako hitro bodo mladi ljudje našli stabilno zaposlitev, ko zapustijo proces izobraževanja (Mandič 2008: 621). Za Slovenijo je značilna velika prožnost »zaposlovanja mladih (za določen in nopolni delovni čas, različne oblike študentskega dela, honorarna in občasna dela), ki vpliva na pogostost prehodov med zaposlitvami in na pogostost brezposelnosti, to pa pomembno vpliva na možnost polne ekonomske in socialne osamosvojitve mladih« (Ignjatović, Trbanc 2009).

Situacijo podaljšanega bivanja v Sloveniji bi tako lahko vsaj delno pojasnili tudi s stanjem na področju zaposlovanja mladih, kjer so se pogoji še posebej poostрили v času zadnje gospodarske krize, brezposelnost mladih pa se je znatno povečala.⁵ Realne številke mladih iskalcev zaposlitve so precej višje, saj mnogo mladih svoj status rešuje s podaljševanjem šolanja in fiktivnimi vpisi. Slovenija je že nekaj let na prvem mestu v EU po deležu začasnih zaposlitev med mladimi (pogodbe za določen čas, študentsko delo ter delo prek podjetnih in avtorskih pogodb). Kot kažejo statistični podatki (Zavod RS za zaposlovanje 2015), je bilo leta 2012 49,7 % mladih, starih med 15 in 29 let, zaposlenih za določen čas, kar je bilo močno nad povprečjem EU (32,2 %) (celotna slovenska populacija v 2012: 16,7 %). Skoraj 80 % prvih zaposlitev mladih je bilo za določen čas. Če k temu prištejemo še ostale prekarne oblike dela, tj. delo za polovični delovni čas in delo preko s.p.-jev, sta v povprečju kar dva od treh mladih zaposlena v prekarnih oblikah dela. Narašča tudi delež mladih, zaposlenih v poklicih z nižjo izobrazbo od pridobljene (Urad RS za makroekonomske analize in razvoj 2016).

3.3 Struktura stanovanjske oskrbe, razpoložljivost stanovanj in stanovanjska politika

Razpoložljivost in cenovna dosegljivost stanovanj pomembno vplivata na odločitve glede odhoda od doma. Mladi odrasli so v tem pogledu še zlasti ranljiva skupina. Odhod od doma je še posebej otežen, če je delež lastniških

5. Brezposelnost se je med mladimi v starosti 25-29 let med letoma 2010 in 2012 povečala z 12,2 % na 17,5 %, kar je več v primerjavi s splošno stopnjo brezposelnosti, ki je v teh letih narasla s 7,1 % na 11,7 % (Statistični urad RS 2018). Po zadnjih razpoložljivih podatkih (februar 2018) je bila stopnja brezposelnosti v starostni skupini 25-29 let sicer nižja (10,4 %), vendar še vedno nekoliko višja od splošne, ki je znašala 9,1 % (Zavod RS za zaposlovanje 2018).

stanovanj visok in so stanovanjska posojila težko dostopna, cene stanovanj pa visoke (Moulder, v Mandič 2007: 13), pomemben dejavnik, ki omejuje odhod, pa je tudi pomanjkanje najemnih stanovanj, kar je trend tako v zahodnih kot v tranzicijskih državah (Mandič 2007).

Razpoložljivost stanovanj je kot dejavnik odhoda od doma za Slovenijo in druge članice EU analizirala Mandič (2009) na podatkih Evropske raziskave kakovosti življenja iz leta 2003. Po teh podatkih je struktura stanovanjske oskrbe osamosvojene mladine med 25. in 29. letom v Sloveniji naslednja: slaba polovica jih je lastnikov, četrtna najemnikov v zasebnem sektorju, osmina najemnikov v socialnem oz. neprofitnem stanovanju, osmina pa uporabnikov, ki ne plačujejo najemnine. »V primerjavi z drugimi evropskimi državami se slovenski mladi po odstotku lastnikov uvrščajo v sredino (13. mesto), po odstotku najemnikov v zasebnem sektorju v spodnjo četrtno (21. mesto), po odstotku najemnikov v socialnem/neprofitnem stanovanju v sredino (11. mesto), po odstotku uporabnikov brez najemnine pa v sam vrh (3. mesto)« (Mandič 2007: 88–89). Tudi ti podatki govorijo o veliki vlogi družine pri stanovanjski oskrbi mladih; Mandič (2009: 77) opozarja, da so v tem kontekstu v slabšem položaju tisti mladi, ki te podpore nimajo.

Ne gre spregledati, da »v državah z večjim skladom najemnih stanovanj živi pri starših manj mladih« (Mandič 2007: 20). Slovenija je država z najmanjšim najemnim skladom v EU, ki se je v procesu tranzicije s privatizacijo in denacionalizacijo nekdanjih najemnih družbenih stanovanj zmanjšal s 33 % leta 1990 na 9 % leta 2003 (Mandič 2007: 21), zato »lahko podaljšano bivanje pri starših v Sloveniji razumemo kot 'kolateralno škodo' tranzicijske stanovanjske reforme« (Mandič 2007: 21).

Stanovanjska politika v Sloveniji velja za šibko oz. minimalistično: »ima malo razmeroma šibko razvitih inštrumentov za poseganje v sistem stanovanjske oskrbe« (Mandič 2009: 89). Lastniško stanovanje ostaja zelo pomembna in favorizirana začetna točka samostojne stanovanjske kariere mladih. Kot je pokazala Cirman, imajo mladi tudi razmeroma neugodne možnosti za stanovanjska posojila, še posebej zaradi pogoste zaposlitve za določen čas (Cirman, v Mandič 2009: 90). Kuhar in Reiter (2014) ugotavljata, da (zaposleni) mladi, katerih starši so najemniki (in ne lastniki) stanovanja, odidejo od staršev prej in da je najemanje povezano z nižjim ekonomskim stanjem izvirne družine.

Podatki kažejo, da se v starostni skupini 25–29 let oz. z odselitvijo od staršev stanovanjski standard mladih poslabša, kar tretjina omenjene starostne skupine ima neprimerne razmere – med mlajšimi je takih »le« petina (Mandič 2009):

»/V/ Sloveniji je torej dokaj opazen trend, da med mladimi s starostjo narašča odstotek tistih, ki bivajo v neprimernih razmerah. To je v veliki

meri povezano z zapuščanjem starševskega doma in ustanavljanjem samostojnega gospodinjstva v drugem stanovanju. Z večanjem starosti vse več mladih zapusti dom staršev z relativno ugodnimi stanovanjskimi razmerami in odide v samostojno stanovanje. Tam živijo v manj ugodnih razmerah, kar še zlasti velja, če imajo lastne otroke» (Mandič 2009: 83).

3.4 Spremenjeni odnosi med starši in mladimi ter starševska podpora

V zadnjih nekaj desetletjih so se odnosi med mladimi odraslimi in njihovimi starši spremenili v smer izginjanja medgeneracijskega konflikta (Renner 1996; Ule, Miheljak 1995). Govorimo o medgeneracijskem miru oz. relativnem sožitju mladih odraslih in njihovih staršev, kar še dodatno podpira podaljšano bivanje mladih doma. Raziskave kažejo, da so podporni in dobri odnosi med starši (še posebej materami) in otroki ob hkratni socialni neodvisnosti in osebni svobodi, ki ju prinaša odraslo življenje, pomemben razlog za odlašanje z odhodom od doma (Renner 2006; Ule, Kuhar 2003). Starši so tudi sicer pomembni akterji v življenjskem poteku mladih in pri gradnji njihovih »izbirnih« biografij, pri odločanju o pomembnih življenjskih dogodkih in prehodih, kot so šolanje, poklic, zaposlitev ipd. (Žakelj, Švab 2011; Žakelj in dr. 2013; Živoder, 2011). V Sloveniji pravzaprav govorimo o izjemno poudarjeni kulturi otrokocentričnosti oz. protektivnega otroštva (glej Narat, Boljka 2017; Švab 2001, 2017). Starši so tudi pomemben vir finančne oz. materialne podpore otrok, tako v času, ko ti še bivajo doma, kot tudi po odselitvi iz doma staršev.

Kuhar in Reiter (2014) sta na podatkih iz nacionalne študije Mladine 2010 ugotovila, da tretjina mladih, ki se je že odselila, živi v lastniškem stanovanju, vendar so v 39,6 % primerih lastniki njihovi ali partnerjevi starši. Med tistimi, ki so sami lastniki stanovanj, pa jih je le 10,9 % poročalo, da so si stanovanje kupili v glavnem sami, slaba tretjina je za to najela kredit, v 8,7 % so stanovanje v celoti kupili starši, polovica pa je postala lastnikov na podlagi dediščine (največ po starih starših). Tisti, ki so še živeli pri starših, so skoraj vsi pričakovali starševsko pomoč pri reševanju stanovanjskega vprašanja – le 9 % jih te pomoči ni pričakovalo. Tudi tisti, ki so se že odselili, so večinoma še pričakovali pomoč staršev: le tretjina je izrazila, da pomoči staršev ne potrebuje (več), 27,5 % jih je računala na delno, 39,1 % pa na obsežnejšo pomoč staršev. Ti podatki potrjujejo idejo, da je (stanovanjsko) osamosvajanje mladih proces in nikakor ne zgolj enkratni dogodek, ki bi pomenil popolno osamosvojenost mladih od staršev.

Naglasiti velja, da sicer več kot očitna nujna starševska podpora posledično pogloblja družbene neenakosti (Toguchi Swartz, Bengtson O'Brian 2017: 211). Avtorici opozarjata na še eno pomembno posledico konstelacije razmerij med

družino in državo v tem kontekstu, namreč da poleg družbenih neenakosti podpira tudi ideologijo individualizma in neodvisnosti. Tega vidika sicer pričujoča raziskava ni obravnavala, se je pa prisotnost ideologije individualizma v Sloveniji jasno pokazala v raziskavi o vlogi staršev v izobraževalnih poteh mladih (glej Žakelj, Švab 2011; Živoder 2011).

Čeprav je odhod od doma pomemben indikator vstopa v odraslost in se podaljšano bivanje pri starših vsaj implicitno pogosto razume kot nekaj negativnega,⁶ pa nekateri avtorji (Bernguber 2017; Heath 2017) opozarjajo na problematičnost takšnega »negativnega« razumevanja podaljšanega bivanja mladih doma. V širšem kontekstu gre za medgeneracijsko povezanost oz. sodelovanje. Tudi analize medgeneracijske solidarnosti skozi življenjski potek ugotavljajo, da je še posebej za mlade, ki iz doma staršev odhajajo pozno, bolj verjetno, da bodo predstavljali pomemben vir podpore, ko bodo njihovi starši stari (Leopold, v Kuhar, Reiter 2014). Medgeneracijsko podporo in povezanost je raziskovala tudi Srna Mandič (2016), ki je za Slovenijo odkrila vzorec podpore otrok v skrbi za ostarele starše, po katerem otroci kot bodoči dediči (predvsem nepremičnin svojih staršev) delno sofinancirajo institucionalno oskrbo ostarelih staršev.

3.5 Partnerstvo in vstop v starševstvo

Za sodobna partnerstva je značilna serijska monogamija (zaporedje več partnerskih zvez) ter rahljanje vezi med partnerstvom in zakonsko zvezo, kar beležimo v trendu upadanja števila porok – to je značilno tudi za Slovenijo, ki ima (tudi zaradi pravne izenačitve zakonske zveze in kohabitacije od leta 1976 naprej) eno najnižjih stopenj sklenitev zakonske zveze – in v posledičnem višanju števila kohabitacij. Leta 1954 je bilo v Sloveniji 9,3 sklenjenih zakonskih zvez na 1000 prebivalcev, leta 2016 pa 3,2. Tudi starost ob sklenitvi zakonske zveze se pomika na kasnejša leta življenjskega poteka: leta 1970 je bila povprečna starost neveste 23,1, ženina pa 25,9 leta, leta 2016 pa znaša 30,0 leta za nevesto in 31,9 leta za ženina (Statistični urad RS 2018). Zamika se tudi vstop v starševstvo. Povprečna starost matere ob rojstvu prvega otroka je bila leta 2017 29,4 (za primerjavo, najnižja povprečna starost v Sloveniji ob rojstvu prvega otroka je bila leta 1976, in sicer 22,7 let), odstotek otrok, rojenih izven zakonske zveze, pa je eden najvišjih v Evropi (57,5 % v letu 2017) (Statistični urad RS 2018).

Partnerska zveza predstavlja enega od pglavitnih dejavnikov odselitve iz stanovanja staršev. Ta povezava je še posebej značilna za sredozemske države

6. Nekatere raziskave opozarjajo na negativne posledice za starše in njihovo zdravje (glej Barr in dr. 2018), nekateri avtorji celo govorijo o fenomenu »zajedalskih« mladih (Huang 2013: 71).

(Lanz, Tagliabue, v Kuhar, Reiter 2014), za katere je za razliko predvsem od severnih in zahodnih držav značilna tesna povezava tudi med odhodom od doma in oblikovanjem družine, kar pa v Sloveniji ni tako izrazit vzorec.

3.6 Spol

Dosedanje raziskave, tako domače kot tuje, konsistentno kažejo, da je spol pomemben dejavnik odseljevanja iz stanovanja staršev, razlike pa se kažejo v tem, da se v povprečju mlade ženske odselijo dve leti in pol prej kot mladi moški (Iacovou 2002; Mandič 2007, 2008; Mandič, Gnidovec 1999).

3.7 Kam se umešča Slovenija glede stanovanjskega osamosvajanja mladih v primerjalni perspektivi?

Kot že omenjeno, kljub nekaterim skupnim značilnostim in trendom med evropskimi (in tudi širše) državami obstajajo precejšnje razlike. Večina primerjalnih analiz na to temo je bila, izhajajoč iz Esping-Andersenove klasifikacije režimov blaginje, narejena na državah EU-15, medtem ko so nove članice bolj ali manj raziskovalna »terra incognita« (Mandič 2008: 616).

Iacovou (2002) je identificirala tri modele ustvarjanja gospodinjstva na podlagi razmerja med tremi demografskimi dogodki (odhod od staršev, vstop v partnerstvo in starševstvo): 1. nordijski model, ki vključuje skandinavske države in Nizozemsko), z zgodnjim odhodom od doma in več prehodnimi tipi gospodinjstev (samskost, zunajzakonska zveza); 2. južnoevropski model (Grčija, Italija, Portugalska in Španija) z najpoznejšim odhodom od doma in neposrednim prehodom iz izvirne družine v zakonsko zvezo; 3. severni model z razmeroma zgodnjim odhodom od doma in obstojem vmesnih stanovanjskih aranžmajev (glej Iacovou 2002; Mandič 2007).

Mandič (2008) je na podatkih iz Evropske raziskave kvalitete življenja iz leta 2003 analizirala strukturne dejavnike, ki vplivajo na odhod od doma, in identificirala tri glavne skupine držav: 1. severno-zahodna skupina evropskih držav z najboljšimi pogoji za neodvisno bivanje mladih, dobro delujočim trgom, močno družinsko podporo in poznim prehodom v starševstvo, kar rezultira v najzgodnejšem odhodu mladih od doma; 2. južno-zahodna skupina držav (kamor se uvršča tudi Slovenija) z manj možnostmi za neodvisno bivanje s še posebej slabimi možnostmi najema socialnih stanovanj, močno starševsko pomočjo in zelo poznim prehodom v starševstvo, kar se izraža v zelo poznem odhodu mladih od doma; in 3. severno-vzhodna skupina držav z razmeroma poznim odhodom od doma, zelo slabimi pogoji oz. možnostmi za neodvisno bivanje in zelo nizko družinsko podporo (Mandič 2008).

4 Podatki, metoda, vzorec in hipoteze

Analiza je bila izvedena na podatkih, zbranih v okviru projekta Urada za mladino MOL s pomočjo spletnega anketiranja, ki je potekalo od 10. do 27. novembra 2017 in je trajalo v povprečju 15 minut. Vprašalnik je vseboval različne sklope: preživljanje prostega časa, vrednote, politično udejstvovanje, zdravje itd. (za več informacij glej Kuhar 2017).

Celotni anketni vzorec je obsegal 793 mladih v starosti 15–29 let, ki živijo ali/in delajo oz. se izobražujejo v MOL (za več podatkov o raziskavi glej Kuhar 2017). Vzorec, na katerem v tem prispevku izvajamo analize, je omejen na mlade, stare 19–29 let, ki niso izključno v procesu šolanja. Mladih pod 19 let nismo vključili v analizo, saj jih večina (96,5 %) živi v gospodinjstvu vsaj enega od staršev. Tudi druge analize pri nas (npr. Mandič 2009) obravnavajo mlade od 19. leta dalje.

Analizirani (pod)vzorec obsega 263 enot. Od celotnega raziskovalnega vzorca 19–24-letnikov smo jih glede na dani kriterij v analizirani podvzorec zajeli le 12,7 %; od celotnega vzorca 25–29-letnikov pa 73,5 %. Tabela 1 prikazuje ključne socialno-demografske značilnosti analiziranega podvzorca. Dodajava, da je 11,5 % mladih iz analiziranega vzorca v Ljubljani 3–5-krat tedensko, preostali pa vsak dan. 60,2 % jih ima stalno bivališče v Ljubljani. 70,5 % anketirancev/-k iz analiziranega vzorca je v partnerski zvezi. 14,4 % jih ima najmanj enega otroka (10,7 % enega, 3,1 % dva in 0,6 % tri ali več).

4.1 Predmet analize in raziskovalna vprašanja

V analizi sva si postavili naslednja raziskovalna vprašanja:

- koliko mladih, ki niso več izključno v procesu izobraževanja, je odseljenih od staršev,
- katere so oblike bivanja odseljenih,
- kakšen je vpliv izbranih individualnih dejavnikov na stanovanjski položaj oz. odseljenost od staršev – prav tako pri mladih, ki niso več izključno v procesu izobraževanja (spol, starost, izobrazbeni in zaposlitveni položaj, materialno stanje, partnerski status, odnos s starši, finančne oblike pomoči staršev in tudi njihov materialni položaj),
- ali se mladi, ki redno bivajo v MOL, v stanovanjskih značilnostih razlikujejo od tistih, ki v MOL ne bivajo vse dni v tednu.

Tabela 1: Socialno-demografska struktura analiziranega vzorca.

	N	%
Spol		
Ženske	128	48,7
Moški	135	51,3

Starost		
19-24	45	17,1
25-29	218	82,9
M	263	26,63
SD		2,29
Končana izobrazba		
Osnovna šola	9	0,9
Srednja šola	75	24,7
Višja ali visoka šola	178	74,4*
Izobrazba staršev		
Oba starša največ osnovna ali srednja šola	117	44,6
Vsaj eden od staršev z višjo ali visoko izobrazbo	145	55,4
Zaposlitev		
Polni delovni čas	165	62,9
Skrajšani delovni čas	19	7,3
Samozaposleni	19	7,3
Brezposelni	30	11,3
Študentsko ali honorarno delo	9	3,3
Porodniški dopust	8	2,9
Javna dela	1	0,2
Še ne dela za denar	6	2,5
Drugo	6	2,3
Izvorni kraj bivanja		
Ljubljana	134	50,9
Predmestje Ljubljane	31	11,9
Srednje veliko mesto, manjše mesto, vas ali podeželsko naselje	98	37,1
Narodnost		
Slovenska	212	80,7
Ostalo	51	19,3
Čuti se povezano/-ega z organizirano religijo	263	32
Povprečna mesečna vsota razpoložljivega denarja	244	
M		856,07 EUR
SD		433,47 EUR
Samooocena materialnega položaja (1-5, 1 - zelo podpovprečen, 5 - zelo nadpovprečen)	263	
M		3,24
SD		0,95
Ocena materialnega položaja izvirne družine (1-5, 1 - zelo podpovprečen, 5 - zelo nadpovprečen)	263	
M		3,48
SD		0,93

*Dobljeni odstotek anketiranih z višje- oz. visokošolsko izobrazbo je verjetno nekoliko nadpovprečen. Po podatkih SURS-a je v Sloveniji v akademskem letu 2015/16 študiralo 47 % mladih, starih od 19 do 24 let. Na podatkovni bazi SURS-a pa sva za 2016 izračunali odstotek študentov/-k med vsemi 20-24-letniki v osrednjeslovenski regiji - in ta odstotek znaša 70,6%. Osrednjeslovenska regija je širša od Ljubljane, zato ne preseneča še nekoliko višji odstotek v Ljubljani, kjer je koncentracija študentov najvišja.

5 Rezultati

5.1 Stanovanjski status in bivalne oblike mladih v MOL

V analiziranem vzorcu je 67,7 % mladih, ki ne živijo več z nobenim od staršev in niti z mačeho ali očimom niti z rejniki. Med 19- do 24-letniki je takih 62,8 %; med 25- do 29-letniki pa 68,9 %. Visok odstotek odseljenih 19–24-letnikov v analiziranem vzorcu ne preseneča, saj je – kot smo poudarili v predhodnem opisu – v tej starostni skupini v našem vzorcu le slaba osmina mladih, ki niso več izključno v procesu izobraževanja. Če vzamemo celotni vzorec 19–24-letnikov, je slika drugačna: odseljenih od staršev je 34,8 %; med 25–29-letniki pa 63,2 %.⁷

V nadaljevanju sva podrobneje preverjali, s kom in v kakšnih vrstah stanovanj živijo 19–29-letniki, ki niso več izključno v izobraževalnem procesu. Anketirani sicer niso bili vprašani o prvi obliki bivanja po odselitvi od staršev oz. o prvem samostojnem stanovanju/gospodinjstvu, tako da vsaj pri nekaterih dana bivalna oblika najverjetneje ne pomeni pričetka stanovanjske kariere.

Glede na razpoložljive podatke smo pripravili lastno tipologijo relevantnih življenjskih ureditev. Med 19–29-letniki, ki se ne šolajo več in niso odseljeni, jih 72,9 % živi z obema biološkima staršema, 53,6 % tudi z brati in sestrami, 8,2 % jih živi v razširjeni družini (v skupnem gospodinjstvu z vsaj enim od staršev in še vsaj enim drugim sorodnikom – stari starši, teta ali stric). 3,5 % jih živi le s sorodnikom. Med odseljenimi jih le 1,7 % živi s sorodnikom (ki ni starš ali brat/sestra).

53,1 % odseljenih biva s partnerjem/-ko in brez otrok, 16,8 % pa s partnerjem/-ko in otroki. Samskih staršev, odseljenih od izvirne družine, v analiziranem vzorcu ni. S partnerjem/-ko in prijatelji/-icami živi 1,7 % anketiranih. Med odseljenimi je delež tistih, ki dosegajo vsaj enega od teh dveh osamosvojitvenih kriterijev v življenjskem poteku (partnerska zveza, starševstvo), precej višji kot med neodseljenimi. Delež anketiranih, ki bivajo s partnerjem in/ali lastnim otrokom, tudi med neodseljenimi ni zanemarljiv. Med tistimi, ki so označili, da v celoti bivajo v gospodinjstvu staršev, jih je 11,9 % obenem označilo, da živijo s partnerjem/-ko; s partnerjem/-ko in otroki 3,5 %, le z otrokom (brez partnerja/-ke) pa 1,2 %. Anketirani so bili vprašani tudi, ali živijo z vsaj enim od partnerjevih/partnerkinih staršev. Med odseljenimi od lastnih staršev jih 4,5 % biva v gospodinjstvu partnerjevih/partnerkinih staršev. Če pogledamo v celotnem analiziranem vzorcu,

7. Glede na obstoječe raziskave gre za razmeroma visoke odstotke. Na primer, v Stanovanjski anketi 2005, ki je potekala na reprezentativnem vzorcu 4009 slovenskih gospodinjstev (Mandič 2005: 86), le 23 % 19-24-letnikov in 53,1 % 25-29-letnikov ni živelo s starši ali sorodniki. Po podatkih, ki jih za 2014 navaja Eurostat, pa je v Sloveniji kar 90 % 20-24-letnikov in 59 % 25-29-letnikov še živelo v gospodinjstvu staršev (Eurostat 2016).

vidimo, da 8,4 % 19–29-letnikov/-ic, ki se ne šolajo več, živi s partnerjem/-ko (nekateri od teh tudi z otroki) ter hkrati s starši enega od partnerjev. Dodaten izračun kaže, da 3,9 % odseljenih mladih, ki živijo s partnerjem/-ko, ob koncih tedna in/ali med počitnicami biva pri starših.

Med odseljenimi od doma jih 12,4 % živi samih, 10,5 % pa izključno s prijatelji/-icami. Dodati velja, da je med odseljenimi 5,1 % anketiranih dejalo, da živijo v gospodinjstvu staršev ob koncih tedna in med počitnicami. Med slednjimi so skoraj izključno tisti, ki živijo sami. Oziroma lahko se izrazimo tudi tako: od anketiranih, ki živijo sami, jih 40,1 % občasno še biva s starši.

Kot vidimo v tabeli 2, več kot polovica odseljenih od izvirne družine biva v najetem stanovanju (skupaj: 39,3 % v profitnem najetem stanovanju in 11,8 % v neprofitnem najetem stanovanju). Pri približno 30 % lahko govorimo o lastništvu stanovanja: približno petina (19,7 %) anketiranih stanuje v stanovanju/hiši, katere/-ga lastniki so sami, 9,6 % v partnerjevem/-kinem stanovanju/hiši. Pri približno petini anketiranih pa gre za oblike bivanja, ki so izrazito sorodniško podprte: 10,1 % jih biva v stanovanju v lasti sorodnika brez najemnine, 3,4 % v stanovanju/hiši partnerkinih/-jevih staršev, 8,4 % pa jih ima lastno stanovanje v hiši lastnih ali partnerkinih/-jevih staršev. Bivanje v stanovanju/hiši v lasti sorodnika in v stanovanju/hiši partnerkinih/-jevih staršev sta obliki neavtonomnega stanovanjskega statusa, saj mlade osebe v tem primeru nimajo avtonomnega nadzora nad stanovanjem.

Tabela 2: Tip stanovanja (odseljeni od staršev).

	N	%*
Profitno najeto stanovanje	178	39,3
Neprofitno najeto stanovanje	178	11,8
Lastniško stanovanje/hiša	178	19,7
Stanovanje v lasti sorodnika/-ce (brez najemnine)	178	10,1
Partnerjevo/-kino stanovanje/hiša	178	9,6
Gospodinjstvo partnerjevih/-kinih staršev	178	3,4
Lastno gospodinjstvo v hiši staršev ali partnerjevih/-kinih staršev	178	8,4

* Seštevke odstotkov je višji od 100, saj so nekateri označili več možnosti.

Obe skupini, odseljeni in neodseljeni, smo primerjali tudi po zadovoljstvu z življenjem ter oceno prihodnosti (oboje je bilo merjeno na lestvici 1–5, od najnižje do najvišje vrednosti). Odseljeni v primerjavi z neodseljenimi izražajo statistično značilno višje zadovoljstvo z življenjem (3,89 vs. 3,63, $p = 0,01$) in ugodnejšo oceno prihodnosti (3,97 vs. 3,68, $p = 0,01$).

5.2 Viri mladih v kontekstu (možnosti) stanovanjskega osamosvajanja

Dodaten vpogled v stanovanjsko osamosvajanje prinašajo podatki o virih financiranja (tabela 3). Med odseljenimi od staršev se jih z redno plačo preživlja 82,7 %, kar 24 % pa poleg redne plače občasno prejema denar od staršev ali sorodnikov. Od vseh odseljenih pa jih, kot vidimo v tabeli 3, skoraj tretjina (32,4 %) občasno prejema denar od staršev ali sorodnikov. Zanimivo je, da poleg redne plače kar 14,2 % odseljenih služi še z občasnim delom, kar lahko nakazuje, da je redna plača za marsikatero mlado osebo prenizka za preživetje ali za želeni življenjski standard.

1,1 % odseljenih starši vzdržujejo v celoti ali v večji meri, 9 % je tako vzdrževanih s strani partnerja/-ke. Od dobre desetine odseljenih anketiranih ($N = 20$), ki prejemajo socialne prejemke, jih 40 % prejema dodatno finančno podporo od staršev, 25 % od partnerja/-ke; med 2,3 % odseljenimi, ki prejemajo štipendijo ($N = 4$), vsi dobivajo še dodatno starševsko podporo, polovica štipendistov tudi podporo partnerja, ena oseba ob štipendiji služi še z občasnim delom. Izračun kaže, da skoraj osmina odseljenih denarja ne služi sama, ampak da so njihovi finančni viri vsaj eden od naštetih: starši, partner/-ka, socialna podpora in/ali štipendija. Če k tem prištejemo še približno četrtno anketiranih, ki ob redni plači občasno prejemajo starševski ali sorodniški denar, vidimo, da dobrih 40 % odseljenih ni finančno samostojnih.

Tabela 3: Vrste finančne podpore (odseljeni od staršev vs. neodseljeni).

	n	Odseljeni od staršev (%)	
		Da	Ne
Starši me vzdržujejo v celoti oz. v večji meri χ^2 (p)	262	1,1	31,0
		$p < 0,001$	
Občasno prejetje denarja od staršev ali sorodnikov v obliki žepnine, kot darilo itd. χ^2 (p)	263	32,4	44,1
		$p = 0,05$	
Redna plača oz. redni honorar (tudi dohodki samozaposlenih, kmetovalcev) χ^2 (p)	263	82,7	69,0
		$p = 0,01$	
Dohodki iz občasnega dela, dela prek študentskega servisa, dohodki od nujenja inštrukcij itd. χ^2 (p)	262	18,0	27,4
		$P = 0,05$	
Štipendija χ^2 (p)	263	2,3	8,3
		$P = 0,03$	

Socialni prejemki (denarno nadomestilo, socialna pomoč, invalidnina, pokojnina po starših, otroški dodatek)		11,2	19,0
χ^2 (p)	262	p = 0,07	
Partner/-ka osebo vzdržuje v celoti oz. v večji meri.		9,0	6,0
χ^2 (p)	262	p = 0,28	

Tabela 3 kaže tudi, da skoraj sedem desetih neodselenih ni finančno odvisnih izključno od staršev. Skoraj tolikšen delež jih obenem prejema redno plačo, pri čemer pa jih 12,1 % izjavlja, da jih kljub redni plači v večji meri vzdržujejo starši, 27,4 % pa jih poroča o dodatnem občasnem prejemanju starševskega ali sorodniškega denarja. Dodaten izračun kaže, da 15,3 % neodselenih ob redni plači opravlja še občasna dela. Več kot četrtina neodselenih (skupaj 27,3 %) – dobrih dvakrat več kot med odseljenimi – prejema socialne prejemke ali štipendijo.

Nadaljnja analiza je pokazala, da odseljeni v vseh merjenih oblikah bivanja občasno prejema denar od staršev ali sorodnikov, in sicer: tak denar prejema 33,3 % najemnikov, 34,3 % odselenih, ki živijo v lastnem lastniškem stanovanju, 38,9 % odselenih, ki živijo v stanovanju sorodnika, 42,8 % tistih, ki živijo v partnerjevem/-kinem stanovanju ali stanovanju njegovih/njenih staršev.

5.3 Dejavniki stanovanjskega osamosvajanja

Skupino 19–29-letnikov, ki se ne šola več in še živi s starši, sva primerjali s tistimi, ki so se že odselili. Zanimajo naju razlike po različnih dejavnikih, tako standardnih demografskih kot tudi tistih, ki se nanašajo na bivanje v Ljubljani, kazalnike življenjskega poteka in izvirno družino (materialno stanje, odnosi). Analizo sva izpeljali v dveh korakih. Najprej sva preučili odnos med posameznimi dejavniki in binarno spremenljivko *odselenost od staršev (da/ne)*. V drugem koraku sva izvedli binarno logistično regresijo, v katero sva vključili neodvisne spremenljivke z namenom identificiranja vpliva posameznih spremenljivk.

Statistično značilna povezanost z odvisno spremenljivko *odselenosti od izvirne družine* se je pokazala pri naslednjih spremenljivkah (tabela 4): starost, velikost kraja, v katerem je oseba preživela večino življenja, partnerska zveza, ima otroka ($p < 0,01$), zaposlitveni položaj,⁸ mesečna vsota razpoložljivega denarja, ocena materialnega položaja izvirne družine in izobrazba staršev ($p < 0,05$).

8. Spremenljivko zaposlitveni položaj sva dihotomizirali na zaposlene (zaposlen za polni ali skrajšani delovni čas, samozaposlen, porodniški dopust, javno delo) in nezaposlene (brezposelne, tiste, ki še ne delajo za denar, in tiste, ki opravljajo honorarno delo). S tem sva jo pripravili na regresijsko analizo, hkrati pa preprečili analiziranje na podskupinah, manjših od 30 enot.

Posebej smo preverili, ali je razlika v odseljenosti glede na študentski status (kot navedeno v opisu vzorca, 19,7 % analiziranega vzorca tvorijo osebe, ki so hkrati zaposlene in še študirajo) – in analiza ni pokazala statistično značilne razlike ($p > 0,05$).

Tabela 4: Odseljenost od staršev po izbranih dejavnikih.

	n	Odseljeni od staršev (%)	
		Da	Ne
Spol			
Ženska	128	72,2	27,3
Moški	135	63,7	36,3
χ^2 (p)		$p = 0,077$	
Starost	264	26,85	26,18
χ^2 (p)		$p = 0,027$	
Izobrazba			
Največ SŠ*	67	68,2	31,8
Vsaj višja šola	195	67,5	32,5
χ^2 (p)		$p = 0,617$	
Zaposlitveni položaj			
Zaposlen/-a	212	88,4	11,6
Brezposeln/-a, še ne dela za denar, honorarno delo	44	71,1	28,9
χ^2 (p)		$p < 0,001$	
Mesečna vsota razpoložljivega denarja (samoocena)	264	910,69	743,84
χ^2 (p)		$p = 0,005$	
Lastni materialni položaj (samoocena)	264	3,27	3,17
χ^2 (p)		$p = 0,428$	
Izobrazba staršev			
Oba starša največ srednja šola	145	73,1	26,9
Vsaj en starš terciarna izobrazba	117	61,5	38,5
χ^2 (p)		$p = 0,032$	
Materialni položaj izvirne družine (ocena)	264	3,40	3,66
χ^2 (p)		$p = 0,040$	
Ocena odnosa s starši/skrbniki**	259	4,22	4,34
χ^2 (p)		$p = 0,306$	
Kolikokrat tedensko v Ljubljani?			
3–5-krat	31	58,1	41,9
Vsak dan	231	68,8	31,2
χ^2 (p)		$p = 0,159$	

Kje je preživel/-a večji del življenja?			
V Ljubljani ali njenem predmestju	165	60,0	40,0
Srednji, manjši kraj ali vas	97	81,4	18,6
χ^2 (p)		p < 0,001	
Narodnost			
Slovenska	212	69,3	30,7
Neslovenska	51	62,7	37,3
χ^2 (p)		p = 0,228	
Religioznost			
Da	84	63,1	36,9
Ne	179	70,4	29,6
χ^2 (p)		p = 0,149	
Partnerska zveza			
Da	186	77,4	22,6
Ne	78	44,9	55,1
χ^2 (p)		p < 0,001	
Ima otroka			
Da	225	89,5	10,5
Ne	38	64,4	35,6
χ^2 (p)		p = 0,001	
Skupaj	264	67,7	32,3

* Končano osnovno šolo imata le dve anketirani osebi, zato sva ju uvrstili v podskupino »največ srednja šola«.

** Ocena odnosa s starši oz. s skrbniki je bila merjena le z enim vprašanjem – samooceno zadovoljstva tega odnosa na lestvici od 1 do 5 (od povsem nezadovoljen do povsem zadovoljen). Povprečna ocena na celotnem analiziranem (pod)vzorcu znaša 4,25 (SD = 0,88).

Na istem vzorcu, torej anketiranih 19–29-letnikov, ki niso več izključno v procesu šolanja, sva izvedli še regresijsko analizo, v katero zaradi multikolinearnosti nisva vključili vseh spremenljivk, navedenih v tabeli 4 (izobrazbo starosti, ima otroka zaradi partnerske zveze).⁹

Tabela 5 kaže rezultate binarne logistične regresije z vsemi neodvisnimi spremenljivkami, simultano vključenimi v model. Prediktivna kakovost izbranih spremenljivk je dobra, regresijski model je statistično značilen (0,00), F-vrednost znaša 5,644, prediktorji pojasnjujejo 23,4 % variance odvisne spremenljivke.

Kot prediktorji vpliva na odvisno spremenljivko živi/ne živi s starši so se izkazale naslednje neodvisne spremenljivke (naštete po velikosti vpliva): ima partnersko zvezo ($\beta = 0,29$, $p = 0,00$), spol ($\beta = 0,24$, $p = 0,00$), izobrazba staršev ($\beta = 0,21$, $p = 0,02$), ocena materialnega položaja izvirne družine

9. Vse nominalne in ordinalne spremenljivke sva dihotomizirali.

($\beta = -0,18$, $p = 0,01$), mesečna vsota razpoložljivega denarja ($\beta = 0,15$, $p = 0,04$), zaposlenost ($\beta = 0,15$, $p = 0,03$).

Naša analiza potrjuje pričakovanja glede spola: ženski spol pomeni na danem vzorcu za skoraj četrtno manjšo verjetnost bivanja s starši. Partnerska zveza tudi pričakovano značilno znižuje verjetnost ostajanja s starši. Večja verjetnost odseljenosti od izvirne družine je pri tistih, katerih starši imajo nižjo izobrazbo; enako velja za (nižjo) oceno materialnega stanja izvirne družine. Višja mesečna vsota razpoložljivega denarja (samoocena) tudi pričakovano povečuje verjetnost odselitve od staršev; prav tako jo povečuje zaposlenost.

Tabela 5: Rezultati binarne logistične regresije – statistična značilnost in regresijski koeficienti za odvisno spremenljivko živi/ne živi s starši.

	Beta	Sign.
Spol	0,24	0,00
Starost	0,10	0,08
Zaposlen/-a	0,15	0,03
Mesečna razpoložljiva vsota denarja	0,15	0,04
Samoocena lastnega materialnega položaja	0,08	0,28
Ocena materialnega položaja izvirne družine	-0,18	0,01
Izobrazba staršev	0,21	0,02
V Ljubljani vsak dan (vs. 3–5-krat tedensko)	0,07	0,24
Partnerska zveza	0,29	0,00
Narodnost	-0,04	0,57
Religioznost	0,01	0,99
Zadovoljstvo z odnosom s starši/skrbniki	-0,10	0,10

Naj dodava, da so neodseleni iz najinega analiziranega (pod)vzorca odgovarjali tudi na vprašanje, kateri pogoji bi morali biti izpolnjeni, da bi se odselili od staršev. 59,5 % se jih je strinjalo, da je to zaposlitev (pri čemer ima 67,9 % teh, ki so obkrožili to možnost, eno od oblik zaposlitve), 44,7 % jih je pritrdilo, da je to stabilno partnersko razmerje (45,2 % teh, ki so izbrali ta odgovor, ima partnerja/-ko). 34,5 % neodselenih je izbralo oba odgovora: zaposlitev in stabilno partnersko razmerje. 26,2 % jih je obkrožilo kategorijo drugo, pod katero so večinoma zapisali, da za stanovanjsko osamosvojitve potrebujejo dovolj denarja ali stabilen dohodek. Zelo redki anketirani so zapisali, da bi potrebovali dostopna, razpoložljiva stanovanja ali podporno stanovanjsko politiko – ta možnost ni bila podana kot možnost za obkroževanje. Odgovore na to vprašanje lahko

interpretiramo tudi v smeri, da so mladi primarno usmerjeni v lastne strategije omogočanja stanovanjske osamosvojitve; na državne podpore niti ne pomislijo.

5.4 Specifike stanovanjskega osamosvajanja, povezane z bivanjem v Ljubljani

Podajava še rezultate dodatnih analiz, v katerih sva primerjali mlade, ki so večji del življenja preživeli v Ljubljani ali njenem predmestju, in tiste, ki so večino življenja preživeli v srednjem ali manjšem kraju ali na vasi. Kot sva že predstavili, je prvih 62,7 % analiziranega (pod)vzorca. Hkrati sva želeli dobiti podrobnejši vpogled v mlade, ki so v Ljubljani 3–5-krat tedensko, v primerjavi z mladimi, ki so v Ljubljani vsak dan.

Med odseljenimi anketiranimi, ki so v Ljubljani dnevno, jih je 50,6 % večino življenja preživelo v Ljubljani, 8,1 % v njenem predmestju, ostali pa v drugih delih Slovenije. Iz teh podatkov lahko naredimo sklep, da se je (najverjetneje) okrog štiri desetine odseljenih v analiziranem (pod)vzorcu priselilo v Ljubljano.

Med vsemi, ki so odseljeni od staršev, je tistih, ki so v Ljubljani le 3–5-krat tedensko, 10,1 % (kar v številkah pomeni od 18 od 178 – opozarjava na problem majhnega numerusa in le ilustrativno vrednost teh rezultatov). Dva od teh 18 sta večino življenja preživela v Ljubljani, eden v njenem predmestju. Torej lahko sklepamo, da je na našem analiziranem podvzorcu zanemarljiv delež tistih, ki so bivališče v Ljubljani zamenjali z bivališčem izven nje, hkrati pa se vanjo vračajo zaradi študija ali dela (torej skoraj ni dnevne mobilnosti). Za preostalih 15 lahko sklepava, da med delovnim tednom živijo v Ljubljani, ob koncu tedna pa gredo drugam – devet od teh petnajstih jih je občasno še pri starših.

Pogledali sva tudi razlike glede na tip stanovanja. 73,3 % (11 od 15) odseljenih od staršev, ki so v Ljubljani 3–5-krat tedensko, najema stanovanje; med odseljenimi, ki so v Ljubljani vsak dan, jih stanovanje najema 52,8 %. Od odseljenih, ki so večji del življenja preživeli v Ljubljani ali njenem predmestju, jih 40 % najema stanovanje, 12,6 % jih je v bivališču sorodnika brez najemnine, ravno toliko v partnerjevem stanovanju, 2,1 % v stanovanju partnerjevih/-kinih staršev. Med tistimi, ki so večji del življenja preživeli izven Ljubljane s predmestjem, jih kar 70,1 % najema stanovanje, 7,7 % jih je v bivališču sorodnika brez najemnine, 6,1 % jih živi v partnerjevem/-kinem stanovanju, 4,6 % v gospodinjstvu partnerjevih/-kinih staršev. Torej kar 89,1 % mladih, ki so se najverjetneje priselili v Ljubljano, nima lastništva nad svojo bivalno enoto. Med tistimi, ki najverjetneje izvirajo iz Ljubljane s predmestjem, jih primerjalno znatno manj, in sicer 67,4 %, ni lastnikov/-ic bivalne enote, v kateri živijo.

Preverili sva tudi, ali se odseljeni, ki so večino življenja preživeli v Ljubljani s predmestjem, razlikujejo od preostalih glede sobivanja s partnerjem/-ko.

Zanimivo je ne samo, da se odstotka med skupinama statistično ne razlikujeta, ampak tudi da sta skoraj identična – 69,9 % anketiranih v obeh skupinah biva s partnerjem/-ko.

6 Razprava in sklepi

Pričujoča analiza je pokazala, da kar 67,7 % mladih, starih 19–29 let, ki niso več izključno v procesu izobraževanja, ne živi več z nobenim od staršev ali skrbnikov. Tudi podatki za celoten vzorec osamosvojenih 19–29-letnikov/-ic, ki živijo v MOL ali v MOL delajo in/ali se šolajo, so višji v primerjavi z dosedanjimi podatki za Slovenijo. Dani podatki so višji tudi v primerjavi z najnovejšimi podatki iz nacionalne raziskave Mladina 2018 (Kuhar, Hlebec 2018) – po podatkih slednje je odseljenih 43,1 % delovno aktivnih 19–29-letnikov/-ic (vključno z brezposelnimi). Analizirani vzorec v pričujočem članku je specifičen v smislu nadpovprečne izobraženosti ter zaradi območja tudi načelno večjih možnosti zaposlitev in najema stanovanja. Delež odseljenih pa je vsekakor podatek, ki ga bo v prihodnje vredno spremljati tako na nacionalni ravni kot na specifičnih območjih. Drugi podatki iz pričujoče študije sicer ne nakazujejo tako enoznačne interpretacije o spremembah oz. zgodnejšem stanovanjskem osamosvajanju, saj se podpora staršev še vedno kaže kot ključna ne le v času bivanja mladih pri starših, temveč tudi v procesu stanovanjskega osamosvajanja.

Podobno kot pretekle stanovanjske študije (npr. Mandič 2009) je tudi pričujoča analiza pokazala, da gre za zelo raznoliko skupino, v kateri so mladi z različnimi bivalnimi aranžmaji in situacijami. V tem pogledu se je potrdila domneva o osamosvajanju mladih kot procesu, ki zajema raznolike vzorce na kontinuumu med popolno stanovanjsko in materialno odvisnostjo od staršev ter popolno tovrstno osamosvojenostjo. Če je za moderni linearni življenjski potek značilen neposreden prehod iz izvirne v lastno družino, povezan s stanovanjsko osamosvojitvijo, podatki kažejo na pogostost vmesne dinamične faze: bodisi bivanje pri starših, kombinirano z bivanjem s partnerjem/-ko (skoraj desetina mladih v analiziranem vzorcu), bodisi bivanje sam/-a ali s prijatelji v najetih ali lastnih stanovanjih (kar slaba četrtnina) in pri nekaterih od teh hkratno občasno bivanje pri starših (npr. ob koncih tedna, med počitnicami).

Vsekakor stanovanjskega osamosvajanja ne moremo (več) razumeti kot jasen in enoznačen življenjski prehod, temveč kot kompleksen proces, ki ne zajema zgolj vprašanja odselitve od staršev, ampak tudi druge prehode. Po eni strani gre za prehode, povezane z izobraževanjem, plačanim delom in oblikovanjem lastne družine, po drugi strani pa sta pomembna tudi psihološki vidik osamosvajanja nasploh (identitetno eksperimentiranje, občutek »psihološke zrelosti«, skrb za pri-

hodnost ipd.) (Ule, Kuhar 2003). Po naših podatkih nekateri odseljeni ob službi še študirajo (dve petini), vsi niso zaposleni (le dobrih osem desetih jih ima redno plačo), vsi tudi niso finančno samostojni. Prav tako ne bivajo vsi s partnerjem (sedem desetih jih biva). Hkrati pa kar približno sedem desetih mladih, ki še niso odseljeni od staršev, prejema redno plačo, skoraj desetina jih biva s starši in s partnerjem (nekaj tudi še z otrokom), dobra petina jih še študira (in so hkrati zaposleni).

Podrobnejša analiza bivalnih oblik odseljenih 19–29-letnikov/-ic, ki niso več izključno v izobraževalnem procesu, kaže, da jih dobra polovica živi s partnerjem/-ko, vendar brez otrok, medtem ko jih 17 % živi s partnerjem/-ko in otrokom/-i. Preostala tretjina jih živi v različnih drugih aranžmajih, med drugim kar 12,4 % samih,¹⁰ dodatnih 10,5 % pa s prijatelji/-icami. Pri tem nekateri kombinirajo več načinov bivanja, na primer med odseljenimi jih je 5,1 % (skoraj izključno samski) poročalo, da ob koncih tedna živijo pri starših. Če primerjamo odseljene in neodseltene po dveh osnovnih osamosvojitvenih kriterijih (partnerstvo in starševstvo), ugotovimo (sicer pričakovano), da je med neodseltimi bistveno manj tistih, ki živijo tudi s partnerjem in/ali otrokom/-ki, čeprav tudi slednji odstotki niso majhni.

Podatki so pokazali – v primerjavi s preteklimi raziskavami (npr. Mandič 2007) – novo sliko glede najema, saj smo ugotovili, da kar štirideset odstotkov odseljenih mladih živi v profitnem najetem stanovanju, dodatnih dvanajst odstotkov pa v neprofitnem najetem stanovanju. Mandič (2008) je na podatkih EQLS za Slovenijo iz leta 2004 za vzorec 25–29-letnikov/-ic pokazala, da jih je 48 % lastnikov/-ic, 23 % najemnikov/-ic v zasebnem stanovanju, 16 % najemnikov/-ic v neprofitnem stanovanju, 13 % pa je uporabnikov/-ic, ki ne plačujejo najemnine. Izračun na podatkih FDV-CDB iz leta 2005 (Toplek 2012: 32) pa kaže, da je med odseljenimi 25–29-letniki/-icami 51,7 % (so)lastnikov/-ic in le 22,5 % najemnikov/-ic. Analizirani vzorec v našem članku izključuje tiste, ki so (še) zgolj v procesu študija, pri katerih bi pričakovali nadproporcionalen odstotek najemnikov, torej lahko upravičeno sklepamo, da je odstotek najema v najini študiji razmeroma visok. Domnevali bi lahko, da je to posledica specifičnosti vzorca, omejenega na MOL, kjer je potreba po najemnih stanovanjih večja (Sendi, Mali Černič 2015).

Slaba tretjina anketiranih biva v stanovanju, katerega lastniki so sami in/ali partner. Petina jih biva v sorodniško podprtih oblikah (stanovanja so bodisi

10. Podatki iz raziskave EU SILC 2008 (Iacovou in Skew 2011: 475) kažejo, da v Sloveniji le 2,7 % 20-29-letnih moških in 1,8 % žensk iste starostne kategorije živi samih. Pravzaprav se glede teh podatkov nahajamo na dnu 27 evropskih državah, pri čemer pa povprečje ni prav visoko: 10,7 % za moške in 9,8 % za ženske, stare 19-29 let. Velike razlike so med posameznimi državami, na Švedskem so recimo ti odstotki 36,1 % za moške in 25,1 % za ženske.

v lasti njihovih ali partnerjevih/-kinih sorodnikov) kar pa mlade, kot opozarjajo tudi pretekle raziskave (Mandič 1999), postavlja v neavtonomen položaj. Žal dana študija ne prinaša vpogleda v finančno podporo staršev oz. sorodnikov pri nakupu lastniških bivalnih oblik (npr. najemanje kreditov ali dajanje garancij za kredite). Glede na to, da gre za skupino mladih, ki se šele uveljavljajo na trgu dela in za nakup stanovanja nimajo privarčevanih sredstev, pa lahko tudi v primeru treh desetih mladih, ki bivajo v lastnem stanovanju (oz. v partnerjevem/-kinem), sklepamo, da je bila verjetno prisotna vsaj delna starševska podpora pri nakupu stanovanja.

Ko dodamo vire preživetja mladih, se pokaže še večja neavtonomnost tudi že odseljenih mladih, kar potrjuje domnevo o pomembnosti družinskih oz. sorodniških podpor. Čeprav se med odseljenimi velika večina (83 %) preživlja z redno plačo, četrtina teh z redno plačo občasno prejema denar še od staršev ali sorodnikov. Iz tega sicer ne moremo sklepati, ali jim redna plača ne zadošča za preživetje oz. potrebe (npr. želeni življenjski slog) ali da morebiti varčujejo, saj tovrstnih podatkov nismo zbirali. Odstotek pa je pričakovano še višji, če upoštevamo vse odseljene (tudi tiste, ki nimajo redne plače), saj jih v tem primeru denar od staršev ali sorodnikov občasno prejema skoraj tretjina.

Naša raziskava je pokazala, da dobrih 40 % odseljenih ni povsem finančno samostojnih. Ti podatki dovoljujejo sklep, da se vsaj del mladih, kljub temu da niso finančno samostojni, vendarle odseli in da torej ni nujno, da je slab finančni položaj razlog za bivanje pri starših. Po drugi strani pa ne smemo spregledati, da jih med neodseldenimi dvakrat več kot med odseljenimi dobiva socialne prejemke ali štipendijo. Finančna nesamostojnost odseljenih se je pokazala v vseh merjenih oblikah bivanja, saj jih znaten delež občasno prejema denar od staršev ali sorodnikov – razteza se od tretjine takšnih najemnikov, dobre tretjine tistih, ki bivajo v lastniškem stanovanju, do skoraj 40 % tistih, ki bivajo v stanovanju sorodnika, in več kot 40 % tistih, ki bivajo v partnerjevem/-kinem stanovanju oz. stanovanju njegovih/-nih sorodnikov.

Analiza dejavnikov stanovanjskega osamosvajanja je pokazala delno skladno sliko v primerjavi s preteklimi raziskavami (glej Mandič 2008). V prvi vrsti je to očitno pri razlikah po spolu, saj je verjetnost za odseljenost večja pri ženskah. Podobno je pri partnerski zvezi: približno 70 % odseljenih v najinem analiziranem vzorcu biva s partnerjem (dobra osmina tudi z otroki), dodatna desetina ima partnerja/-ko, a ne živi z njim/njo. Kuhar in Reiter (2014) sta na podatkih raziskave iz leta 2010 na vseslovenskem vzorcu 19–29-letnikov, ki niso več v izobraževanju, pokazala, da je 82 % bivajočih s partnerjem/-ko.

Prav tako nikakor ne preseneča, da je finančno stanje mlade osebe pomemben dejavnik odseljevanja, kar je skladno tudi z dosedanjimi rezultati (Kuhar,

Reiter 2014; Toplek 2012). Odseljenost je višja pri tistih z višjimi razpoložljivimi finančnimi sredstvi (pri slednjem ne smemo pozabiti na zgornje podatke o starševski oz. sorodniški finančni podpori tudi med odseljenimi), kar je konsistentno tudi v primerjalni perspektivi (Iacovou 2010). Iacovou je potrdila še pomembno vlogo dohodka staršev: višji dohodek staršev je povezan z manjšo možnostjo odhoda v zgodnejših letih, s starostjo mlade osebe pa ta možnost narašča, kar pomeni, da starši svoj dohodek uporabijo za to, da v zgodnejšem obdobju mlade odrasle zadržijo v svojem domu, kasneje pa za to, da jim pomagajo pri odhodu (Iacovou 2010).

Naši rezultati kot značilen dejavnik odseljevanja – v nasprotju s Kuhar in Reiter (2014) – izpostavljajo tudi zaposlenost. Dodatna križanja kažejo, da mesečna vsota razpoložljivega denarja močno korelira z zaposlitvenim statusom: pri zaposlenih ta znesek v povprečju znaša 960,50 eur, pri brezposelnih, tistih, ki še ne delajo in tistih, ki opravljajo le občasno delo, pa 420,50 eur.

Izobrazba se tudi v pričujoči študiji (prim. Kuhar, Reiter 2014; Toplek 2012) ni pokazala kot statistično značilni prediktor odseljenosti, pri čemer pa zaposleni mladi z višjo ali visoko izobrazbo v primerjavi s tistimi z največ osnovno šolo poročajo o (statistično značilno) nekoliko višji mesečni razpoložljivi denarni vsoti (937,70 vs. 700,80 eur). Vsota denarja, ki je mladim mesečno na voljo, se značilno razlikuje med odseljenimi in neodselenimi, pri čemer pa absolutna razlika ni zelo velika (910,70 vs. 743,80 eur).

Nekoliko bolj presenetljiva je večja verjetnost odseljenosti pri tistih, katerih starši imajo nižjo izobrazbo in pri katerih je (po samooceni) materialno stanje izvirne družine nižje. To se sklada s podatkom, da je med petino odseljenih mladih, ki so dejali, da živijo v lastnem lastniškem stanovanju, nadpovprečen odstotek tistih, ki materialni položaj svoje družine ocenjujejo kot zelo dober ali odličen v primerjavi s tistimi, ki ga ocenjujejo kot zelo slab, slab ali dober (28,7 % vs. 10,1 %). Čeprav gredo prej od doma anketirani iz slabše situiranih družin, pa, kot smo že pokazali, kar precejšen delež staršev tudi po odselitvi pomembno finančno podpira svoje otroke. Ti podatki se razlikujejo od analize Kuharjeve in Reiterja (2014), v kateri je bila le šibko značilna izobrazba staršev: med 19–29-letniki/-icami je bil delež odseljenih nadpovprečen med tistimi s starši s srednješolsko izobrazbo (v primerjavi z osnovno- in višje- ali visokošolsko).

Tisti, ki se še niso odselili od staršev, so kot pogoj navajali predvsem zaposlitev in partnersko zvezo (45 % neodselenih je partnersko zvezo izpostavilo kot ključni pogoj za stanovanjsko osamosvojitev), med dobro četrtno tistih, ki so izbrali odgovor »drugo«, pa prevladujejo zadostna finančna sredstva oz. stabilen dohodek. Presenetljivo ni med njimi nihče izpostavil dostopnosti razpoložljivih stanovanj, tako da se zdi, da se mladi v reševanju stanovanjskega vprašanja

naslanjajo predvsem nase in na podporo staršev. Kot zanimivost dodajamo še pomembnost želje po neodvisnosti, ki se je pokazala v analizi vloge dohodka mladih in njihovih staršev pri odselitvi od doma staršev v evropskih državah, ki jo je izvedla Iacovou (2010): ta želja je bila prisotna v vseh državah (čeprav je v nordijskih državah večja kot v južnih), mladi pa bodo uporabili vse razpoložljive resurse, da bi jo dosegli (Iacovou 2010).

Med zanimivejšimi podatki naše raziskave so tudi primerjalni podatki med tistimi odseljenimi mladimi, ki so se v Ljubljano priselili, in tistimi, ki izvirajo iz Ljubljane, saj je med prvimi bistveno več tistih, ki ne bivajo v lastniškem stanovanju (89 %), med drugimi pa je takih 67 %.

Pričujoča študija je torej pokazala, da z vidika življenjskih potekov starši ostajajo pomemben vir podpore ne le v času, ko mladi še živijo doma, ampak tudi v naslednjih obdobjih njihovega življenjskega poteka. Ob oblikovanju lastne družine se starševska podpora razširja še na druge oblike, tipično na skrb za otroke (vnuke) in druge storitve (glej Švab in dr. 2013). V tem smislu obe generaciji sodelujeta kot neke vrste bolj ali manj uspešno »skupno podjetje« (Scabini, v Toguchi Swartz, Bengtson O'Brian 2017: 206). Rezultati torej potrjujejo tudi prisotnost močne medgeneracijske povezanosti. V tej raziskavi je to možno razbrati tudi iz ocen zadovoljstva mladih z odnosi s starši. Visoka stopnja zadovoljstva je prisotna tako pri odseljenih kot pri neodselenih, samoocena kakovosti odnosa se, podobno kot v Kuhar in Reiter (2014) na nacionalnem vzorcu, ni izkazala kot dejavnik odselitve. Pri oceni zadovoljstva z odnosom ni statistično značilnih razlik glede izobrazbe staršev. Nezadovoljstvo z odnosi s starši očitno ni dejavnik hitrejšega odseljavanja oz. dobri odnosi zagotovo prispevajo k podaljšanemu bivanju mladih pri starših, prav tako pa k nadaljevanju takšnih odnosov tudi po odselitvi mladih od izvirne družine.

Ključne specifikke stanovanjskega osamosvajanja, ki se nakazujejo v dani študiji, so še pestrost vmesnih življenjskih vzorcev delne stanovanjske osamosvojenosti mladih, ki se nahajajo med izključnim bivanjem v izvorni družini in popolno stanovanjsko osamosvojenostjo. Opažamo pa, v nasprotju s preteklimi slovenskimi študijami, večji delež odseljenih mladih v najetih stanovanjih, kar je, domnevamo, predvsem specifična MOL.

Podatki nedvomno ponovno potrjujejo, da se v Sloveniji v stanovanjskih oskrbi mladih jasno kaže izrazito neravnovesje med bremenami in odgovornostmi, ki jih na eni strani prevzema država blaginje s stanovanjsko politiko, ter bremenami, ki na drugi strani ostanejo družini oz. sorodstvu. Vloga sorodstvene pomoči pri vstopu

na stanovanjski trg je zaskrbljujoče velika. Stanovanjska politika ostaja minimalistična in ne vsebuje ukrepov, ki bi izboljšali delovanje stanovanjskega trga ter ponudnikom in potrošnikom, še posebej mladim, olajšali vstop na stanovanjski trg (Mandič 2009: 93). Mandič opozarja, da je angažiranje države (blaginje) na stanovanjskem področju minimalno tako z vidika socialnih ciljev kot tudi z vidika odpravljanja tržnih motenj in optimalnejšega delovanja stanovanjskega trga (Mandič 2009: 92). Glede na to, da v pričujoči raziskavi ugotavljamo povečan delež mladih v najetih stanovanjih, velja izpostaviti, da bi tržni najemniški sektor nujno potreboval celovito regulacijo (Sendi, Mali Černič 2015), saj so mladi, če posebej socialno ranljivi, zaradi neurejenosti izpostavljeni številnim kršitvam pravic najemnikov, nezaupanju lastnikov ipd. (Mladinska svetovalnica 2015).

Izpostaviti velja še omejitve pričujoče analize in možnosti za dodatno raziskovanje. Raziskava je stanovanjsko vprašanje obravnavala le v omejenem obsegu. Tako niso bila vključena vprašanja o stanovanjskem standardu. Prav tako ne ugotavlja morebitne reverzibilnosti v stanovanje staršev, ki so ga že pokazale druge raziskave. Med omejitve raziskave lahko štejemo pomanjkanje določenih dodatnih informacij, ki bi nudile razlago nekaterih domnev o procesu stanovanjskega osamosvajanja mladih. Tako na primer nimamo podatkov o izvorni stanovanjski situaciji oz. statusu ter kakovosti stanovanjskega bivanja. To bi omogočalo vpogled v to, v kolikšni meri so slabe stanovanjske razmere motivator za odhod od doma oz. dobre razmere dejavnik, ki vpliva na podaljševanje procesa odseljevanja. Pretekle stanovanjske študije (Mandič, Gnidovec 1999; Mandič 2007, 2009) so potrdile korelacijo med številom sob na osebo in odstotkom odseljenih (ne pa tudi med subjektivno zaznavo kakovosti izvornih bivalnih enot in odseljenostjo od staršev), potrjujejo pa jo tudi preliminarni podatki iz nacionalne raziskave, ki je bila opravljena letos na reprezentativnem vzorcu 1015 14–29-letnikov: izvorna družina delovno aktivnih mladih, ki ne živijo več s starši, je imela v povprečju 3,8 sobe, medtem ko ima izvorna družina delovno aktivnih mladih, ki še živijo v njej, v povprečju 4,2 sobe – razlika je statistično značilna (Kuhar, Hlebec 2018).

Dana baza podatkov žal ni omogočila analize 30–35-letnikov, ki so ravno tako relevantna skupina z vidika dinamike življenjskega poteka in odseljevanja od staršev, posebej v Sloveniji, saj v tem obdobju za vedno več mladih poteka jo tudi drugi prehodi, kot sta redna zaposlitev in ustvarjanje družine (prehod v starševstvo). V prihodnosti bi bila zaželena tudi neposredna primerjava mestnih območij z nacionalno ravno in s tem preciznejše identificiranje urbanih specifik.

SUMMARY

Leaving the parental home is a highly relevant topic that has been at the centre of research focus in Slovenia and abroad for many decades. It is considered as the first and one of the most important transitions in the life course and housing career of young adults, and an independent housing status is understood as an important marker of adulthood.

The article presents data on the housing status and independence of young people from the latest research of youths in the Ljubljana municipality, which was carried out at the end of 2017. Starting from the life course perspective, the authors focus on the question whether new data confirms the patterns that were already identified by previous research, i.e. patterns of the postponed (housing) independence of young adults and significant parental support, or whether we could identify new characteristics and changes in this respect. Also, the focus was brought to the specificities of the housing status of young adults in the Ljubljana municipality in comparison with those who do not live in Ljubljana but commute to the city regularly.

The aim was to find out in what sorts of housing arrangements the young live and whether we could speak of a plurality of housing arrangements ranging between living with parents on the one hand and an independent housing arrangement on the other.

The focus was brought to young adults in the age group of 19-29 who are not exclusively in the process of education, and comparisons were done between those who still live with their parents and those who had already moved out, taking into account forms of living arrangements and various factors that could influence the housing status of young adults, socio-demographic data, life course indicators and family characteristics (material situation, housing status, relationships with parents).

The results show that 67,7 % of respondents do not live with their parents and that this group is very diverse as far as living arrangements are concerned. This confirms the idea that leaving the parental home is a process rather than an event that includes various living arrangements on the continuum ranging from complete housing and material dependence on parents to (housing) independence.

Further analysis of living arrangements shows that more than half of the respondents live with a partner (but without children), while 17 % of respondents live with partner and children. One third of the respondents lives in various other forms of living arrangements, among them 12,4 % alone and additional 10,5 % with friends. Some of the respondents combine these forms of living arrangements with occasional living at the parents' house (e.g. over the weekends). The results

of the study show that out of those people who do not live with their parents, almost one third live in an apartment that they or their partners own. One fifth of the respondents live in apartments owned by their or their partners' parents or relatives, which gives them a dependent housing status. If we combine this data with the data on financial resources available to young adults, we find that they are even more dependent on parental and/or kinship support. Although the majority (83 %) has their own regular income, one-quarter occasionally receives money from parents or relatives. Therefore, parents remain an important source of financial and material support even after the children move out of their parental homes and we could speak of a strong inter-generational connection in this respect.

Our analysis of factors that might influence housing independence showed a picture that is partly in accordance with previous research. Above all, there are gender differences with women more likely to leave their parental home earlier than men. The financial situation of the respondent also plays an important role in moving out of the parental home. However, our study also indicates that a lower level of the parents' education and material situation of the family of origin means a greater probability of moving out of the parental home earlier. Those respondents who still live with their parents especially reported employment and intimate partnership as the condition for moving out.

Literatura

- Barr, Ashley B., Gordon Simons, Leslie, Simons, Ronald L., Beach, Steven R., Philibert, Robert A. (2018): Sharing the Burden of the Transition to Adulthood: African American Young Adults' Transition Challenges and Their Mothers' Health Risk. *American Sociological Review*, 83 (1): 143–172.
- Bernguber, Anne (2017): Leaving the parental as a transition marker to adulthood. V A. Furlong (ur.). *Routledge Handbook of Youth and Young Adulthood*: 193–198. London, New York: Routledge.
- Čuk, Jerneja (2018). Stopnja delovne aktivnosti med mladimi je bila v 2017 51,1-odstotna. Statistični urad RS. Dostopno prek: <http://www.stat.si/StatWeb/News/Index/7570> (26. 8. 2018).
- Du Bois-Reymond, Manuela, Guit, Harry, Peters, Els, Ravensloot, Janita, Van Rooijen, Erwin (1994): Life-course transitions and future orientations of Dutch youth. *Young*, 2 (1): 3–20.
- Du Bois-Reymond, Manuela (1998): I don't want to commit myself yet: Young people's life concept. *Journal of Youth Studies*, 1 (1): 63–79.
- Eisenberg, Marla E., Spry, Elizabeth, Patton, Georg C. (2015): From Emerging to Established: Longitudinal Patterns in the Timing of Transition Events Among Australian Emerging Adults. *Emerging Adulthood*, 3 (4): 277–281.

- Eurostat (2016): Young People – social inclusion. Dostopno prek: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Young_people_-_social_inclusion (28. 8. 2018).
- Eurostat (2018): Being young in Europe today - family and society. Dostopno prek: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Being_young_in_Europe_today_-_family_and_society (26. 8. 2018).
- Furlong, Andy, Cartmel, Fred (2007): Young People and Social Change. Berkshire, New York: Open University Press in Two Penn Plaza.
- Furlong, Andy (2017): The Changing Landscape of Youth and Young Adulthood. V A. Furlong (ur.). Routledge Handbook of Youth and Young Adulthood: 3–11. London, New York: Routledge.
- Heath, Sue (2017): Young, free and single? Young adults and independent living arrangements. V A. Furlong (ur.). Routledge Handbook of Youth and Young Adulthood: 199–204. London, New York: Routledge.
- Huang, Lang-Wen Wendy (2013): The Transition Tempo and Life Course Orientation of Young Adults in Taiwan. The Annals of the American Academy, 646: 69–85.
- Iacovou, Maria (2002): Regional Differences in the Transition to Adulthood. Annals of the American Academy of Political and Social Science, 580: 40–69.
- Iacovou, Maria (2010): Leaving home: Independence, togetherness and income. Advances in Life Course Research, 15 (2010): 147–160.
- Iacovou, Maria, Skew, Alexandra J. (2011): Household composition across the new Europe: Where do the new Member States fit in? Demographic Research, 25 (14): 465–490.
- Ignjatović, Miroljub, Trbanc, Martina (2009): Zaposlovanje in brezposelnost mladih: aktivni, fleksibilni in prilagodljivi. V T. Rakar, U. Boljka (ur.). Med otroštvom in odraslostjo: 39–55. Analiza položaja mladih v Sloveniji 2009. Ljubljana: Urad za mladino, Inštitut RS za socialno varstvo.
- Kins, Evie, de Mol, Jan, Beyers, Wim (2013): "Why Should I Leave?" Belgian Emerging Adults' Departure From Home. Journal of Adolescent Research, 29 (1): 89–119.
- Kuhar, Metka (2017): Dolgoročno spremljanje izvajanja Strategije MOL za mlade 2016–2025. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kuhar, Metka, Hlebec, Valentina (2018, v tisku): Family and friends. Slovenska mladina/ Slovenian Youth 2018 – raziskovalno poročilo. Maribor: Univerza v Mariboru.
- Kuhar, Metka, Reiter, Herwig (2012): Frozen transitions to adulthood of young people in Slovenia? Sociologija, 54: 211–226.
- Kuhar, Metka, Reiter, Herwig (2014): Leaving home in Slovenia: A quantitative exploration of residential independence among young adults. Journal of Adolescence, 37: 1409–1419.
- Lavrič, Miran, Flere, Sergej, Tavčar Krajnc, Marina, Klanjšek, Rudi, Musil, Bojan, Natterer, Andrej, in dr. (2010): Mladina 2010. Končno poročilo. Dostopno prek: https://www.pzs.si/files/File/novice/Mladina_2010_Koncno_porocilo.pdf (25. 5. 2018).
- Mandič, Srna (1999): Stanovanje, kakovost življenja in spremembe v zadnjem desetletju. Družboslovne razprave, 15: 186–208.

- Mandič, Srna (2007): Odhod v prvo samostojno stanovanje: primerjalna analiza med državami EU. *Družboslovne razprave*, 28 (54): 7–24.
- Mandič, Srna (2008): Home-Leaving and its Structural Determinants in Western and Eastern Europe: An Exploratory Study. *Housing Studies*, 23 (4): 615–636.
- Mandič, Srna (2009): Stanovanjske razmere mladih. V T. Rakar, U. Boljka (ur.). *Med otroštvom in odraslostjo: 77–93. Analiza položaja mladih v Sloveniji 2009*. Ljubljana: Urad za mladino, Inštitut RS za socialno varstvo.
- Mandič, Srna (2016): Housing for care: A response to the post-transitional old-age gap? *Journal of European Social Policy*, 26 (2): 155–167.
- Mandič, Srna, Gnidovec, Meta (1999): Stanovanjska kariera in prehod iz stanovanja staršev v prvo samostojno stanovanje. V S. Mandič (ur.): *Kakovost življenja – stanja in spremembe: 147–175*. Ljubljana: FDV.
- Manzoni, Anna (2016): Intergenerational Financial Transfers and Young Adults' Transitions In and Out of the Parental Home. *Social Currents*, 3 (4): 349–366.
- Mladinski svet Slovenije (2015): Stanovanjska svetovalnica. Anketa za najemnike 2015. Dostopno prek: <http://mss.si/ssvetovalnica-raz/anketa-za-najemnike-2015/> (25. 5. 2018).
- Mortimer, Jeylan T., Kim, Minzee, Staff, Jeremy, Vuolo, Mkine (2016): Unemployment, Parental Help, and Self-Efficacy During the Transition to Adulthood. *Work and Occupations*, 43 (4): 434–465.
- Narat, Tamara, Boljka, Urban (ur.) (2017): *Generaciji navidezne svobode: otroci in starši v sodobni družbi: 53–68*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Renner, Tanja, Švab, Alenka (1996): Družinski status. V M. Ule (ur.): *Mladina v devetdesetih, analiza stanja v Sloveniji: 41–63*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Renner, Tanja (2006): Odraščati v družinah. V T. Renner, M. Sedmak, A. Švab, M. Urek: *Družine in družinsko življenje v Sloveniji: 89–126*. Koper: ZRS, Annales.
- Seiffge-Krenke, Inge (2009): Leaving-home patterns in emerging adults. The impact of earlier parental support and developmental task progression. *European Psychologist*, 14: 238–248.
- Seiffge-Krenke, Inge (2010): Predicting the timing of leaving home and related developmental tasks: parents' and children's perspectives. *Journal of Social and Personal Relationships*, 27: 495–518.
- Sendi, Richard, Mali Černič, Barbara (2015): Surviving in limbo: an insight into Slovenia's informal private rented housing sector. *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management*, 10 (4): 19–29.
- Statistični urad RS (2018): Podatkovna baza SI-STAT. Dostopno prek: <http://pxweb.stat.si/pxweb/dialog/statfile2.asp> (1. 9. 2018).
- Švab, Alenka (2001): *Družina: od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: ZPS.
- Švab, Alenka (2017): Nekateri sociološki vidiki otrokocentričnosti in protektivnega otroštva v pozni modernosti. V T. Narat, U. Boljka (ur.): *Generaciji navidezne svobode: otroci in starši v sodobni družbi: 53–68*. Ljubljana: Založba Sophia.

- Švab, Alenka, Renner, Tanja, Kuhar, Metka (2012): Behind and beyond Hajnal's line: families and family life in Slovenia. *Journal of comparative family studies*, 43 (3): 419–437.
- Toguchi Swartz, Teresa, Bengtson O'Brian, Kirsten (2017): Intergenerational support during the transition to adulthood. V A. Furlong (ur.). *Routledge Handbook of Youth and Young Adulthood*: 205–212. London, New York: Routledge.
- Ule, Mirjana, Mihelj, Vlado (1995): *Pri(e)hodnost mladine*. Ljubljana: DZS.
- Ule, Mirjana (ur.) (1996): *Mladina v devetdesetih, analiza stanja v Sloveniji*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Ule, Mirjana, Mihelj, Vlado, Renner, Tanja, Mencin Čepelj, Metka, Kurdić, Slavko (1996): *Predah za študentsko mladino*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo: Urad Republike Slovenije za mladino.
- Ule, Mirjana, Renner, Tanja, Mencin Čepelj, Metka, Tivadar, Blanka (2000): *Socialna ranljivost mladih*. Šentilj: Aristej.
- Ule, Mirjana (2009): *Za vedno mladi: socialna psihologija odraščanja*. Ljubljana: FDV.
- Urad RS za makroekonomske analize in razvoj (2016): *Poročilo o razvoju 2016*. Dostopno prek: http://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/pr/2016/POR_2016.pdf (10. 9. 2018).
- Zavod RS za zaposlovanje (2015): *Mladi in trg dela*. Dostopno prek: https://www.ess.gov.si/_files/7755/Analiza_Mladi_in_trg_dela_2015.pdf (10. 9. 2018).
- Zavod RS za zaposlovanje (2018): *Podatki o registrirani brezposelnosti*. Dostopno prek: https://www.ess.gov.si/trg_dela/trg_dela_v_stevilkah/stopnja_registrirane_brezposelnosti (25. 5. 2018).
- Žakelj, Tjaša, Švab, Alenka (2011): Rely on yourself and your family: How 9th grade students in Slovenia cope with educational demands. *Teorija in praksa*, 48 (6): 68–87.
- Žakelj, Tjaša, Švab, Alenka, Mencin Čepelj, Metka (2013): The role of parents in young people's educational trajectories in Slovenia. *Annales*, 23 (29): 317–328.
- Živoder, Andreja (2011): The relevance of education today: Young people and their educational choices. *Teorija in praksa*, 48 (6): 29–47.

Podatki o avtoricah

Red. prof. dr. Metka Kuhar
Katedra za medijske in komunikacijske študije
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana
metka.kuhar@fdv.uni-lj.si

Red. prof. dr. Alenka Švab
Katedra za analitsko sociologijo
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana
alenka.svab@fdv.uni-lj.si

Mateja Sedmak

MANJŠINSKI STATUS IN OBMEJNOST KOT PLATFORMA ODNOSA DO MULTIKULTURNOSTI (primer italijanske in madžarske narodne manjšine v Sloveniji)

IZVLEČEK

Članek analizira odnos italijanske in madžarske narodne manjšine do multikulturalnosti in nekaterih njenih pojavnih oblik, kot so etnična heterogamija, transkulturne identitete, etnična (ne)strpnost, etnični predsodki idr. Manjšinski status in obmejnost sta videna kot platforma odnosa do multikulturalnosti in ključni razlagalni dejavnik. Članek izpostavi dejansko transkulturno naravo obravnavanih manjšin in načeloma pozitiven odnos do multikulturalnosti s strani obravnavanih manjšin, vendar istočasno izpostavlja, da je etnični sentiment spremenljiva kategorija, ki je tako relacijska kot situacijska. Pričakovali bi, da bosta obravnavani manjšini v največji možni meri zagovarjali (pozitivne) izraze multikulturalnosti, vendar ni tako. Razlog za to gre iskati v soočenju dveh ideologij, in sicer nacionalizma in transkulturalizma, pri čemer prva ključno interferira tudi v sicer transkulturno usmerjeni manjšini.

KLJUČNE BESEDE: italijanska narodna manjšina, madžarska narodna manjšina, multikulturalnost, transkulturalnost, obmejnost

Minority Status and Bordering Position as a Platform for Attitudes to Multiculturality (A Case Study of the Italian and Hungarian Minorities in Slovenia)

ABSTRACT

The article analyses how members of the Italian and Hungarian minorities in Slovenia view multiculturalism and its manifestations such as ethnic heterogamy,

transcultural identities, ethnic in/tolerance and ethnic prejudices. The minority status (and bordering position) are in this regard perceived as a platform for attitudes to multiculturalism and a key explanatory factor. The article highlights the presence of the transcultural nature of the minorities and their positive attitudes to multiculturalism, yet also emphasises that the related ethnic sentiment is highly variable, relational and situational. Although one would expect the minorities to more strongly defend the positive effects of multiculturalism, this is not the case. The reason is the confrontation of two ideologies, nationalism and transculturalism, the former interfering in the otherwise transculturally oriented minorities.

KEY WORDS: *Italian minority, Hungarian minority, multiculturalism, transculturalism, borderland*

1 Uvod¹

Raziskave, ki obravnavajo italijansko in madžarsko narodno² manjšino v Sloveniji, so številne in v svojih poudarkih raznotere. V veliki meri se posvečajo jezikovnim vidikom in vprašanju dvojezičnosti (Čok in Pertot 2010; Kolláth in dr. 2010; Mikolič 2003, 2010; Novak - Lukanovič 2010, 2011 idr.), vprašanju etnične identitete in pripadnosti (Joó 2010 in dr.; Sedmak 2005, 2009b), (pravnemu) položaju manjšin in pravicam (Komac 2004; Lipott 2013; Medvešek 1999; Poszonec 1999; Ribičič 2004; Žagar 2001 idr.), pa tudi etnični heterogamiji (Sedmak 2001, 2006), etničnim predsodkom, stereotipom in diskriminaciji (Brezigar 2007; Medarić 2009 idr.), nacionalnemu interesu in kulturni dejavnosti (Agar 1998; Mikolič 1998; Žagar 1998 idr.) ter drugim sorodnim temam. V pričujočem prispevku bomo prevpraševali odnos italijanske in madžarske narodne manjšine

-
1. Vsebina članka je bila v okrnjeni obliki objavljena v poglavju monografije Milana Bufona *Meje in obmejne skupnosti na Slovenskem* (2017).
 2. V članku prisotne termine etnično, narodno in kulturno ter njihove izpeljanke uporabljam na naslednji način: izraz *etnično* kot nadpomenko različnim oblikam etnične organizacije na osnovi skupnega jezika, kulture, teritorija idr. (kot so pleme, ljudstvo, narod, nacija); *narodno* skupnost kot skupnost z za akterje »neprehodnimi razlikami« (Barth 1969); slednje se v občem prepričanju kaže v videnju narodne (pa tudi drugih etničnih) skupnosti kot (kvazi) sorodniške skupnosti. Pojem *kultura* pa se nanaša na »način življenja skupine ljudi« in zajema jezik, vrednote, prakse oblačenja, prehranjevanja idr.

do multikulturalnosti³ kot take ter do njenih pojavnih oblik, kot so etnično mešana partnerstva in družine, transkulturne identitete in medetnična (ne)strpnost.

V naši analizi manjšinski status (na primeru italijanske in madžarske narodne manjšine) predstavlja specifično platformo odnosa do multikulturalnosti. Pri tem slonimo na dveh izhodiščih, in sicer:

- (a) *specifičnost družbenega značaja manjšin*, ki se razlikuje od večinske populacije, kar relevantno vpliva na percepcijo multikulturalnosti in njenih pojavnih oblik. Narodne manjšine odlikujejo višja stopnja etničnega samozavedanja in ozaveščenosti, so v večji meri dvojezične, so nosilke transkulturnih identitet, odlikuje jih višja stopnja etnične heterogamije (Mikolič 2004; Sedmak 2001), so v večji meri žrtve etničnih predsodkov in stereotipov (Medarić 2009; Medica 2006) ter se *vis-a-vi* dominantni etnični skupini z vidika družbene moči dojemajo kot (najpogostejše) podrejene, lahko pa zaradi specifičnih zgodovinskih in družbeno-političnih okoliščin tudi kot nadrejene (Schermerhorn 1996: 17; Sedmak 2009b: 87–89);
- (b) *multikulturalnost in multikulturna narava obmejnih območij*, na katerih živita obravnavani manjšini. Če je multikulturalnost do neke mere značilnost vseh

3. V nadaljevanju uporabljam naslednje pojme: *multikulturalnost* (slo: večkulturalnost), *interkulturalnost* (slo: medkulturalnost) in *transkulturalnost* (slo: prekoculturalnost). Vsak od njih označuje točno določeno vrsto odnosov (več o tem v Lukšič-Hacin 1999: 83–84; Mešič 2006: 67; Sedmak 2009b: 15–16, 2010: 54). *Multikulturalnost* označuje obstoj in sobivanje več različnih kultur, medtem ko *multikulturalizem* označuje politike upravljanja in državno regulacijo multikulturne družbe. V multikulturnih družbah stik med pripadniki različnih kultur ni nujen (primer getoizacije). Če med posameznimi kulturami obstaja stik in dejavnejši odnos, govorimo o *interkulturalnosti* (tj. medkulturalnosti). Če *multikulturalizem* kot politični odgovor na multikulturalnost (lahko) dopušča getoiziranje posameznih kultur, politika *interkulturalizma* temu nasprotuje. Kljub omenjeni vsebinski distinkciji številne študije in avtorji ne ločujejo med multikulturalnostjo in interkulturalnostjo. *Transkulturalnost* (Glej Welsch 1995) pa se vsebinsko radikalno razlikuje od predhodno omenjenih pojmov multikulturalnosti in interkulturalnosti ter uvede novo pojmovanje kulture. Multikulturalnost in interkulturalnost v osnovi dojemata kulture kot izolirane in jasno zamejene otoke, medtem ko transkulturalizem izpostavlja, da (sodobne) kulture (s posebnim poudarkom na globalizaciji) označuje interna pluralizacija identitet, navzven pa sočasno presegajo svoje lastne meje (Welsch 1995). Transkulturalnost izpostavlja prečenje meja kulture in je tako individualna kot skupinska značilnost. Transkulturne identitete so prisotne tako na individualni kot skupinski ravni. Posameznik v svojo »matično kulturo« vnaša elemente »drugih kultur«. Glede odnosa med multikulturalnostjo in transkulturalnostjo: transkulturalnost kot družbeni fenomen se lahko pojavi zgolj, če predhodno obstaja stanje multikulturalnosti, torej (so)obstoj več različnih kultur (več o kulturnih (in etničnih) mejah tudi v Barth 1969). Transkulturne identitete tako lahko razumemo kot izraz multikulturalnosti.

zgodovinskih obdobj in družbenih okolij, to še toliko bolj velja za obmejna območja. Slednja so območja kulturnega stika, ki jih izdatno zaznamujejo čezmejni stiki, prisotnost manjšin, dvojezičnost, prisotnost (izobraževalnih, kulturnih) manjšinskih institucij, visoka stopnja medetničnih stikov in mešanih družin ipd. (Bufon 2008, 2011; Mikolič 2004; Sedmak 2009).

Preko analize odnosa narodnih manjšin do izrazov multikulturalnosti nenazadnje uvidimo, kakšna je sama narava multikulturalnosti na obmejnih območjih, na katerih omenjeni manjšini živita.

Če povzamemo, je osrednji cilj prispevka analiza odnosa italijanske in madžarske narodne manjšine do multikulturalnosti, s posebnim poudarkom na kompleksnosti, situacijskosti in relacijskosti tega odnosa. Naša predpostavka v tem okviru je, da zavezanost idejam multikulturalnosti in interkulturalnosti ter pozitivno vrednotenje medkulturne enakosti ne izključujeta sočasnih negativnih izrazov etničnega sentimenta, kot so etnocentrizem, medetnična hierarhizacija in ne nazadnje (negativni) nacionalizem. Prikazali bomo dejansko transkulturno naravo obravnavanih manjšin in načeloma pozitiven odnos do multikulturalnosti. Vendar to medetnično sprejemanje ni univerzalno in se lahko nanaša zgolj na določene, izbrane etnije. Pričakovali bi, da bosta obravnavani manjšini v največji možni meri zagovarjali načela multikulturalnosti, vendar ni tako. Razlog za to gre iskati v soočenju dveh ideologij, in sicer ideologije nacionalizma in ideologije transkulturalizma, pri čemer prva ključno interferira tudi v sicer transkulturno usmerjeni manjšini.

1.1 Metodološki okvir

Prispevek med drugim temelji na rezultatih več empiričnih raziskav, izvedenih v okviru Programa *Območja kulturnega stika v integracijskih procesih*,⁴ ki se izvaja na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper, ki ga financira Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. V članku bodo tako predstavljeni rezultati kvantitativne raziskave (ankete), izvedene med pripadniki italijanske narodne manjšine, živeče v slovenski Istri (leta 2015; N = 124), in pa ločeno med pripadniki italijanske narodne manjšine, živeče v hrvaški Istri (leta 2015; N = 165),⁵ ter med pripadniki madžarske narodne manjšine v Slovenije (leta

4. Nosilec interdisciplinarnega raziskovalnega programa (P6-0279), ki se posveča tematikam kontaktnih območij, je dr. Milan Bufon.

5. V pojasnilo: anketiranje je bilo izvedeno ločeno med pripadniki italijanske narodne manjšine, živečimi v slovenski in hrvaški Istri. Distinkcija med obema je bila vzpostavljena zaradi anketnih vprašanj, ki so obravnavala teme, vezane na vstop Hrvaške v Evropsko unijo in schengensko območje ipd., z vidika preučevanja odnosa do multikulturalnosti pa se omenjeno razločevanje med obema skupinama ni izkazalo za relevantno.

2012; N = 263). Anketiranje se je izvajalo v okviru Znanstveno-raziskovalnega središča Koper in je v primeru vseh treh raziskav potekalo terensko, pri čemer so bili informanti pridobljeni s pomočjo socialnih omrežij in s strategijo snežne kepe. Prve informante smo tako pridobili prek osebnih socialnih omrežij in stikov, pridobljenih prek manjšinskih organizacij, v nadaljevanju pa so anketirance predlagali anketirani sami. Vse tri študije primera so bile kot kvantitativne primerjalne analize na ravni posameznika izvedene v obliki osebnega terenskega anketiranja, ki so ga izvajali anketarji v madžarskem oziroma italijanskem jeziku. V anketiranje so bili vključeni tako urbani kot ruralni kraji na obravnavnih narodnostno mešanih območjih, pri čemer se je težilo k čim večji diverzifikaciji vzorca. Kot metodološko omejitev lahko navedemo, da prejeti rezultati predstavljajo mnenja točno določene populacije, ki zaradi pristranskosti načina vzorčenja ne predstavlja reprezentativnega vzorca pripadnikov madžarske oziroma italijanske narodne manjšine v Sloveniji in pripadnikov italijanske narodne manjšine na Hrvaškem; manjšine so v primerjavi z anketirano populacijo lahko bistveno bolj heterogene. Rezultatov tako ne moremo posplošiti. Kljub omenjenemu pa lahko prejete rezultate interpretiramo kot verodostojen vpogled v mnenja predstavnikov in predstavnic madžarske in italijanske narodne manjšine, živečih v Sloveniji, in italijanske narodne manjšine, živeče na Hrvaškem.

Rezultati zgoraj omenjenih raziskav so mestoma dopolnjeni tudi z rezultati kvantitativne raziskave (ankete), izvedene na štirih slovenskih obmejnih območjih leta 2010,⁶ in sicer na slovensko-italijanski/avstrijski/madžarski/hrvaški meji. Raziskava je bila v tem primeru izvedena z računalniško podprtim telefonskim anketiranjem, reprezentativni vzorec, pridobljen na osnovi vzorčnega okvira telefonskega imenika Slovenije, pa je vključeval vse prebivalce obmejnih regij (N = 231 (slovensko-avstrijsko območje); N = 237 (slovensko-hrvaško območje); N = 224 (slovensko-italijansko območje); N = 221 (slovensko-madžarsko območje)).⁷ Pri tem zaradi načina vzorčenja ne gre za neposredno primerljivost rezultatov, z vidika vsebinske dopolnitve pa so primerjave zagotovo relevantne. Vse omenjene raziskave so bile vsebinsko zasnovane mnogo širše in so vključevale teme, ki se nanašajo na čezmejne stike in integracijo, za namen tega prispevka pa so analizirani zgolj rezultati, ki obravnavajo vprašanja multikulturalnosti.

6. Raziskava je bila izvedena v sodelovanju s Centrom za raziskovanje javnega mnenja ZRS Koper.

7. Rezultati slednje raziskave s poudarkom na transkulturalnosti obmejnih regij so bili celoviteje predstavljeni v Sedmak (2011: 261–274).

2 Italijanska in madžarska narodna manjšina ter multikulturalnost – predstavitev rezultatov

2.1 Odnos do multikulturalnosti

Preučevanje narodnih manjšin v povezavi z vprašanji multikulturalnosti je prisotno tudi v slovenskem prostoru (Jurič Pahor 2012b, 2014b; Komac 2015; Mikolič 2004, 2010; Sedmak 2009b). Nas je v tem oziru zanimalo, ali italijanska narodna manjšina, živeča v Sloveniji, italijanska narodna manjšina, živeča na Hrvaškem, in pa madžarska narodna manjšina, živeča v Sloveniji, multikulturalnost dojemajo kot pozitivno lastnost družbe, kot nekaj, kar družbo bogati, ali kot pojav, ki generira konflikte; dalje, ali razlikujejo med (kulturnimi in političnimi) pravicami staroselskih oziroma »avtohtonih«⁸ skupin in priseljencev ter ali zagovarjajo načela interkulturalnosti, skladno s katerimi so si ljudje »ne glede na različnost verske, kulturne, jezikovne in/ali ‚rasne‘ provenience v osnovi podobni«.

Primerjava povprečij vseh odgovorov, prikazana v tabeli 1, nakazuje s strani obeh manjšin načeloma *pozitiven odnos do multikulturalnosti kot take*. Podrobnejši pregled povprečij odgovorov pri posameznih trditvah in medsebojne primerjave pa nam omogočijo nekoliko bolj poglobljen vpogled v naravo tega (načeloma pozitivnega) odnosa. Odnos do trditve, ki izpostavi pozitivnost multikulturalnosti – *Sobivanje ljudi različnih kultur, ras, ver bogati družbo* – je pri obeh manjšinah izrazito pozitiven (saj je povprečje vseh odgovorov nad 4, torej med *strinjam se in popolnoma se strinjam*). Istočasno pa obe manjšini prepoznavata potencialno konfliktno naravo multikulturalnih družb – *V družbi, kjer živijo ljudje različnih ver, jezikov in kultur, je večja možnost sporov* – saj so povprečja odgovorov med 3,32 in 3,47). Visoko stopnjo strinjanja je opaziti tudi pri trditvi, ki izraža *podobnost med vsemi nami ne glede na vero, kulturo ali »raso«*. Naj dodamo, da tudi lokalni prebivalci vseh štirih obmejnih regij (v raziskavi iz leta 2010) na splošno izražajo zelo visoko stopnjo strinjanja z omenjeno trditvijo (glej tudi

8. Avtorica se povsem zaveda spornosti in arbitrarnosti termina »avtohton«, zato ga tudi navajam v navednicah. Z oznako »avtohton« želimo uvesti razlikovanje med »staroselskimi« manjšinami, ki na obravnavanem ozemlju živijo »že od nekdaj« oziroma »nedefinirano dolgo«, in priseljenci oziroma priseljeniški manjšinami. Termin »avtohtonosti« seveda postavlja pod vprašaj primernost kriterija časovne dimenzije nahajanja na določenem teritoriju. Arbitrarnost in tudi siceršnja neprimernost časovne dimenzije kot kriterija, na osnovi katerega se dodeljuje posebni, »avtothoni«, torej »domači« status, nakazuje vprašanje: »Kako dolgo mora posameznik/skupina živeti na določenem območju, da postane ‚avtohton‘?« Termin »avtohton« se v navezavi na italijansko in madžarsko narodno manjšino za označevanje njenega posebnega statusa uporablja tudi v Ustavi Republike Slovenije (5. čl.).

Sedmak 2011). Zanimivo med prejetimi odgovori najbolj izstopa madžarska narodna manjšina, ki relevantno v najmanjši meri izraža strinjanje s to trditvijo (s povprečjem 3,89).

Skladno z rezultati drugih (predhodnih) raziskav (Sedmak 2001, 2004, 2005, 2009a, 2009b) je opaziti tudi razlikovanje v odnosu do statusa »avtohtonih« in priseljenjskih manjšin. Obe narodni manjšini, tako madžarska kot italijanska, zagovarjata stališče, da staroselskim, »avtohtonim« manjšinam vendarle pripada več pravic kot priseljencem ter da bi bilo bolje, da priseljenci prevzamejo lokalni jezik in kulturo. Z razlikovanjem med »avtohtonimi« in priseljenjskimi manjšinami pa v manjši meri soglaša madžarska manjšina.

Tabela 1: Odnos do multikulturalnosti.⁹

		Itali- jani v Slo	Itali- jani na Hr	Ma- džari v Slo	Sl-it meja	Sl-av meja	Sl-mad meja	Sl-hr meja
		m	m	m	m	m	m	m
1	Ne glede na vero, »raso«, narodnost imajo ljudje lahko skupne in enake vrednote.	4,32	4,40	3,89	4,53	4,42	4,49	4,41
2	Avtohtone narodne skupnosti (madžarska, italijanska, romska) morajo imeti zagotovljenih več pravic kot priseljenci.	3,92	4,00	3,72	/	/	/	/
3	Za priseljence bi bilo najbolje, da se prilagodijo lokalni kulturi in prevzamejo jezik okolja.	3,74	3,97	3,30	/	/	/	/
4	V družbi, kjer živijo ljudje različnih ver, jezikov in kultur, je večja možnost sporov.	3,32	3,48	3,47	/	/	/	/
5	Sobivanje ljudi različnih kultur, ras, ver bogati družbo.	4,12	4,12	4,08	/	/	/	/

2.2 Zaznavanje (ne)strpnosti okolja bivanja

Multikulturalnost in položaj manjšin sta tesno povezani z vprašanjem medetnične (ne)strpnosti (glej tudi Brezigar 2007; Medarić 2009). Pripadnike italijanske in madžarske narodne manjšine smo povprašali tudi o tem, kako ocenjujejo strpnost okolja, v katerem živijo, v odnosu do njih samih (torej pripadnikov italijanske oziroma madžarske skupine), do priseljencev iz republik nekdanje Jugoslavije in pa do etnično mešanih zakonov/partnerstev na splošno.

9. Odgovarjajoči so izbirali med odgovori od 1 do 5, pri čemer je 1 pomenilo »sploh se ne strinjam« in 5 »popolnoma se strinjam«.

Skladno z odgovori, prikazanimi v tabeli 2, obe manjšini ocenjujeta najvišjo stopnjo strpnosti okolja v odnosu do mešanih zakonov/partnerstev, sledi odnos do italijanske/madžarske narodne skupnosti in nazadnje (v najnižji meri) do priseljencev. Razlikovanje v odnosu do »avtohtonih« in priseljeniških skupin z vidika etnične (ne)strpnosti, statutarne pravice idr. je bilo opaženo tudi v drugih raziskavah (Mikolič 2004; Sedmak 2004).

Pri tem pa povedno madžarska narodna manjšina (primerjalno z italijansko) ocenjuje svoje okolje bivanja kot manj strpno tako v odnosu do nje same kot do priseljencev. Zaznavanje sprejetosti pripadnikov italijanske narodne manjšine, živče v slovenski Istri, in odsotnost nestrpnosti v odnosu do njih samih s strani okolja bivanja potrjuje med drugimi tudi raziskava Medarič (2009: 120–121), skladno s katero je italijanska manjšina v svojem okolju »vidna in se počuti sprejeto« ob hkratni odsotnosti nestrpnosti in diskriminacije (npr. na področju zaposlovanja).

Tabela 2: Zaznavanje (ne)strpnosti.

		Italijani v Sloveniji	Italijani na Hrvaškem	Madžari v Sloveniji
		m	m	m
1	Ali menite, da je okolje, v katerem živite, strpno do narodnostno mešanih zakonov/partnerstev?	4,42	4,20	4,25
2	Ali menite, da je okolje, v katerem živite, strpno do pripadnikov madžarske/italijanske narodne skupnosti?	4,12	4,24	3,88
3	Ali menite, da je okolje, v katerem živite, strpno do priseljencev iz republik nekdanje Jugoslavije?	3,83	3,96	3,45

2.3 Transkulturalnost

Skladno s teorijo transkulturalnosti in transkulturalizacije (Ni Éigeartaigh in Berg 2010; Jurić Pahor 2012a, 2014a; Sedmak 2011; Sedmak in Zadel 2015; Welsch 1995) kulture niso jasno zamejeni in izolirani otoki, pri čemer sodobne družbe še izdatno označuje pluralizacija identitet. Teorija transkulturalizacije izpostavlja prečenje meja kulture in kulturna prepletanja, posledica česar so transkulturalne identitete, ki so tako individualna kot skupinska značilnost. Transkulturalno naravnost in identiteto prebivalcev štirih obmejnih regij smo že dokazovali v raziskavi, izvedeni leta 2010 (več o tem v Sedmak 2011). Odnos italijanske in madžarske narodne manjšine iz obravnavane raziskave v odnosu do transkulturalnosti pa je prikazan v tabeli 3.

Prejeti odgovori v celoti nakazujejo prepoznavanje transkulturalnosti in transkulturalnih identitet (povprečja odgovorov pri vseh treh trditvah so namreč večja od 3). Največjega strinjanja je deležna trditev *Posameznik ima lahko več*

maternih jezikov in se čuti pripadnik več narodov (ima več narodnih identitet); v največji meri jo podpira italijanska manjšina, živeča v Sloveniji, nato italijanska manjšina s Hrvaške in v najmanjši meri madžarska manjšina v Sloveniji. Manjša odstopanja v odgovorih med manjšinami je moč zaslediti tudi pri drugih dveh trditvah, ki merita transkulturnost. S trditvijo Italijani/Madžari, živeči ob meji, so po splošnem načinu življenja, mentaliteti bolj podobni Slovencem/Hrvatom kot Italijanom/Madžarom iz Italije/Madžarske se v manjši meri strinja italijanska manjšina s Hrvaške; s trditvijo Bližje mi je nekdo, ki je enako star kot jaz, opravlja podoben poklic, je enakega spola in podobno, pa četudi je druge narodnosti pa italijanska manjšina, živeča v Sloveniji.

Primerjalno z odgovori vseh prebivalcev obmejnih regij iz leta 2010, ki so prav tako prikazani v tabeli 3 in izpričujejo prepoznavanje obstoja transkulturnosti in transkulturnih identitet, bi pričakovali višjo stopnjo strinjanja pripadnikov italijanske in madžarske manjšine s trditvami, ki izpričujejo transkulturnost, saj so prav pripadniki manjšin najočitnejši predstavniki transkulturnega mešanja (več o tem v razpravi, ki sledi). Na tem mestu lahko kot razlog za to navedemo spoznavno omejenost vprašalnika, ki ne nudi dovolj možnosti za merjenje vseh raznoterih pojavnih oblik transkulturnih vzorcev. V okviru kvalitativne raziskave (Sedmak 2009), izvedene med slovensko manjšino s Tržaškega in italijansko manjšino iz slovenske Istre, je bilo namreč ugotovljeno, da se pripadniki obeh manjšin dejansko počutijo kot »nekaj vmes« med obema kulturama. Tako se pripadniki slovenske manjšine, živeči na Tržaškem, po lastni presoji ne identificirajo z Italijani, pa tudi s Slovenci, živečimi v Sloveniji, ne. Svojo identiteto opredeljujejo kot specifično, kot »vmesno«, nekaj med obema kulturama, in sicer kot »manjšinsko« kulturo in identiteto. Skladno s tem se opredeljujejo kot zamejski Slovenci/ke ali manjšinci/ke. Podobno velja tudi za pripadnike italijanske manjšine, živeče v Sloveniji. To ponazarjata tudi naslednji izjavi: *Bolj kot Slovenka sem zamejka* (pripadnica slovenske manjšine, 36 let) in *Se ne počutim Italijanka, ker nisem Italijanka, ampak nisem niti Slovenka, sem nekje vmes* (pripadnica italijanske manjšine, 26 let) (Sedmak 2009: 71). Bhabha (1996) ta vmesni prostor opredeli kot »tretji prostor«, ki je metafora za prostor kulturnega stika, v katerem skozi procese kulturne hibridizacije in transkulturnacije nastajajo nove (hibridne) identitete. (Kulturna) identiteta je v tem okviru dojeta kot nestabilen prostor ali nerešeno vprašanje med različnimi križajočimi se diskurzi. Pri tem pa identiteta ni nekaj statičnega ali nespremenljivega, temveč je procesna in spreminjajoča se (Bhabha 1996; Jurić Pahor 2014a). In hibridizacija ne pomeni le preprostega mešanja (oseba je deloma ene in deloma druge kulture), temveč je hibridnost izraz selektivnega prisvajanja pomenov, s čimer se različni deli identitete sestavljajo v odnosu do različnih družbenih odnosov moči.

Tabela 3: Transkulturalnost.

		Itali- jani v Slo	Itali- jani na Hr	Ma- džari v Slo	Slo-it meja	Slo-av meja	Slo-mad meja	Slo-hr meja
		2015	2015	2015	2010	2010	2010	2010
1	Bližje mi je nekdo, ki je enako star kot jaz, opravlja podoben poklic, je enakega spola in podobno, pa četudi je druge narodnosti.	3,13	3,20	3,45	/	/	/	/
2	Posameznik ima lahko več maternih jezikov in se čuti pripadnik več narodov (ima več narodnih identitet).	4,02	3,69	3,53	3,92	3,80	3,68	3,64
3	Italijani/Madžari, živeči ob meji, so po splošnem načinu življenja, mentaliteti bolj podobni Slovencem/Hrvatom kot Italijanom/Madžarom iz Italije/Madžarske. Raziskava 2010: * Slovenci, živeči ob slovensko-hrvaški/avstrijski/madžarski/italijanski meji, so po splošnem načinu življenja, mentaliteti bolj podobni Hrvatom/Avstrijcem/Madžarom/Italijanom kot Slovencem iz notranje Slovenije.	3,34	3,15	3,45	3,35	3,16	3,14	2,90

* V raziskavi iz leta 2010, v katero so bili vključeni vsi prebivalci obmejnega območja, je bilo vprašanje zastavljeno nekoliko drugače.

2.4 Etnično mešana partnerstva, zakonske zveze in družine

Odnos do etnično mešanih partnerstev in družin odraža tudi odnos do multikulturalnosti in medetničnih stikov. Pri tem je treba izpostaviti, da so prav etnično mešana partnerstva in družine v teoriji etnične heterogamije dojeti kot najvišja oblika sprejemanja druge etnične skupine (Breger in Hill 1998; Romano 1988; Sedmak 2001) in posledično multi-/interkulturalnosti. Istočasno so v teoriji kulturne hibridnosti (Bhabha 1990, 1994, 1996) prav otroci etnično mešanih družin prezentirani kot najočitnejša oblika medkulturnega prečenja in spajanja. Kakšen je torej odnos italijanske in madžarske narodne manjšine do etnične heterogamije (upoštevajoč podatek, ki izpričuje, da je etnična heterogamija italijanske narodne manjšine, živeče v Sloveniji, skladno s popisom leta 2002 znašala kar 68,5 %,

madžarske narodne manjšine pa 42,0 % (Sedmak 2006), kar pomeni, da bi upravičeno pričakovali zelo pozitiven odnos do etnično mešanih partnerstev in družin.

Povprečja odgovorov, ki se nanašajo na odnos do etnično mešanih zakonov, slednja pričakovanja potrjujejo, saj se obe manjšini (zelo)ne strinjata s trditvama, ki nista naklonjeni etični heterogamiji (*Vedno je najboljše, da se posameznik poroči z nekom, ki je enake narodnosti, vere, jezika, kot je sam in Narodnostno mešana zakonska zveza ni nikoli tako stabilna in obstojna kot zakon med dvema, ki sta enake narodne pripadnosti*). Nestrinjanje je še posebno izrazito izraženo v odnosu do slednje.

Tabela 4: Etnično mešana partnerstva in družine.

	Italijanska manjšina v Sloveniji	Italijanska manjšina na Hrvaškem	Madžarska manjšina v Sloveniji
Zaradi lažjega sporazumevanja je najbolje, da v narodnostno mešani družini prevlada en jezik.	2,15	2,07	1,95
Otroci staršev različnih narodnosti so bolj nesamozavestni.	1,79	1,60	/
Otroci, ki odrasčajo v narodnostno mešani družini, so bolj tolerantni do drugih kultur.	3,93	3,93	3,74
V narodnostno mešani družini se lahko brez večjih težav prepletajo različni jeziki, navade in običaji.	4,04	4,12	3,92
Vedno je najbolje, da se posameznik poroči z nekom, ki je enake narodnosti, vere, jezika, kot je sam.	2,70	2,58	1,99
Narodnostno mešana zakonska zveza ni nikoli tako stabilna in obstojna kot zakon med dvema, ki sta enake narodne pripadnosti.	1,85	1,78	1,84
Otroci staršev različnih narodnosti imajo zaradi poznavanja več jezikov in kultur boljše možnosti v življenju.	/	/	3,74

Tudi ko preidemo k vprašanjem, ki merijo odnos do multikulturalnosti (tj. kulturne pluralnosti) v etnično mešanih družinah (*Zaradi lažjega sporazumevanja je najboljše, da v narodnostno mešani družini prevlada en jezik in V narodnostno mešani družini se lahko brez večjih težav prepletajo različni jeziki, navade in običaji*), so stališča odgovarjajočih zelo jasna: obe manjšini (zelo)podpirata jezikovni in kulturni pluralizem mešanih družin.

Ne nazadnje, tudi ko je govor o otrocih mešanih družin, med odgovarjajočimi prevladujejo pozitivna stališča do tega vprašanja – strinjanje s tem, da so otroci,

ki odraščajo v kulturno mešanih družinah, bolj tolerantni do drugih kultur, in s tem, da imajo otroci mešanih družin zaradi jezikovnega in kulturnega pluralizma v življenju boljše možnosti, ter nestrinjanje s trditvijo, da so otroci kulturno mešanih družin bolj nesamozavestni.

3 Kaj nam pove odnos italijanske in madžarske narodne manjšine do multikulturalnosti in njenih pojavnih oblik?

Skladno s teorijami transkulturalnosti (Welsch 1995), kulturne hibridizacije (Bhabha 1996), etnične heterogamije (Breger in Hill 1998) idr. so pripadniki etničnih manjšin, v našem primeru pripadniki italijanske in madžarske narodne manjšine, »poosebljenost transkulturalnosti«, saj so v nenehnem stiku in interakciji s pripadniki večinske, pa tudi prekomejne kulture ter drugimi (priseljeniški) kulturami, so pogosto člani etnično mešanih družin ter se lastne mešane in transkulturalne identitete v večji meri zavedajo ter jo tudi reflektirajo.

Predstavljeni rezultati raziskav obenem izpostavljajo, da pripadniki italijanske in madžarske narodne manjšine v veliki meri zagovarjajo multikulturalnost in jezikovno pluralnost ter neproblematičnost kulturnega mešanja. V veliki meri, vendar *ne povsem*. Kar na tem mestu spodbudi k dodatni refleksiji, je vprašanje, zakaj nekdo, ki je dejanski »prototip« multikulturalnosti, ni v *celoti* zavezan načelom multikulturalnosti; zakaj nekdo, ki je sam kulturno pluralen, ne prepozna v celoti možnosti biti pluralen? Zakaj nosilci kulturno pluralnih identitet dvomijo v prednost teh identitet, zakaj so nosilci medetničnih predsodkov in zakaj menijo, da so pripadniki »avtohtonih« manjšin v večji meri upravičeni do ohranjanja lastne kulture vis-a-vi drugim, priseljeniškim manjšinam (in torej perpetuirajo etnične predsodke)? Kaj nam torej izpričuje odnos »avtohtonih« manjšin v odnosu do multikulturalnosti in njenih pojavnih oblik?

V tem okviru bo posredno možno analizirati tudi, kakšen je odnos obmejnih območij (torej »glas lokalne skupnosti«) do multikulturalnosti. Vemo, da so obravnavana obmejna območja izrazito multikulturalna in interkulturalna: sobivanje različnih kultur ter visoka stopnja medkulturnih stikov in interakcij, prekomejnost stikov in visoka incidenca etnične heterogamije. Zakaj odgovori pripadnikov obravnavanih narodnih manjšin kljub lastni transkulturalnosti ne izpričujejo še višjih stopnje sprejemanja mešanih zakonov/družin in priseljencev? Možnih razlag je več, pri tem pa je mestoma potrebna ločena analiza po posameznih štirih sklopih, ki izpričujejo multikulturalnost, in sicer »odnos do multikulturalnosti«, »zaznavanje etnične (ne)strpnosti«, »transkulturalnost/transkulturalne identitete« in »etnična heterogamija«, mestoma pa bo analiza vključevala vse štiri.

Najprej je treba poudariti, da je zavezanost idejam multikulturalnosti, interkulturalnosti in transkulturalnosti *situacijska, relacijska in posledično spremenljiva*. Tako je moč razumeti različne stopnje strpnosti s strani okolja bivanja (obmejna območja slovenske Istre in Prekmurja) v odnosu do pripadnikov italijanske/madžarske skupnosti, mešanih zakonov/družin in priseljencev z območij nekdanje Jugoslavije. Strpnost in sprejemanje pripadnika/ce druge kulture ne predvideva avtomatične strpnosti ter sprejemanja vseh »drugačnih« in pripadnikov drugih kultur. Na tem mestu je govor o etnični hierarhizaciji in medetnični bližini/distan-ci. Pripadniki nekaterih etničnih (kulturnih) skupin so skladno s tem percepirani kot bolj sprejemljivi in/ali podobni. Strpnost do madžarske/italijanske narodne manjšine tako ne vključuje avtomatično enake stopnje sprejemanja drugih (npr. priseljeniških) manjšin. Teorija medetnične bližine izpostavlja prav ta vidik, in sicer da se pozitivni odnosi lažje vzpostavijo v odnosu do nekoga, ki nam je geografsko bližje, s komer imamo pogoste in intenzivne stike, z nekom, ki nam je bolj podoben po občih navadah in občem načinu življenja – zato so pripadniki »avtohtonih« narodnih manjšin, ki živijo na obmejnih območjih »od nekdaj«, s strani okolja bivanja in po izjavah narodnih manjšin sprejeti bolj strpno.

Ločevanje med »avtohtonimi« in »neavtohtonimi« je torej prisotno v lokalnem okolju, pa tudi med avtohtonima manjšinama samima – tako italijanska narodna manjšina v Sloveniji in na Hrvaškem kot madžarska narodna manjšina v Sloveniji menijo, da jim pripada več pravic kot ostalim priseljeniškim manjšinam. To, da družbena skupina z manjšinskim statusom, ki si mora sama prizadevati za zaščito in obstoj (versus dominantni etnični skupini), obenem ne prepozna istih pravic drugi manjšini, priča o kompleksni naravi etničnega fenomena in njegovi relacijski naravi. Pozicija na osi več-/manjvrednosti se vedno določa v stiku in v odnosu do drugih etničnih skupin. Italijanska in madžarska narodna manjšina sta v odnosu do dominantne slovenske etnije dojeti kot manjšini, ki si zaslužita (dodatno) zaščito zaradi ranljivega, manjšinskega statusa, istočasno pa menita, da si čisto enake zaščite druge (priseljeniške) manjšine ne zaslužijo. Slednje izpostavlja tudi pomen časovne *dimenzije*, ki je v tem okviru ključna za dodeljevanje »posebnih pravic«. Kdor je na nekem ozemlju več časa, mu pripada več pravic. Zakaj pa je časovna komponenta tako pomembna, da je na njeni osnovi možno zahtevati več pravic (in je npr. v našem primeru celo nadrejena načelu številčnosti, saj je pripadnikov npr. srbske manjšine številčno bistveno več kot pripadnikov italijanske ali madžarske narodne manjšine)? Kot je videti, gre (nedefinirano dolgo) trajanje skupnega bivanja (tj. časovna dimenzija) z roko v roki s primordialnim zaznavanjem etničnega sentimenta, ki se navezuje na vezi krvi, grude, skupne zgodovine, pripadnosti teritoriju (Weber 1996; Geertz 1996). V tem okviru gre tudi razumeti strinjanje tako italijanske kot madžarske narodne manjšine s trditvijo, da je za

priseljence najboljše, da se prilagodijo lokalni kulturi in prevzamejo jezik okolja. Da torej simbolno prevzamejo bistvene kulturne elemente pripadanja teritoriju. Manjšini, ki si sami prizadevata za ohranjanje maternega jezika in njegovo javno rabo in katerima so pravno zagotovljene pravice ohranjanja maternega jezika, tako enako pravico zanikata manjšinam, ki so »naknadni prišleki«.

Zanimiva je tudi kontradikcija med prepoznavanjem dejstva, *da sobivanje različnih kultur, »ras« in ver bogati družbo*, ter istočasnim mnenjem, *da taista raznolikost večja možnost sporov*. Kakšen je torej odnos med pozitivnimi učinki kulturnega pluralizma in nevarnostjo konflikta? Kako krhko je ravnovesje med obema stališčema, ne nazadnje priča sunkovit preobrat evropskega javnega, medijskega in političnega mnenja, ki je zgolj v nekaj letih prešel iz deklarativnega zagovarjanja načel multikulturalizma in interkulturalizma Evrope v restriktivne migracijske politike in sovražni govor v odnosu do migrantov. Zdi se, da se aktualna družbena stvarnost odslikava tudi v izjavah manjšin – multikulturalnost je sicer vrednota, vendar hkrati latentno prisotna nevarnost. Najbolj povedno pa je »brati« stališča pripadnikov manjšinskih narodnih skupnosti do transkulturalnosti in etnično mešanih zakonov/družin. Pripadniki narodnih manjšin so (med drugim tudi zaradi visoke stopnje etnične heterogamije in posledično življenja v primarnih ali izbirnih etnično mešanih družinah) v veliki meri nosilci transkulturnih identitet, pa vendarle prav ta transkulturalnost v naših raziskavah s strani manjšin ni prepoznana v takšni meri, kot bi pričakovali. Kako lahko interpretiramo ta vidik multikulturalnosti?

Na tem mestu smo soočeni z dvema perspektivama: *ideologijo nacionalizma*, ki izpostavlja ločenost, različnost, narodno in nacionalno pripadnost, (zamejeno in jasno prepoznano ter homogeno) nacionalno kulturo, identiteto ter lojalnost državi in državotvornim mehanizmom, ter na drugi strani *ideologijo transkulturalizma*, ki izpostavlja nezamejenost, mešanost, prepletenost in fluidno prehajanje kulturnih elementov, sočasnost in sobivanje več kulturnih identitet, spremenljivost ter situacijskost etnične in kulturne identitete kot take (Zadel 2014). Obravnavani manjšini sta tako kot ostali prebivalci evropskega kontinenta socializirani v nacionalnem in nacionalističnem diskurzu, ki ga vsakodnevno spodbuja in vzdržuje banalni nacionalizem v obliki medijskega poročanja, nacionalne himne, državnih praznikov, šolskega kurikula, nagovarjanja z »mi« in »naši«, slavljenja »naših« športnih dosežkov ter drugega (Billing 1995). Pomenljivo je tudi, da je bilo za socializacijo državljanov Evrope v zglede pripadnike in zagovornike narodov ter (izključujoče) narodne in nacionalne identitete potrebnega veliko truda in izdaten napor oblastnikov, da so nekdanje lokalne in regionalne identitete preoblikovali v nacionalne (Bauman 2013; Hobsbawm 2007; Verdery 1996). Ideja o (izključujoči) nacionalni in etnični identiteti je bila dejansko v določenem zgodovinskem trenutku »vsiljena v družbeno življenje ljudi« (Bauman 2013: 20).

Četudi pripadniki narodnih manjšin na intimni ravni zaznavajo svojo transkulturno identiteto, se zdi, da je vseobsegajoča ideologija nacionalizma še vedno dovolj močna, da interferira. Zdi se, da nihče (tudi narodni manjšini kot prototip transkulturnosti) ni imun pred »nacionalistično navlako«, ki se kaže v oblikah etnične hierarhizacije (določenim etnijam pripadajo večje pravice kot drugim), etničnih predsodkov ter medetničnega razlikovanja in predvsem ločevanja. Prav nacionalistična ideologija je tista, ki tudi pripadnike narodnih manjšin (dejansko transkulturne) sili, da se mestoma dojema tudi izključujoče in kulturno enoznačno (nenazadnje se je od pripadnikov narodnih manjšin pogosto zahtevalo enoznačno opredeljevanje tako ob lokalnih ali nacionalnih popisih kot ob popisih manjšinskih organizacij).

Da je problematika etničnosti in etničnih opredeljevanj še zagonetnejša in kompleksnejša, pričajo študije, skladno s katerimi se prav pripadniki manjšinskih skupin (npr. v primeru italijanske in slovenske narodne manjšine na obeh straneh slovensko-italijanske meje v raziskavi, izvedeni leta 2009b (Sedmak)) samopercepirajo kot še posebej kulturno zavedne, in to zavedne v izključujočem smislu, kot sem zaveden *Slovenec/ka* ali *Italijan/ka* v ogrožajočem okolju, v katerem sem pripadnik/ca manjšine. Pripadniki taistih manjšin (v tej in drugih raziskavah kot Sedmak 2001, 2011) istočasno izpričujejo lastno transkulturnost in kulturno hibridnost. Situacijska in relacijska narava etničnega sentimenta sta tisti, ki nam lahko pomagata doumeti to spremenljivost oziroma istočasnost sobivanja obeh sentimentov – »biti transkulturn« in »biti izključujoče etnično zaveden«. V določeni situaciji ali v odnosu do nekoga (morda ogrožajoče situacije ali vpričo negativnih etničnih predsodkov) čutim svojo identiteto in pripadnost kot »slovensko/italijansko zavedno«. Spet drugač v odnosu npr. do pripadnikov lastne etnične skupine, živečih onkraj meje, čutim in zaznavam svoj transkulturni značaj.

V okviru omenjene diskusije je treba vzeti v obzir tudi to, da so pripadniki narodnih manjšin v okviru nacionalnih držav, njihovih oblastnikov in nacionalistične ideologije vedno veljali za »sumljive«, premalo lojalne in v tem okviru nevarne. Manjšine so tako poosebljale tenzijo med različnimi kulturnimi identifikacijami na eni strani (torej biti transkulturn in interkulturn) ter na drugi zahtevo in potrebo po edini možni ter pravi nacionalni identiteti, ki je po (nacionalistični) definiciji ekskluzivna in hierarhična in ki omogoča stabilen obstoj nacije.

4 Zaključek

Odnos narodnih manjšin (italijanske in madžarske) do fenomenov, vezanih na multikulturnost, izpostavlja, da so vprašanja etnične pripadnosti in lojalnosti ter etnični sentiment kot tak izjemno kompleksni družbeni pojavi, ki jih moramo razumeti v okviru konkretnih, pa tudi širših družbenih, političnih in geografskih okoliščin.

Skladno z uvodoma zastavljenimi raziskovalnimi vprašanji in predvidevanji lahko zaključimo, da zavezanost multikulturalnosti in pozitivno vrednotenje interkulturalnosti dejansko ne izključuje sočasnih negativnih izrazov etničnega sentimenta. Poleg tega gre pri etničnem sentimentu za izrazito izmuzljiv fenomen in spremenljivo kategorijo, ki je tako relacijska kot situacijska. Dalje, medetnična strpnost ni nujno univerzalna in se lahko nanaša zgolj na izbrane etnične subjekte, obenem pa medetnično (ne)sprejemanje variira glede na hierarhijo etnij. Posredno je ugotovitev s potencialno najdaljnosežnejšimi posledicami ta, da etničnega sentimenta (četudi gre za dejanski družbeni konstrukt, za katerega realizacijo je bilo potrebnega mnogo političnega truda) ne gre podcenjevati, kar nenazadnje pomeni tudi to, da etničnosti kot taki in posledično etničnim tenzijam ni videti konca. Tenzija med ideologijo nacionalizma in ideologijo transkulturalizma se tako (še vedno) nagiba v prid prve. Ni odveč, če ob zaključku izpostavimo tudi, da medetnične tenzije in konflikti nikoli ne ekshalirajo zaradi multikulturalnosti same po sebi, temveč gre vzroke zanje iskati prav v vplivnosti ideologije nacionalizma in negativnih nacionalističnih izkazih, kot so etnocentrizem, ksenofobija, etnični predsodki in stereotipi, etnična hierarhizacija in drugi.

SUMMARY

The article analyses the attitudes of members of the Italian and Hungarian minorities in Slovenia toward multiculturalism and its manifestations, such as ethnic heterogamy, transcultural identities, ethnic (in)tolerance and ethnic prejudices. The minority status (and bordering position) is in this regard perceived as the platform of the attitudes towards multiculturalism and as the key explanatory factor. The article highlights the presence of the transcultural nature of minorities and their positive attitudes towards multiculturalism, but at the same time emphasizes that the ethnic sentiment is highly variable, relational and situational. The article is based on the results of several empirical research studies conducted at the Science and Research Centre Koper in the years 2012 and 2015 among the members of Italian minority from Slovenia, members of Italian minority from Croatia and members of Hungarian minority living in Slovenia.

Members of ethnic minorities are generally perceived as the *de facto* "embodiment of transculturalism", because they are in constant interaction with members of the majority ethnic group, as well as cross-border cultures and other (immigrant) cultures, are often members of ethnically mixed families and are highly aware of (and also reflecting) their own mixed and transcultural character. Due to all of this, it would be expected that the minorities will advocate multiculturalism and transculturalism to a greater extent, however the research shows this is not

the case. The results of our study expose that the members of the Italian and Hungarian national minorities largely defend multiculturalism, linguistic pluralism, transculturalism and the unproblematic nature of cultural mixing, but not completely. Why does someone who is a "prototype" of multiculturalism and transculturalism not fully advocate the principles of multiculturalism and transculturalism? How can such stances be understood?

The positive attitudes toward multiculturalism, interculturalism and transculturalism do not in fact exclude simultaneous negative ethnic expressions. Ethnic sentiment is a remarkably variable category, which is both relational and situational. Furthermore, interethnic tolerance is not universal, and can only refer to specific ethnicities, testifying that interethnic acceptance varies according to the ethnic hierarchy; some ethnicities may be better accepted than the others. The reason for this is the confrontation of two ideologies, namely, of nationalism and transculturalism, where the first interferes in the otherwise transculturally oriented minorities. In other words, the nationalist ideology forces members of national minorities (which are in fact transcultural) to perceive themselves as culturally/ethnically homogenous and belonging to exclusively one ethnic affiliation (e.g. members of national minorities are often required to identify monoethnically both at local or national censuses, as well as censuses conducted by minority organizations). To sum up, interethnic tensions and conflicts never expound because of multiculturalism per se, the real reasons must be sought in the influence of the ideology of nationalism and its negative expressions such as ethnocentrism, xenophobia, ethnic prejudices and stereotypes, ethnic hierarchy, and others.

Literatura

- Agar, Mitja (1998): Kulturna dejavnost italijanske in madžarske avtohtone narodne skupnosti, romske skupnosti, drugih manjšinskih etničnih skupnosti in priseljencev v Republiki Sloveniji: opredelitve, načela, cilji in strategije slovenske manjšinske kulturne politike. Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja, 33: 155–192.
- Barth, Friderich (1969): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Bergen, Oslo: George Allen & Unwin.
- Bauman, Zigmund (2013): *Identity: Conversations with Benedetto Vecchi*. Cambridge: Malden Polity Press.
- Bhabha, K. Homi (1990): *The Third Space*. Interview with Homi Bhabha. V J. Rutherford (ur.): *Identity: Community, Culture, Difference*. London: Lawrence and Wishart, 207–221.
- Bhabha, K. Homi (1994): *The Location of Culture*. London, New York: Routledge.
- Bhabha, K. Homi (1996): *Culture's In-Between*. V S. Hall, P. du Gay (ur.): *Questions of Cultural Identity*: 53–60. London: Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

- Billig, Michael (1995): *Banal nationalism*. London: Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Breger, Rosemary, in Hill, Rosanna (1998): *Cross-Cultural Marriage*. Oxford, New York: BERG.
- Brezigar, Sara (2007): Politike za preprečevanje in odpravljanje etnične diskriminacije in njihov vpliv v delovnem okolju. *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 53–54: 230–249.
- Bufon, Milan (2008): Na obrobju ali v ospredju? Slovenska obmejna območja pred izzivi evropskega povezovanja. Koper: Založba Annales.
- Bufon, Milan (2011): »Ne vrag, le sosed bo mejak!« – Upravljanje integracijskih procesov v obmejnih območjih. Koper: Univerzitetna Založba Annales.
- Bufon, Milan (2017): Meje in obmejne skupnosti na Slovenskem. Koper: Založba Annales, ZRS Koper.
- Čok, Lucija, in Pertot, Susanna (2010): Bilingual education in the ethnically mixed areas along the Slovene-Italian border. *Comparative education*, 46 (1): 63–78.
- Eigeartaigh, Aoileann Ni, in Berg, Wolfgang (ur.) (2010): *Exploring Transculturalism: A Biographical Approach*. Nemčija: Deutsche Nationalbibliothek.
- Geertz, Clifford (1996): Prmordial ties. V J. Hutchinson in A. D. Smith (ur.): *Ethnicity*: 40–45. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Hobsbawm, Eric (2007): *Nacije in nacionalizem po 1780: program, mit in resničnost*. Ljubljana: Založba *cf.
- Joó, Rudolf (2010): Slovenes in Hungary and Hungarians in Slovenia: Ethnic and state identity. *Journal of Ethnic and Racial Studies: National identity in Eastern Europe and the Soviet Union*, 14 (1): 100–106.
- Jurič Pahor, Marija (2012a): Transkulturaciona in kulturna hibridnost: dva ključna pojma postkolonialnih študijev kot izziv za proučevanje nacionalnih in etničnih identitet. *Razprave in gradivo*, 69: 35–65.
- Jurič Pahor, Marija (2012b): Čezmejni in transkulturni imaginariji: alpsko-jadranski prostor v kontekstu njegovega zamišljanja in o(d)smišljanja. *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia*, 22 (2): 409–424.
- Jurič Pahor, Marija (2014a): Mejni (s)prehodi: Homi K. Bhabha in teoretsko umeščanje njegovih koncepcij. *Primerjalna književnost*, 37 (1): 19–39.
- Jurič Pahor, Marija (2014b). Prehajati meje: vpogledi v nastanek in razvoj kulture dialoga in miru v prostoru Alpe-Jadran. *Annales: anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia*, 24 (1): 171–186.
- Kolláth, Anna, Gasparics, Judit, Annamária, Gróf, in Horvat, Livija (2010): *Hungarian in Slovenia: An Overview of a Language in Context. Working Papers in European Language Diversity 2. European language diversity for all*. Mainz, Helsinki, Wien, Tartu, Mariehamn, Oulu, Maribor, ELDIA.
- Komac, Miran (2004): The protection of ethnic minorities in the Republic of Slovenia and the European charter for regional or minority languages. *Revista de llengua i dret*, 41: 39–104.

- Komac, Miran (2015): Poselitveni prostor avtohtonih narodnih manjšin. *Razprave in gradivo*, 74: 61–91.
- Lipott, Sigrid (2013): The Hungarian National Minority in Slovenia: Assessment of Protection and Integration after EU Accession. *Romanian journal of european affairs*, 13 (3): 64–89.
- Lukšič - Hacin, M. (1999): *Multikulturalizem*. Ljubljana, založba ZRC.
- Medarić, Zorana (2009): Diskriminacija in etnične manjšine. V M. Sedmak (ur.): *Podobe obmejnosti*: 95–124. Koper: Založba Annales.
- Medica, Karmen (2006): Večkulturnost in diskriminacija v evropskem kulturnem okolju in medijskih diskurzih. *Monitor ISH*, 8 (1): 117–131.
- Medvešek, Mojca (1999): Primerjava percepcij slovenske in madžarske narodne skupnosti o položaju manjšine v Prekmurju in Porabju. *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 35: 97–127.
- Mesić, M. (2006): *Multikulturalizam. Društveni i teorijski izazovi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mikolič, Vesna (1998): Koprške družbene organizacije kot odraz strukture odnosov med pripadniki različnih etničnih skupnosti. *Annales: anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia*, 8 (12): 39–52.
- Mikolič, Vesna (2003): Makro in mikro struktura družbenega odnosa do italijanske manjšinske skupnosti in dvojezičnosti v slovenski Istri. *Annales. Series historia et sociologia*, 13 (2): 373–388.
- Mikolič, Vesna (2004): Jezik v zrcalu kultur: jezikovna sporazumevalna zmožnost in (med)etnična ozaveščenost v slovenski Istri. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Mikolič, Vesna (2010): Culture and language awareness in the multicultural environment of Slovene Istria. *Journal of pragmatics*, 42 (3): 637–649.
- Novak - Lukanovič, Sonja (2010): Jezikovno prilagajanje na narodno mešanih območjih v Sloveniji. *Slavistična revija: časopis za jezikoslovje in literarne vede*, 58 (4): 405–418.
- Novak - Lukanovič, Sonja (2011): Jezik in ekonomija na narodno mešanih območjih v Sloveniji. *Annales: anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia*, 21 (2): 327–336.
- Pozsonec, Marija (1999): Madžarska narodna manjšina. V S. Zagorc (ur.): *Pravno varstvo manjšin*, 16–18. Ljubljana: ELSA.
- Ribičič, Ciril (2004): Ustavnopravno varstvo manjšinskih narodnih skupnosti v Sloveniji. *Revija za ustavno teorijo in filozofijo prava*, 2: 29–43.
- Romano, Dugano (1988): *Intercultural marriage: Promises and Pitfalls*. Yarmouth USA: Intercultural Press.
- Schermerhorn, Richard (1996): Ethnicity and Minority Groups, V J. Hutchinson in A. D. Smith (ur.): *Ethnicity*: 17–18. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Sedmak, Mateja (2001): Kri in kultura. Etnično mešane zakonske zveze v Slovenski Istri. Koper: Založba Annales.

- Sedmak, Mateja (2004): Dinamika medetničnih odnosov v slovenski Istri: avtohtoni versus priseljeni. *Annales, Series historia et sociologia*, 14 (2): 291–302.
- Sedmak, Mateja (2005): Italijanska narodna skupnost v Republiki Sloveniji: družbena (samo)umestitev. *Teorija in praksa*, 42 (1): 89–112.
- Sedmak, Mateja (2006): Etnično mešane družine v Sloveniji. V: T. Renner in drugi (ur.): *Družine in družinsko življenje v Sloveniji: 191–221*. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Sedmak, Mateja (2009a): Manjšine in skupinske (etnične) identitete: primerjalna študija slovenske in italijanske manjšine. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 19 (1): 205–220.
- Sedmak, Mateja (2009b): Identitetne podobe etničnih manjšin. V: M. Sedmak (ur.): *Podobe obmejnosti: 61–94*. Koper: Založba Annales.
- Sedmak, Mateja (2011): Kultura mešanosti. Družbeno in politično prepoznavanje socialne kategorije mešanih ljudi. *Annales. Series Historia et Sociologia*, 21 (2): 261–274.
- Sedmak, Mateja, in Zadel, Maja (2015): (Mešane) kulturne identitete: konstrukcija in dekonstrukcija. *Annales, Series historia et sociologia*, 25 (1): 155–170.
- Verdery, Katherine (1996): Ethnicity, nationalism and State-making: Ethnic Groups and Boundaries: Past and Future. V H. Vermeulen in C. Govers (ur.): *The Anthropology of Ethnicity: Beyond Ethnic Groups and Boundaries: 33–58*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Weber, Max (1996): The Origins of Ethnic Groups. V J. Hutchinson in A. D. Smith (ur.): *Ethnicity: 35–40*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Welsch, Wolfgang (1995): Transculturality: the Changing Form of Cultures Today. *Filozofski vestnik*, XXII (2): 59–86.
- Zadel, Maja (2014): Hibridnost in transkulturnost v odnosu do nacionalizma. V M. Sedmak in M. Zadel (ur.): *Simpozij Kultura mešanosti*, Koper, 10. junij 2014, Zbornik povzetkov. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales.
- Žagar, Mitja (2001): Položaj i prava nacionalnih manjina u Republici Sloveniji. *Politička misao*, 38 (3): 106–121.

Podatki o avtorici

dr. Mateja Sedmak
 raziskovalka, znanstvena svetnica
 Znanstveno-raziskovalno središče Koper
 Garibaldijeva 1, 6000 Koper
 mateja.sedmak@zrs-kp.si

Primož Mlačnik

THE DECONSTRUCTION OF FREUD'S THEORY OF MELANCHOLY

ABSTRACT

In the article, the author presents an interpretation of melancholy and its discourse through the perspective of Jacques Derrida's deconstruction and "violence of writing". In part one of the article, the ambivalent and contradictory conceptions of melancholy in the West are outlined in order to show the working of the logic of Différance that makes any unified and universal definition impossible. Sigmund Freud first introduced a universal theory of melancholy in his essay "Mourning and Melancholia" (1917), while part two of the article analyses the inherent enigmas and contradictions in Freud's psychoanalytical distinction between mourning and melancholy in the specific socio-historical context. The binary oppositions in support of Freud's dichotomy are also exposed. In the conclusion, the author shows how Freud's paradoxes are deconstructed in contemporary theories in the humanities and social sciences that address various social and political discourses.

KEY WORDS: deconstruction, violence of writing, Mourning and Melancholia, loss, psychoanalysis

Dekonstrukcija Freudove teorije melanholije

IZVLEČEK

Članek podaja interpretacijo melanholije in njenega diskurza skozi perspektivo Derridajeve dekonstrukcije in «nasilja pisave». V prvem delu predstavi ambivalentne in protislovne opredelitve melanholije na Zahodu, da bi lahko prikazal delovanje logike razlike, ki onemogoča enotno in univerzalno definicijo. Ker je tovrstno teorijo melanholije uvedel Freud, članek v drugem delu analizira notranje uganke in protislovja njegovega psihoanalitičnega razlikovanja med žalovanjem in melanholijo. V nadaljevanju so izpostavljena binarna nasprotja, ki podpirajo Freudovo dihotomijo.

Avtor v zadnjem delu članka pokaže, kako so Freudovi paradoksi dekonstruirani v sodobnih teorijah s področja humanistike in družboslovja, ki se nanašajo na različne družbene in politične diskurze.

KLJUČNE BESEDE: *dekonstrukcija, nasilje pisave, Žalovanje in melanholija, izguba, psihoanaliza*

1 Introduction

The phenomenon of melancholy¹ is both one of the most inexplicable and frequently explained phenomena in the Western world, which, despite polyvalent, polysemic, and contradictory etymological explanations, has been consistently perceived as inexplicable anxiety and sadness. The reasons for melancholy, as well as its status and therapy, have, throughout the history of Western civilisation, been regularly supplemented and transformed, and have also coexisted with various systems of knowledge including medicine, philosophy, astrology, literature, and art history (Klibansky et al. 1979).

Historical articulations of melancholy have undergone a continuous evolution from Hippocrates' theory of the temperaments, the Aristotelian definition of melancholy as genius, and the Platonic definition of melancholy as a divine creative gift to Medieval religious-moral explanations of melancholy, and Renaissance-inclined interpretations that coexisted with magical, occult, and astrological ideas. Despite numerous causal and symptomatic antagonisms, many of these interpretations were uncritically reproduced to the point that it became almost impossible to study or measure melancholy scientifically. As a result, the status of melancholy up until the Renaissance became universal and general on the one hand, but increasingly pathologised in the form of disease and madness on the other. For example, it was believed that melancholy was either a consequence of the slow revolution of the planet Saturn or a sign of exceptional health or a noble character (Földenyi 2016), a prerequisite for philosophy (Ibid.: 108), and the driving force of utopian thoughts (Ibid.: 113)², or "content and formal principle of art" (Ibid.: 138). During the Enlightenment, because of the emerging

-
1. The English language allows the use of both melancholia and melancholy as synonyms. While in some translations the term melancholia appears in connection to Freud's theory, we will use melancholy because the term in the article applies to a wider range of meanings.
 2. Wolfgang Iepenes, in the work *Melancholy and Society* (1992: 17-28), analyses the relationship between melancholy and order. Melancholy was excluded from and prohibited in Renaissance literary and philosophical representations of utopian societies of totalitarian order, as well as in the utopian programs of the political avant-garde.

global system of scientific belief, the emphasis on the power of human reason and the endeavour to acquire universal knowledge (Foucault 2001: 196), definitions of melancholy grew considerably narrower in terms of the relationship between disease and madness. With the development of clinical psychiatry in the nineteenth and twentieth centuries, melancholy was gradually and conceptually transformed into clinical depression, and then, with the development of new diagnostic categories, was made distinct from depression, which became the disease of the twentieth century (Radden 2009; Ehrenberg 2010). Both the historical mystery of melancholy and its clear and crucial role disappeared (Földenyi 2016: 247–292). Jeniffer Radden (2009: 18) attributes the loss of its more glamorous qualities to Freud's theory of melancholy, which universalised melancholy's origins, status, and treatment.

From Freud onward, melancholy, never clearly distinguished from depression, was viewed as an affliction of the pathological individual. (Bowring 2015; Burton 2013; Földenyi 2016; Freud 2001; Klibansky et al. 1979; Radden 2009). In contemporary times, this has changed profoundly. Melancholy has become an object of a number of depathologising theoretical discourses, which articulate the melancholic sentiment in relation to social relations that are intrinsically connected to race, ethnicity, gender and to postcolonial societies in general (Agamben 1993; Butler 1995 and 2004; Cheng 2000; Gilroy 2005; Kim 2007; Winters 2016; Žižek 2000).

In the article, the author introduces the thesis that melancholy is not the unambiguous and universal phenomenon that Freud presents in his essay "Mourning and Melancholia" ("M&M"). Applying Derrida's methodological principles of deconstruction, an analysis of the contradictions in Freud's theory of melancholy is presented and accompanied by a critical reflection of Freud's other texts. In addition, the author will demonstrate that Freud's theory of melancholy is dependent on the social context from which it emerged, suggesting that its theoretical and empirical representation is not neutral. The author demonstrates that the distinction between mourning and melancholy is problematic, because Freud did not, in his definition of mourning, consider certain sociological and anthropological aspects that have become more prominent in contemporary, progressive articulations of melancholy. In this regard, one of the aims of this article is to provide a deconstructionist backbone to the depathologising theoretical articulations.

2 Deconstruction

A pharmacological relationship toward melancholy has existed throughout the history of Western thought.³ A short survey of the development of the discourse about melancholy shows that, from the earliest interpretation of melancholy in antiquity, it has been accompanied by ambivalence, duality, and contradiction. Ambivalence can be found in individual historical periods as regards the origins of melancholy, its status, and therapeutic treatment. This ambivalence is inherent not only in the dominant discourse but also in efforts at theoretical approaches to melancholy. In terms of historical definitions, two have remained stable: inexplicable sadness and anxiety, and the reproduction of ambivalence. Even attempts to define melancholy are melancholic, because with each new definition or manifestation of melancholy, we are unable to attain its essence, which is both lost and changed with new definitions. As a result, we can conclude that the most suitable methodological strategy for exploring the social and cultural dimensions of melancholy is deconstruction, because we are not seeking to establish the truth or origin, but rather to demonstrate that no representation is neutral (Bowman 2008: 154). With deconstruction, we attempt to demonstrate the constructedness of all representations, and to reveal the series of decisions that result from conventions, institutions, and consensus. From the perspective of deconstruction, we attempt to demonstrate that the mentioned processes represent "the stabilisation of something essentially unstable and chaotic" (Derrida 1996 in Bowman 2008: 127). To deconstruct means to show that each interpretation is inevitably partial, unfinished, and contingent, because it supports certain values and institutions at the expense of others (Ibid.: 40). Strategies of deconstructive readings include the supplanting of implicit or non-existent dimensions of the text with explicit formulations (Silverman 1989: 4), indicating that one of the central purposes of deconstruction is overturning binary oppositions (Ibid.: 9).

-
3. Here this term is used as a derivative of *pharmakon*, found in Plato's *Phaedrus* (Oxford: Oxford University Press, 2002: 68–69). The term *pharmakon* merges two opposing concepts as it means both poison and remedy. It is as a part of the myth about the god Theuth, the inventor of numbers, arithmetic, geometry, and astronomy, who offered the invention of writing to the Egyptian King Thamus. Theuth praises writing in relation to memory because of its capacity to accumulate knowledge, and correct, heal, and assist memory. But Thamus rejects writing as a dangerous and redundant tool of forgetting, an invention that gives the appearance of wisdom but will only impoverish remembering because it will no longer be composed from inner but rather external signs. Jacques Derrida criticises Plato's (and Socrates') condemnation of writing (*telos*), which he understands as the beginning of logocentric Western philosophical thought, which gives speech (*logos*) an advantage over writing because it is more rational, the one true essence of being and presence (Derrida 1997).

Because the focus of historical explanations has shifted from the individual body, through external natural or spiritual sources, to the individual mind, it is necessary to reflect on theories of melancholy through Derrida's critique of Western logocentrism, which like "the most original and powerful ethnocentrism, [is] in the process of imposing itself upon the world, controlling in one and the same order" (Derrida 1997: 3). It does so by attributing the origin of universal truth to logos, by establishing an unproblematic analogy between speech and words, signifiers and signified, and by ignoring non-linguistic factors such as historical and social context.

Derrida argues that logocentric thought does not consider the so-called violence of writing, the order of signifiers, words that by being written down become signifiers of signifiers. This first means that the difference is lost between the signifieds, which are in rational logocentric thought the carriers of origin and truth, and signifiers, and second that absolute truth and meaning are lost. When writing becomes self-referential, this means that meaning becomes "in a truly unheard of sense, a determined signifying trace, [which] is to affirm that within the decisive concept of ontico-ontological difference, all is not to be thought at one go;[...]" (Ibid.: 23). Thus writing comprehends language, meaning "[...] action, movement, thought, reflection, consciousness, unconsciousness, experience, affectivity, etc." (ibid.: 9), and begins to eliminate and erase, to become language itself, the movement of signifying, that *différentie*, thus producing differentiation and deferral of meaning (ibid.: 23).

This, in the context of "the violence of theory", means that new theories first build on past theories, and in time completely replace them and eliminate discontinuity among them –*différentie* themselves. In other words, they simultaneously disregard the social-historical context of their own emergence, and again retroactively invent the origin (in this case of melancholy), which is then permanently connected with the displacement⁴ of meaning or the change in understanding of the relation between the dichotomies through which we explain and experience the world.

The violence of writing implies that *différance* is necessary and unavoidable. The substitutions of words inherent to the supplementary character of violent

4. Derrida's thesis about the displacement of meaning in language, which itself produces an inexplicable absence, could also be literally understood, in the wider discourse on melancholy, in the sense of physical displacement. Nostalgia was one of the collective, entirely melancholy anxieties, which was frequently reported in the seventeenth century. As Svetlana Boym points out in the work *The Future of Nostalgia* (New York: Basic Books, 2001: 16), nostalgia was the original affliction of physically displaced people (students and soldiers), which resulted from their existential disorientation.

writing are inseparably constitutional to the establishment of any kind of discourse that produces language and identity, a meaningful experience of reality and language, a defence against the articulations of finitude and disorder. The violence of writing is necessary because it reduces the pressing alterity. While writing discloses the "liberation of the signifier from the domination of linguistic form" (Derrida 1976 in Marsh 2009: 280) and introduces "space, separation, and mediation to a putatively peaceful and proximate presence" (Marsh 2009: 277), it also introduces oblivion and eliminates otherness.

In the context of our investigations, this implies that we could treat melancholy in a more Foucauldian spirit, as a discursive object that is established between different sets of statements and events, institutions, economic and social processes that condition its emergence (Foucault 2002). In terms of the development of definitions of melancholy, it is possible to follow the violence of writing through theories about melancholy as constitutive elements of different complex and historically interwoven discourses, a process that reached an important peak with Freud's theory of melancholy, which introduced as much clarity as confusion.

3 The Enigmas and Contradictions in Freud's Dichotomy

Articulations of melancholy were formed on the borders of different discourses until Freud, who joined and united different articulations under the psychoanalytic discourse, thus striving to account for the universality of the working of the human mind. Freud "[...] addressed the heterogeneous nature of melancholy and the fact that no clear definition has emerged within psychiatry" (Dozois 2000: 168). He did this in an innovative way by introducing the category of the unconscious into his tripartite meta-psychological theory of human psychopathology: "The unconscious was a category that enabled Freud to address and solve the Cartesian duality of body and soul, and to provide reliable knowledge of mental life although the object of study was not directly observable or quantifiable" (Makari 2007: 4). The unconscious penetrated the one object (of mind) that was impenetrable. While Freud went against the scientific rationalist current by an unorthodox "deconstruction" of the idea of rationality associated with the Enlightenment, he was still "very much a product of Enlightenment and materialism (as well) as the patriarchal and Victorian culture of Vienna" (Dozois 2000: 176). Although certain authors claim that psychoanalysis was only "an amendment and corrective to the Enlightenment's narrow insistence on reason" (Makari 2007: 451) and that Freud still gave too much autonomy to the reason of an individual (Butler 2004: 22), Freud's theory of melancholy is not classically logocentric,

precisely because of the category of the unconscious, which places the ultimate origin and truth of melancholy at the centre of the discrepancy between reason and unreason, and therefore does not succumb to deconstruction that easily.

Freud was attempting to solve the historically contradictory definitions of melancholy with an innovative theory, that both supplemented and completely replaced previous definitions of melancholy in a violent, ostensibly interhistorically and interculturally universal way, which on the one hand pathologised melancholy, but on the other enabled contemporary thinkers to reappropriate Freud's account in order to establish and develop contemporary political and social discourses. Although Freud's theory contains many enigmas and contradictions, we should not be tempted to throw up our hands and conclude: "The tower of Babel never yielded such confusion of tongues, as the chaos of melancholy doth variety of symptoms" (Burton 2013: 50).

In the essay "M&M" (1917), Freud juxtaposes melancholy with mourning. He does this on the basis of both clinical research conducted with his own patients, and an analysis of tragic central characters in Shakespeare and Goethe's canonical literary works. Mourning and melancholy are identified as two different responses to loss that share certain common traits but also have significant differences (Freud 2001: 237-258). Both conditions respond to "the loss of a loved person, or to the loss of some abstraction which has taken the place of one, such as one's country, liberty, an ideal, and so on" (Ibid.: 243). Both responses share the characteristics of a painful mental state, loss of interest in the outside world, the loss of the capacity to love, the inhibition of all activities. Nevertheless, the melancholic response to loss is radically different: either the object is lost only as an object of love, or it is not even clear what has been lost (Ibid.: 245). For this reason, Freud defines melancholy as a pathological disorder, as illness. Self-reproach, self-abasement, delusional expectations of punishment, disturbance of self-regard tend to be absent in mourning (Ibid.: 244).

According to Freud, mourning is more rational because reality-testing reveals that the object is indeed lost, and thus it is necessary to withdraw the libidinal investment from the lost object, and transfer it to a different object, that is to cease identifying with the lost object. This process is painful, and therefore Freud characterises mourning as work. With melancholy, the subject resists the painful reality of withdrawal. Although the object is lost, the melancholy individual preserves it in such a way that the object-cathexis is abandoned but not transferred to another object. Rather it is directed inward and this results in the splitting of the ego, which in turn manifests as relentless self-reproach that should rightly be directed toward the lost object: "In this way an object-loss [is] transformed into an ego-loss" (Ibid.: 249). For this reason, Freud characterises melancholy as irrational.

The work of mourning and the work of melancholy are resolved in the unconscious, and in the case of mourning is unimpeded. For Freud, the end of mourning is clear: the cessation of identification with the lost object and libidinal investment into a new object. The end of melancholy, on the other hand, is unpredictable, because the process is entirely unconscious, and is burdened by ambivalent, regressive, and narcissistic conflicts that may lead to a sudden transformation to manic victory over the lost object (Ibid.: 254).

The difference between melancholy and mourning appeared to be clear at this point, but this would not last. Indeed Freud himself would introduce paradoxes to this dichotomy in his later evaluations of certain mechanisms. The first area where we find a lack of clarity is the dual and contradictory role of identification in mourning and melancholy. Namely, Freud observes that identification is not necessarily regressive because it occurs prior to object-cathexis (Freud 1962: 18). In the chapter, "The Ego and Superego" in his later work *The Ego and the Id* (1923), Freud suggests that identification is not limited to melancholy, and also that it is not necessarily a substitute for object-cathexis, but "that this kind of substitution has a great share in determining the form taken by the ego and that it makes an essential contribution toward building up what is called its character" (Freud 1962: 18). Freud argues that in the early phases of the development of human identification, we cannot distinguish among object-cathexes because they play a constitutive role to the extent "that the character of the ego is a precipitate of abandoned object-cathexes and that it contains the history of these object-choices" (Ibid.: 19). Freud later makes the supposition that "this introjection which is a kind of regression to the mechanism of the oral phase" (Ibid.)⁵ perhaps even plays a mitigating role in the abandonment of the object (Ibid.).

Freud's student and colleague Karl Abraham (1988: 422–470) later confirmed this supposition in the case of a patient whose wife had died. He observed that identification with the lost object was not a phenomenon that appeared only in melancholy, but also in mourning. After his wife's death, the patient declined food for many weeks until one evening he ate a large meal prior to going to sleep. Abraham presents the positive role of identification in the dreams of the widower that had cannibalistic motifs in which the body of his wife is reconstructed: "In the normal person it is set in motion by real loss (death); and its main purpose is

5. In this context, Freud uses the term introjection for the process characterised by the return of libidinal energy from the abandoned object to the individual ego, which results in uninterrupted identification with the lost object. Abraham, following in Freud's footsteps, also uses the expression, though introjection does not appear frequently in translations of Freud's essays. Although strictly speaking these are not synonyms, I use the term identification rather than introjection when referring to Abraham.

to preserve the person's relation to the dead object, or—what comes to the same thing—to compensate for his loss" (Abraham 1988: 438). According to Abraham, identification in mourning is a path to the withdrawal from the lost object, while in melancholy, where it is manifested through the oral consumption of the lost object, it is a sign of libidinal narcissistic regression, an archaic form of mourning. Identification therefore can be pathological or constitutive, immoral or moral. The lost object can be internalised to help us with the work of mourning, or we can internalise it in order to derive masochistic pleasure from continued identification. Identification thus occurs in both mourning and melancholy. This means that not only does melancholy borrow symptoms from mourning, but mourning borrows strategies of confronting loss from melancholy. What's more, Freud, in a letter to the Swiss psychiatrist Ludwig Binswanger in 1929, nine years after his daughter's death, admits how long and difficult is the work of mourning, how there is no replacement for a love that we do not want to let go of, and attributes a certain morality to this position (Freud 1960 in Clewell 2004: 61). The role of identification is therefore contradictory. In the formation of a person's human character, identification is crucial to the formation of critical capacities of functioning, and the moral instance of the superego. It also plays a positive role in mourning. In melancholy, identification, despite increased moral activity that is directed toward total critical self-destruction (Freud 2001: 246–248), becomes regressive because of its non-functionality. In melancholy, identification with the lost object signifies the denial of losses that have already occurred, and prevents the beginning of the work of mourning. In mourning, identification admits the loss and prevents the slide into melancholy.

Despite the fact that Freud's findings are empirical, what is crystallised in the juxtaposition of his purportedly sharp dichotomy is a meta-theoretical or ideological tendency toward the creation of a binary opposition between mourning and melancholy, an opposition in which, as is characteristic of western logocentric thought, one signifier in the dichotomous pair has a positive connotation and the other has a negative connotation: rational – irrational, moral – immoral, normal – pathological, authentic – inauthentic, mature – immature, modern – archaic, etc. Moreover, there is something even more puzzling on the level of binary oppositions. Because Freud establishes a powerful yet dialectical psychoanalytical discourse of melancholy as pathological mourning (in opposition to non-pathological mourning), the "violence of his essay" is precisely in the alterity that was excluded. Freud's dichotomy is missing the fourth unit, that is, non-pathological melancholy. Before we address this issue, let us focus on the loss and the replacement of the love object in the social context.

3. 1 The Social Context

It is necessary to regard Freud's dichotomy within the social context of the late nineteenth and early twentieth century, a period that brought fundamental changes in attitudes about mourning and death. Namely, modern western society experienced a sudden decline in collective and public rituals of mourning, the social role of which had been the domestication of death and reintegration of the community (Turner 1974 in Bahun 2014: 16). Death became "invisible", overlooked, and denied – mourning rituals and the event of death itself were privatised, medicalised, and bureaucratised (Ariès 1977 in Homans 2000: 1–11). Death was made taboo, and all public displays of mourning were demonised (Gorer 1977 in Clewell 2004: 44).⁶

Freud resisted this trend, insisting on the necessity of the work of mourning and returning the debate to the public discourse (Clewell 2004: 45) albeit in a questionable manner. First, he did not consider the sociological and anthropological aspects of the problem of mourning in his theoretical work. Second, he also fell victim to the "taboo on mourning". Although the essence of Freud's dichotomy and psychoanalysis itself was the pursuit of the rational and ethical rebirth of the bourgeoisie, and, within this framework, the logic of the work of mourning is clear – a liberated and uninhibited ego (Freud 2001: 245) – Freud nevertheless appears to place the entire burden (of loss) either in mourning or in melancholy on the individual. In this historical period, the secular West suffered from a lack of cultural fictions that would ease the confrontation with death, and Freud in his rationalist manner also denounced individual fictions, including the hallucinatory wishful psychosis with which the individual preserves the lost object (Ibid.: 244).

This is closely connected with Freud's understanding of human subjectivity the main component of which is narcissism. In his essay "On Narcissism: An Introduction" (1914), Freud "[...] actually reduces object-love to narcissistic love" (Clewell 2004: 46), the insinuation being that what individuals see and love in the other is only their own reflection. In the context of melancholy and mourning, this means that whether or not the loss is normal or pathological, the individual's response is selfish. And yet even this disillusioned and almost cynical premise must be understood in the wider context, which brings us to the second area of ambiguity related to the status of loss in mourning and melancholy.

6 For a detailed discussion of the anthropological and sociological dimensions of societal changes in the area of mourning, mourning practices, and the relationship to death, see Geoffrey, Gorer (1965): *Death, Grief and Mourning*. New York: Doubleday; Fussell, Paul (1975). *The Great War and Modern Memory*. New York: Oxford University Press; Arès (1977). *The Hour of Death*. New York: Oxford University Press.

In "M&M", Freud states that the reasons for melancholy extend beyond mourning, which is usually caused by a real loss such as the death of a love object, or losses of something abstract such as ideals, values, or homeland (Freud 2001: 243). Although these losses can trigger a melancholy response, it is not necessarily so comprehensive. A melancholy response to a loss may also "include all those situations of being slighted, neglected or disappointed, which can import opposed feelings of love and hate into the relationship or reinforce an already existing ambivalence" (Ibid.: 251). In this context, the best criticism of Freud is Freudian: how could he be so certain that given the complex dynamics of the human psychic life, the melancholic experience of loss "is withdrawn from consciousness, in contradistinction to mourning, in which there is nothing about the loss that is unconscious" (Ibid.: 245)? There exists a third possibility that obscures the difference between mourning and melancholy. This possibility is introduced by Kathleen Woodward who argues that Freud's strict differentiation between mourning and melancholy paralyzed the discussion (Woodward 1990: 94). She also reproaches Freud for flaws in describing the logic of the work of mourning: "Freud leaves us no theoretical room for another place, one between a crippling melancholy and the end of mourning" (Ibid.: 95).

This third theoretical space is precisely the issue we addressed at the end of the third chapter. On the level of binary oppositions that have established the psychoanalytical discourse of melancholy, there is a fourth, missing unit, which is excluded from Freud's binarism. Here we are referring to non-pathological melancholy, a new category, a melancholy that is not irrational, self-destructive, or narcissistic, and above all not individual, but which also is not socially articulated or rationalised, and therefore is collectively overlooked. Non-pathological melancholy, as we imagine it, is more widespread among the population than pathological mourning, but is less intense and inhibitive.

This third possibility of non-pathological melancholy, as emphasized by Woodward (1990), obscures not only the discontinuity between mourning and melancholy, but also, and more importantly, exposes the difference between melancholy and depression. In this regard, we must not forget that Freud wrote on the basis of his analysis of depressed patients, and that he considered melancholy a depressive disorder. In the context of narcissism, the fundamental conflict between morality and reality is justified, but nevertheless, as Steiner observes, it is surrounded by ambiguity: "It is confusing that the word depression has been applied both to the state that accompanies mourning and to that which results from the defences mounted against mourning" (Steiner 2005: 85). Abraham, who built on Freud's theory with his work with manic-depressive patients, also did not make a distinction between melancholy and depression. In addition to

the difference between melancholy and depression,⁷ an important distinction also must be made in terms of pathology. If the majority of the population in a certain historical period experiences a psychological phenomenon then it becomes difficult for us to classify it as pathological. Looked at from the viewpoint of the majority, such a phenomenon becomes "normal".⁸

Paul Verhaeghe pointed out this epistemological limitation of clinical psychiatry in his work *On Being Normal and Other Disorders*, in which he makes the argument that "one finds no form of psychopathology without some feelings of depression and/or anxiety" (Verhaeghe 2008: 259). Verhaeghe reaches the conclusion that the category of normality is dependent on quantitative deviations from the average, actual "measures" or quantity, which is problematic within clinical psychiatry because a unified and objective measure, a so-called normal level of depression, is inconceivable and immeasurable especially in the contemporary era when depression, because of how widespread it is, could be considered normal from an "objective" moral perspective. The ideal of normality, frequent in Freud's work, is also an ideal upon which the psychiatric field was formed, although it is a fictive ideal that is always socially and culturally conditioned (Verhaeghe 2008).

When we think about the third possibility, about the place between melancholy and the end of mourning,⁹ and about the phenomenon of non-pathological melancholy we have delineated, a change of perspective might help us describe such a space, namely the perspective that has already been alluded to: sociological and anthropological dimensions as well as changes in the area of mourning. We must allow for the possibility that losses can be collective and social (for example, religious, eschatological, with relation to historical memory or the future...), which

-
7. The differences between melancholy and depression are not merely differences in the diagnostic chaos that has emerged because of advances in psychiatry and pharmaceutical treatments after World War II, but can also be a result of a different understanding of the individual in the mid-twentieth century from that which prevailed at the end of the nineteenth century. In this sense, melancholy is a manifestation of the individual divided and liberated from traditional authority, which results in moral anxiety and guilt connected to the law before which the individual is always inadequate. Depression, in contrast, is a manifestation of the independent democratic individual who, because of megalomania, cannot admit inadequacy and as a result suffers existential anxiety and shame before the social gaze. (Ehrenberg 2010: 129).
 8. Freud also confirms this, attributing the proliferation of anxiety to the modern way of life. See Freud, Sigmund (2014). *Civilized Sexual Morality and Modern Nervous Illness*. Freiburg: White Press.
 9. Sanja Bahun fills this space with what she calls countermourning, which includes alternative mourning rituals that combine the melancholy preservation of the lost object and the therapeutic qualities of mourning (Bahun 2014: 8).

means that the understanding, articulation, and replacement of the lost object is prevented by the scope and abstraction of the lost object which must first be recognised in order for us to mourn (Bahun 2014: 16). Given this perspective on Freud's theory of melancholy, undefined loss can also uncannily refer to the lost possibility of mourning (Homans 2000: 17). Jonathan Flatley confirms this when he states that Freud did not actually improve our understanding of melancholy but rather offered us "an allegory for the experience of modernity, an experience [...] that is constitutively linked to loss" (Flatley 2008: 2), which is the result of the accelerated pace of life, the loosening of community ties, the dissolution of traditional authority, and many other demographic and political changes that accompany the plethora of changes we tend to call progress (Bahun 2014: 17).

If we continue with this line of thought in a Foucauldian fashion, the formation of the psychoanalytic discourse of melancholy was not only influenced by abstract losses brought by the transformation of institutions, the crisis of mourning practices, the taboo of death, and the rationalist Enlightenment ideas and also by important external events, namely World War I. The constitutional violence of Freud's theoretical writing was thus linked to actual violence, which sunk the majority of Europe's population into non-pathological melancholy.

3. 2 World War I

World War I was one of the most inexplicable and irreplaceable social losses in history. It both prevented mourning and triggered a sort of collective melancholy, introducing the "idea of endless war as an inevitable condition of modern life" (Fussell 1975 in *ibid.*: 204). This event is also important for understanding the historical circumstances and background of Freud's essay, "M&M", completed in May 1915. When the war began, Freud's sons were conscripted, and the family went into "a state of mourning-in-advance" (Abraham and Freud 1965 in Bahun 2014: 204). In addition, in 1915 when he was sixty, Freud fatalistically foretold his own death in the next two-year period (Jones 1955 in Schiesari 1992: 33). At that time, he also parted, both theoretically and as friends, from Carl Gustav Jung (Bahun 2014: 24). Therefore, in light of Freud's previous pessimistic essays written during the war, we might interpret "M&M" as an attempt to optimistically break out of his own melancholy situation.

In the work "Thoughts for the Reflections about War and Death" (Freud 1918), which includes two essays and was probably written in March and April 1915, six months after the outbreak of war, Freud writes about the confusion generated by war as regards the degradation of the most precious human values and the collapse of civilisational norms:

The individual who is not himself a combatant and therefore has not become a cog in the gigantic war machinery, feels confused in his bearings and hampered in his activities. /.../ Among the factors which cause the stay-at-home so much spiritual misery and are so hard to endure are two in particular which I should like to emphasise and discuss. I mean the disappointment that this war has called forth and the altered attitude toward death to which it, in common with other wars, forces us (Freud 1918: 1).

By this time, Freud already knew that certain losses were resistant to the work of mourning, and that, in such cases, melancholy became the only possible and indeed predictable response. According to Freud, the disappointment brought about by war should not be regretted since it was caused by the juxtaposition of reality with the breaking of illusions with which people had previously eased their life and rejected the image of man as a creature of instincts (Freud 1918: 8). This disenchanted web of Freud's thoughts once again reveals fundamental contradictions in the difference between mourning and melancholy. On one hand, he interpreted the eruption of war as the failure of mourning, which resulted in melancholy and the self-destructive release of aggression. On the other hand, he admitted that precisely those excluded from the aggression were the ones who experienced melancholy. What he was unable to admit during the war, although he later admitted in the already mentioned letter to Ludwig Binswanger, was the possibility that the work of mourning was impossible during a period of social crisis or fundamental and incomprehensible loss in which the impoverishment of the world or the ego, although this does not occur in the unconscious, are beyond individual choice or decision.

Derrida also supports the argument that mourning is always unsuccessful and irreconcilable, that consolation is not possible, and, similar to Burton (2013), focuses on one of his aporia, relating to a contradiction that is also present in Freud's differentiation: "There is no metalanguage for the language in which a work of mourning is at work" (Derrida 1996: 172). Furthermore, irreconcilable, unsuccessful, unrecognised, and abstract collective losses have become, despite the non-existence of metalanguage, the cornerstone of contemporary deconstructionist accounts of melancholy as both a non-pathological condition and the discursive object of different so-called progressive social and political discourses.

4 Contemporary Deconstructions

As previously mentioned, Freud's psychoanalysis is founded on Enlightenment ideals. The same could be said of Freud's distinction between mourning and melancholy, which on the level of binary oppositions hold different discursive

connotations in the wider context of modernity. For example, Freud's idea of the work of mourning is a manifestation of the utopian goals of modernity and the imperative that imposes new beginnings and the erasure of the past (Jay 1993 in Clewell 2004: 58). In this system of differentiation, melancholy can only be a manifestation of the failure of the project of modernity and its dystopian completion, as it seeks to restrain exaggerated enthusiasm for the recollection of a "forgotten" reality of unrecognised social losses. If melancholy is the kind of critical force that draws attention to the irrational and immoral, the underbelly of modern progress, then it also seeks to destroy all the binary oppositions upheld by modernity (moral – immoral, rational – irrational, modern – archaic, etc.), on which Freud's grounds his differentiation between mourning and melancholy.

If we sharpen Freud's dichotomy and add to the connotation of the signifying pair of mourning and melancholy other pairs, which the differentiation between mourning and melancholy inherently assumes (authority– non-authority, control–chaos, power–powerlessness, majority–minority, amnesia–remembrance, status quo–change, etc.), then we begin to understand why the representations that emerge from Freud's dichotomy can be reactionary, and why there are numerous contemporary theories from the fields of humanities and social science that address these oppositions in the context of historical loss and contemporary social and political struggle. The theories soften Freud's dichotomy in the favour of what has been termed non-pathological melancholy, that is, the incompleteness of the process of mourning, to the utopian capacity of melancholy and the abstract social losses that are followed by collective forms of melancholy.

In this regard, George Winters (2016) writes about the collective losses and melancholy of people of colour and other marginalised groups in America. He is critical of Freud in terms of his portrayal of mourning, which involves a predisposition to treat ideas and people in the same way as interchangeable things (Winters 2016: 124). In other words, successful mourning implies a reified consciousness, an individual whose losses do not become part of his character. Winters argues that "the emphasis on replacement and substitution in Freud's [...] essay downplays [...] losses that cannot be recovered and in some cases even recognised" (Ibid.: 125). He claims that mourning is on the side of the idea of progress that tends to "diminish and mitigate the tragic qualities of history and human existence" (Ibid: 15), while he imagines melancholy as a sentiment (hope draped in black) that allows envisioning alternative social orders (Ibid: 22).

Judith Butler (1995; 2004) writes about the melancholy of gender minorities. She also challenges Freud's portrayal of the work of mourning and the impossible substitutability of the lost object. She argues that melancholic identification with the lost object is crucial for the same-sex gender formation (Butler 1995:

168–169), but nonetheless remains ambivalent about melancholy. Mourning, in the context of heteronormative culture, acquires new meanings of a violent ordering to accept losses that are unacceptable, an imperative to forget what is immoral, unnatural and, “uncultural”. She argues that when certain kind of losses are cancelled by a set of culturally prevalent prohibitions, we can expect culturally prevalent forms of melancholy (Ibid.: 171). Because one cannot abandon the emotional ties with the lost object without undermining the constitution of self, mourning itself is violent (Butler 2004: 30) and irrational since we cannot apply the Protestant ethic to mourning rationally (Ibid.: 21). In contrast, melancholy is a sign of “the dehumanisation that emerges at the limits of discursive life, limits established through prohibition and foreclosure” (Ibid: 36). It can be simultaneously considered as a refusal to mourn and an inability to mourn losses that are not recognised as a part of a public discourse. This is also how Paul Gilroy (2005) and David Kim (2007) address the inability to mourn, either as reactionary or progressive melancholy responses that are inherent to paradigmatic shifts and changes in political regimes.

Anne Cheng (2000) similarly argues that there are many historical and abstract losses that play a constitutive role in the racial subject-formation. She argues that “melancholy offers a powerful tool precisely because it theoretically accounts for the guilt and denial of guilt, the blending of slave and omnipotence in the racist imaginary” (Cheng 2000: 12). Nonetheless, she remains critically ambivalent towards melancholy. Similarly to Butler’s cultural normativity, she portrays it as a response to the cultural ideal of whiteness: “Melancholy registers the experience of being rendered invisible, of being both assimilated into and excluded from the social order” (Cheng 2000 in Winters 2016: 20). Like Butler, she also views melancholy in terms of marginalisation, and more importantly, dispossession: “In a sense, exclusion (of the ego and the object), rather than loss, is the real melancholic retention” (Cheng 2000: 9). To view melancholy as a mode of being dispossessed, included through exclusion, is overturning Freud’s account of melancholy of loss as possession. It contrasts the famously re-formulated definition of melancholy by Giorgio Agamben (1993: 20) – that was later criticised by Slavoj Žižek’s disavowal of contemporary “ethical twists” (2000: 658) –, as a mode, in which the individual possesses an object that was actually never lost but remains unobtainable forever.

This contrast opens up a new set of paradoxes that are unfortunately beyond the scope of this article. Because we attempted to consider melancholy as both an individual and collective sentiment, and as a discursive object, it becomes increasingly difficult to address all of its rhizomatic qualities: to properly articulate it as a non-pathological condition, and to even argumentatively disregard

Freud's original dichotomy. Nonetheless, we can assume that if the lost objects (in this case abstract, collective, and social losses) are discursively included through exclusion, and therefore, unmourned, individuals who find themselves in the mode between possession and dispossession will be subjected to violence, which presumably has more to do with writing too little than too much – with the lack of a discourse that includes the historical, social otherness, and thus enables the work of mourning.

5 Conclusion

As we have demonstrated, the historical ambivalence of the definitions of melancholy did not end with Freud's essay "M&M" that merged with different definitions in the psychoanalytic discourse. Using the principles of deconstruction, we have shown that the binary system of differences that structure Freud's dichotomy contains a number of fundamental paradoxes that become even more apparent when a comparison is made between "M&M" and Freud's other essays and the socio-historical context in which "M&M" emerged. We have also demonstrated that the binary system of differences and the representations that emerged from Freud's essay can be problematic because of the conceptualization that disregards the historical, social, and anthropological dimensions of loss and mourning that are connected with changes in mourning practices, the changing western relationship towards death, and important events such as the World War I. We have shown that there is a fourth condition missing from Freud's dichotomy. Non-pathological melancholy is the focus of contemporary theories from the field of humanities and social sciences that apply Freud's indispensable distinction in the depathologisation of theoretical and political discourses of gender, racial, and postcolonial relations, attempting to disconnect melancholy from its pessimistic connotations, and use it as a tool to expose historical tragedies and injustices.

We have demonstrated that contemporary deconstructions of Freud's theory delineate melancholy as a condition that has many different causes that emerge from abstract and unrecognised collective losses as well as discursive discontinuities and eliminated differences. We established Freud's dichotomy as an important hermeneutic instrument with which we can analyse a vast array of social and political discourses. In the context of the violence of writing, non-pathological melancholy is the alterity excluded from Freud's account of mourning and melancholy. However, this Foucauldian framework remains to be articulated as an object of future endeavours.

Bibliography

- Abraham, Karl (1988): *Selected Papers on Psychoanalysis*. London: Maresfield Library.
- Agamben, Giorgio (1993): *Stanzas: Word and Phantasm in Western Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bahun, Sanja (2014): *Modernism and Melancholia: Writing as Countermourning*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Bowman, Peter (2008): *Deconstructing Popular Culture*. New York: Palgrave MacMillan.
- Bowring, Jackie (2015): *A Field Guide to Melancholy*. Great Britain: Oldcastle Books.
- Burton, Robert (2013): *On Melancholy*. London: Hesperus Press Limited.
- Butler, Judith (1995): *Melancholy Gender – refused identification*. *Psychoanalytic Dialogues: The International Journal of Relational Perspectives*, 5 (2): 165–180.
- Butler, Judith (2004): *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. London and New York: Verso.
- Cheng, Anlin Anne (2000): *The Melancholy of Race: Psychoanalysis, Assimilation, and Hidden Grief*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Clewell, Tammy (2004): *Mourning Beyond Melancholia: Freud's Psychoanalysis of Loss*. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 52 (1): 43–67.
- Derrida, Jacques (1996): *By Force of Mourning*. *Critical Inquiry* 22 (2): 171–192.
- Derrida, Jacques (1997): *Of Grammatology*. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press.
- Dozois, David (2000): *Influences on Freud's Mourning and Melancholia and Its Contextual Validity*. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology* 20 (2): 167–195.
- Ehrenberg, Alain (2010): *The Weariness of Self: Diagnosing the History of Depression in the Contemporary Age*. Montreal in Kingston; London; Ithaca: McGill-Queen's University Press.
- Flatley, Jonathan (2008): *Affective Mapping: Melancholia and the Politics of Modernism*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Földenyi, Laszlo (2016): *Melancholy*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
- Foucault, Michel (2001). *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. London in New York: Psychology Press.
- Foucault, Michel (2002): *The Archaeology of Knowledge*. London: Routledge.
- Freud, Sigmund (1918): *Reflections on War and Death*. New York: Moffat, Yard and Co.
- Freud, Sigmund (1957): *On Transience*. Available from: https://www.sas.upenn.edu/~cavitch/pdf-library/Freud_Transience.pdf (Accessed 26. 1. 2018).
- Freud, Sigmund (1962): *The Ego and the Id*. New York; London: W.W. Norton & Company.
- Freud, Sigmund (2001): *Mourning and Melancholia*. In J. Strachney (ed.): *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIV (1914–1916) On the History of the Psycho-Analytic Movement. Papers on Metapsychology and Other Works*: 237–258. London: Vintage Publishing.

- Gilroy, Paul (2005): *Postcolonial Melancholia*. New York: Columbia University Press.
- Homans, Peter (ed.) (2000): *Symbolic Loss: The Ambiguity of Mourning and Memory at Century's End*. Charlottesville; London: University Press of Virginia.
- Kim, Kyuman David (2007). *Melancholic Freedom: Agency and the Spirit of Politics*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Klibansky, Raymond, et al. (1979): *Saturn and Melancholy*. Netherlands: Kraus Reprint.
- Makari, George (2007): *Revolution in Mind: The Creation of Psychoanalysis*. New York: Harper Collins.
- Marsh, Jack (2009): Of violence: The force and significance of violence in the early Derrida. *Philosophy & Social Criticism* 35 (3): 269–286.
- Radden, Jennifer (2009): *Moody Minds Distempered: Essays on Melancholy*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Schiesari, Juliana (1992): *The Gendering of Melancholia: Feminism, Psychoanalysis, and the Symbolics of Loss*. Ithaca (USA): Cornell University Press.
- Silverman, J. Hugh (1989): *Derrida and Deconstruction*. New York, London: Routledge.
- Steiner, John (2005): The Conflict between Mourning and Melancholia. *Psychoanalytic Quarterly*, LXXIV: 83–104.
- Verhaeghe, Paul (2008): *On Being Normal and Other Disorders*. London: Karnac.
- Winters, R. Joseph (2016): *Hope Draped in Black: Race, Melancholy and the Agony of Progress*. Durham, London: Duke University Press.
- Woodward, Kathleen (1990): Freud and Barthes: Theorizing Mourning. *Sustaining Grief. Discourse* 13 (1): 93–110.
- Žižek, Slavoj (2000): Melancholy and the Act. *Critical Inquiry* 26 (4): 657–681.

Information about the author

Primož Mlačnik

Junior Researcher

Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana

Kardeljeva Ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenia

primoz.mlacnik@fdv.uni-lj.si

RECENZIJE KNJIG

BOOK REVIEWS

Ana Pavlič

Frantz Fanon: Črna koža, bele maske.

Ljubljana: Studia Humanitatis, 2016.

202 strani (ISBN 978-961-6798-65-5), 20 EUR.

V čisto zadnjih vrsticah svoje knjige *Črna koža, bele maske* Frantz Fanon razkrije svojo poslednjo molitev: »O, moje telo, daj, da bom vedno človek, ki sprašuje!« (str. 202). O črnih in belih, o (belem) izhodišču, da črnci ni človek, in o želji črnca, da postane bel(ec), v delu, ki ga predstavljamo, piše Fanon. Rdeča nit knjige je tako strnjena v misli, da je edina mogoča usoda za črnca pravzaprav bela. Se nam bralcem zdi jezik njegovega pisanja še danes tako oster, grob in surov, ker je (žalostno, še vedno) tako aktualen? Že na začetku knjige nam avtor jasno predstavi tri glavne oporne točke celotnega dela: črnska manjvrednost v nasprotju z belsko superiornostjo je dejstvo; tako kot je po drugi strani dejstvo črnski trud po dokazovanju enakovrednosti moči svojega duha; samo psihološka analiza, ki v praksi pomeni psihoanalitično interpretacijo črnkega problema (kompleksa), nas lahko pripelje do novega univerzalizma, ki bo presegel delitev črno – belo (ter omogočil razodtujitev črnca). Kratko življenje Frantza Fanona (umrl je star komaj 36 let za posledicami levkemije) je pomembno vplivalo na njegovo delo: rodil se je leta 1925 v francoski koloniji Martinique na Antilih, kasneje v Lyonu študiral psihiatrijo in medicino ter se ob prebiranju Sartra, Hegla, Freuda, Adlerja, Mannonija in drugih nenehno spraševal.

V prvih treh poglavjih knjige, naslovljenih *Črnci in jezik*, *Temnopolta ženska* in *belec* ter *Temnopolti moški* in *belka* se sprašuje o modernih črnih in njihovem življenju znotraj belega sveta. S svojimi spraševanji, kot so »Hočemo razumeti, zakaj Antilec tako rad govori francosko« (str. 22), nam že v prvem poglavju predstavi pomen jezika kot prevzemanja določene kulture oziroma teže neke civilizacije. V drugem in tretjem poglavju se avtor loteva vprašanja (ne)obstoja avtentične medrasne ljubezni v povezavi z občutkom manjvrednosti, ko opisuje sanje o zveličanju in magičnem *pobeljenju*, ki so bile na Martiniquu za temnopolte ženske utelešene v poroki z belim moškim (Fanon v pisanju o črnih ženskah povsem zanemari njihovo dvojno podrejeno vlogo in položaj, ki ga živijo kot ženske in kot črнке). Če podrejene črнке težijo k sprejetju v belem svetu (*afektivni eretizem*), pa – kot Fanon piše v tretjem poglavju, ko parafrazira Hegla – temnopolti moški šele v razmerju z belo žensko doživljajo priznanje. V četrtem in petem poglavju Fanon predstavi psihopatološke (preko kritične refleksije dela Octava Mannonija *Psihologija kolonizacije*/*Psychologie de la colonisation*, 1950) in filozofske razloge (s pomočjo analogij s Sartrovim besedilom *Razmišljanja o židovskem vprašanju*) za obstoj črnca. V šestem poglavju se v jedro analize vpelje psihoanaliza, ki s pomočjo pojmov kolektivne katarze in kolektivnega nezavednega pomaga pri analizi in detekciji družbene konstrukcije dialektike med *belim* gospodarjem in *črnim* hlapcem, ki jo Fanon izpeljuje še v sedmem poglavju. Detekcija tega stanja omogoča prekinitev dialektike z vzajemnim posredovanjem in prepoznanjem drugega, ki omogoča vrnitev človeške dejanskosti: »Pripraviti človeka do tega, da je aktiven, pri tem pa v vseh odnosih ohrani

temeljne vrednote, ki tvorijo človeški svet. To je prva in glavna naloga človeka, ki se po tehtnem premisleku pripravi na delovanje» (str. 194).

Rasizem za svoje aktivno življenje v družbi potrebuje posebne pogoje. Obstoje te pogojev znotraj družbeno-političnih okoliščin današnjega časa se nam kaže kot videnje aktualnosti Fanonovega pisanja in tudi kot nujnost kritičnega pogleda na to isto pisanje. Z drugimi besedami: namesto da bi nas prevzelo enostavno branje njegovega pisanja, ki bi z vlečenjem vzporednic med takratnim in današnjim življenjem ter vlogo črnkega prebivalstva v družbi zgolj prispevalo k ohranjanju razmerij črno-belega sveta, se moramo vprašati: zakaj do novega humanizma, h kateremu je že toliko desetletij nazaj pozival Fanon, še ni prišlo?

Kljub temu da avtor v začetku svojega dela poudari pomembnost ekonomske situacije za izgradnjo manjvrednostnega kompleksa pri črnski populaciji, se bralcu lahko zazdi, da v nadaljevanju besedila umanjka jasnejše povezovanje med tem dvojnimi izvajanjem oblasti nad črncem – torej preko individualnega ponotranjenja zavesti o manjvrednem oziroma večvrednem posamezniku in preko širših družbenih okoliščin njegovega življenja. Morda si lahko na tem mestu dovolimo celo drzno vprašanje: ali ne bi morda postavljanje rasizma zgolj kot ene izmed tehnik vzpostavljanja gospodstev nad *drugim* prebivalstvom šele omogočilo novi humanizem, ki bi vključeval vse (podrejene) ljudi tega sveta? Ta kontekstualizacija rasizma znotraj širšega družbenega sistema hierarhiziranja, segregiranja in discipliniranja določenih delov prebivalstva bi šele omogočila, da skupaj s poskusi vzpostavitve novega humanizma analiziramo tudi obstoječi družbeno-politični sistem, v katerem se ljudem ne vlada z močjo, temveč s tiho privolitvijo vladanih. Menimo, da bi nam namreč ravno tak premislek tudi odgovoril na vprašanje, zakaj Fanonovega humanizma še ni. Poleg tega, da lahko torej izrazimo dvom glede širine avtorjevega zastavljenega osnovnega vprašanja, pa se z njim ne strinjamo niti glede ponujenih nastavkov za dosego tega novega *humanizma*. Pojasnimo: v letih, ki so minila od Fanonovega življenja in pisanja, pa vse do danes je naš družbeno-politični sistem postal še subtilnejši v tehnikah izvajanja nadoblasti. Subjektivitete, ki mu pripadajo, so od skrbi za *novi humanizem* večinoma popolnoma odtujene in zaslepljene od spektakla, ki zasenči in trivializira najpomembnejša družbena vprašanja. V takšnem okolju, v katerem – če citiramo Fanona – kot družba potrebujemo grešne kozle, agresijo pa kanaliziramo skozi kolektivno katarzo, ki je del tako igranja v otroških vrtcih kot slikanic za najmlajše, do *novega humanizma* po našem mnenju ne more priti, če sledimo Fanonovemu zapisu in napotkom, ko pravi, da v svoji zgodovini (zgodovini svoje črnske) ne sme iskati svoje usode in da zato tudi ne sme zahtevati »naknadnih rekuperacij« (str. 202). Namreč, ravno kompleksnost sistema, ki pritiče humanizmu in ki jo v delu, kjer v knjigi Fanon piše o kolektivni katarzi, opaža tudi sam, nam nalaga, da pred izgradnjo novega humanizma emancipatorične boje bojujemo ravno iz situacije, v kateri aktivno detektiramo, deklariramo in analiziramo (zgodovino) neenakosti, ki jo živimo. Šele boj, ki bo izšel iz take razpoke, bo omogočil, da o tem, kakšen naj bo novi humanizem, spregovorijo še vsi tisti, ki so doslej veljali za manj vredne oziroma nič vredne in zato v zgodovini še niso bili slišani (npr. temnopolte ženske). Naporom preiskovanja in obnavljanja samega sebe, ki jih predpisuje Fanon, moramo, če želimo

novi humanizem kdaj doseči, zato nujno dodati še napore vsakodnevnega preiskovanja in preizpraševanja družbeno-političnega reda, znotraj katerega *delujemo*. Humanizem je namreč opredeljen tudi s pogoji družbeno-političnega reda nekega časa.

V zadnjem vsebinskem sklopu svojega pisanja, ki ga Frantz Fanon naslovi *Namesto sklepa*, avtor ne predstavi zgolj temeljev za kasnejšo konkretnjšo obliko zapisa zgoraj omenjenega delovanja, ki ga popiše v svoji zadnji knjigi *V suženjstvo zakleti, Upor prekletih* (1961, slo. prevod 2010), ampak nas še enkrat sooči s širino relevantnosti njegovega dela. Kako si zamisliti in izgraditi svet, v katerem – če parafraziramo Fanona – je naša pravica, da se drug do drugega vedemo kot do ljudi, in naša dolžnost, da se prek svojih izbir ne odpovedujemo svobodi. To ni le naloga družboslovnih in humanističnih znanosti, temveč mora postati del vsakdanjega delovanja vseh nas. Takšna emancipacija se mora gotovo nasloniti na temelje čim večje vključenosti čim večjega števila ljudi. V tem je v resnici tudi največja vrednost in aktualnost Fanonovega pisanja ne le za kolonialne študije, temveč tudi za osvoboditev, za katero se bomo šele borili: boj za univerzalizem, ki ga je na prvi strani knjige napovedal z besedami »Novemu humanizmu naproti«. To je univerzalizem skupne človeške vrste, univerzalizem, v katerem ne obstaja črnc. Niti belec.

Robert Bobnič

Jasna Babić: V vrtincu subkultur. Ljubljana: Sophia. 202 strani (ISBN: 978-961-7003-06-2), 18 EUR.

Če odmislimo kakšen ducat raznolikih, na konkretnih empiričnih študijah utemeljenih diplomskih in magistrskih nalog na polju teorije in študij subkultur, tega vogelnega kamna zdaj že klasične – zlate? – dobe kulturnih študij, v domačem akademskem prostoru že skoraj dve desetletji zeva manjša praznina. Tovrstnemu manku verjetno ne botruje nezainteresiranost akademskega *staffa*, pač pa prej praznina na strani samega pojava – ki izhaja tudi iz polpretekle (intelektualne) investicije v njegovo globino – ujetega v vrtnec lastne mnogotere in nenehno modularane pojavnosti: je *surfanje* res zamenjalo vse druge športe? (Deleuze 2002). Vprašanje je, seveda, ves ta čas viselo v zraku: kakšne teoretske temelje je še mogoče položiti na tej realnosti, ne da bi se odpovedali konceptu subkulture in njenim temeljnim linijam pobega dominantnim družbenim formacijam? Knjiga Jasne Babić *V vrtincu subkultur* z letnico 2016, ki je izšla pri založbi Sophia, hkrati ponuja in ne ponuja odgovor(a), pri tem pa pade natanko tja, kamor mora pasti, na mesto manka, na katerem bo odslej, upajmo, možno postaviti tudi kakšen s prihodnjo aktualnostjo osmišljen premislek.

V vrtincu subkultur je najprej knjiga s povsem jasno izraženo in izpeljano intenco, ki ji daje veliko mero potrebne učbeniške pedagogije. Kot J. Babić zapiše uvodoma, želi s knjigo »preseči posamezne študije in se osredotočiti predvsem na teoretske nastavke sodobnikov teoretikov subkultur, na njihov odnos do sodobnih (sub)kulturnih praks, raziskati, koliko nadaljujejo tradicijo klasične subkulturne teorije oziroma se oddaljujejo od nje« (str. xiii). Pri čemer, kot še poudarja, njen namen ni konstrukcija novega koncepta ali kakšnega novega odkritja, ki bi rekonceptualiziralo področje, ki je v igri. Nasprotno, zaveda se, da je, tako kot vsak spomin, tudi teoretski, šibek in da pozaba določenih – političnih, emancipacijskih – konceptualnih nastavkov, ki so bili izgrajeni ob domnevno herojskih časih subkulturnih praks, poteka pod vplivom zgodovinsko-političnih, družbeno-ekonomskih, oblastno-ideoloških sil, katerim so subkulture vselej hkrati notranje in – kar je pomembnejše – zunanje. In če se knjiga ne loteva širših obravnav funkcioniranja posameznih subkulturnih pojavov, potem tudi tukaj, še posebej spričo prostorske omejenosti, ne bomo posegali po konstrukciji te vzporedne aktualne empirične dimenzije, četudi je ta povsem nujna.

Temu sledeč je delo splet dveh nerazločljivih smernic, na eni strani zgodovinske smernice razvoja teorij in študij subkultur, na drugi strani smernice poglobitvenih problem-skih določil, ki se vežejo na ta pojav. Trajektorij koncepta subkulture se tako pne preko (1) ameriške čikaške sociološke šole, ki subkulturo postavlja v kontekst urbanizacije in sočasnih pojavov mladinske delikvence, (2) britanskih kulturnih študij, ki na podlagi politične ekonomije stila konstituira danes klasičen koncept subkulture, (3) postsubkulturnih študij, ki preko različnih konceptov, od scen do neoplemen, subkulturne pojave pripne na množico življenjskih stilov kot protokolov kolektivne subjektivacije, (4) novejših teoretskih struj, t. i. subkulturnega simbolnega interakcionizma. Ali če to povemo na neki način, ki

teorijo subkultur zajame v njeni predpostavljani, a premalo tematizirani, politično-epistemološki perspektivi. Hai Ren v članku *Subculture as a Neo-Liberal Conduct of Life* (Ren 2005) pri teoriji subkultur zaznava gradacijo neoliberalne epistemologije, ki se preko postopne erozije politične artikulacije antagonizma, od razrednega do rasnega, pri postsubkulturnih študijah izteče v obliko vprašanja samorealizacije in vladanja samemu sebi skozi prakse vsakodnevnega življenja.

Na drugi strani pa skup problemskih določil *V vrtincu subkultur* sega predvsem preko za subkulturne pojave še vedno primarnih konstituentov, kot so vprašanja avtentičnosti, ideološke in nasploh blagovne aropriacije, uporništva in pa vprašanje generacijske stratifikacije ter univerzalizacije subkultur kot takih. Prav pomen generacijske univerzalizacije subkultur, njene emancipacije od obdobja mladosti, ki je po eni strani rezultat zgodovinske kohezije določenih subkultur, po drugi pa tudi učinek znotraj postfordističnega družbenega ustroja – in znotraj tega verjetno še posebej levoliberalnih ter alternativnih miljejev – splošno zamajane razlike med mladostjo in odraslostjo, je tudi eden večjih doprinosov knjige.

Še pomembnejša tema knjige je omenjena obravnava sodobnih teorij subkultur, predvsem simbolnega interakcionizma, ki, kot pove že ime samo – s sicer dolgo konceptualno zgodovino, ki v knjigi ni obravnavana – subkulturne pojave zajema s širokokotnim pogledom kolektivne interakcije, ki pa ohranja razsežnost konflikta. Na kratko: »Pojem subkulture tako označuje do neke meje razpršeno mrežo interakcij med posamezniki, ki si delijo identiteto, kriterije, pomene, prakse, predmete, hkrati pa še vedno negujejo razlikovanje do večinske populacije ter občutijo uporniški odnos do konvencionalne družbe« (str. 142). Vztrajanje pri teoretski nujnosti koncepta subkulture z njegovim osnovnim dispozitivom konflikta in antagonizma je eno najtrdnjših podstatih dela Jasne Babić. Kot je jasen in podporen tudi Mitja Velikonja v spremni besedi: »Tudi sam sem prepričan o uporabnosti koncepta subkulture v današnjih razmerah, in to zaradi dveh razlogov: razrednega dejavnika in družbenih učinkov samih subkultur« (str. 197). Razred je kajpada temeljni dejavnik klasičnega britanskega koncepta subkultur od zbornika *Resistance Through Rituals* (Hall in Jefferson 1991) do Hebdigeeve študije *Subculture: The Meaning of Style* (Hebdige 1997) in naprej. Klasičen koncept subkulture, ki se je napajal predvsem pri britanskem punku, je sledeč modelu kulturnega marksizma in ontološke primarnosti znaka, podedovane od francoskega (post)strukturalističnega epistemološkega reza, subkulturo razumel predvsem kot simbolno razrešitev razrednega antagonizma na ravni stila. Teorija subkultur je že v osnovi, tudi v čikaški perspektivi in kasnejši postsubkulturni obliki, odvisna od konceptualizacije splošne družbene dinamike, konceptualizacije splošnih dispozitivov produkcije družbenih odnosov. In obratno, splošna produkcija družbenih odnosov je odvisna od konceptualizacije subkulturnih praks.

Posledično je vrednotenje širšega, zgodovinskega učinka subkultur, predvsem pa – v tukajšnjem kontekstu – njihovih teoretskih konceptualizacij v sedanjih in preteklih pozicijah za razumevanje polpretekle zgodovine t. i. kulturnega obrata znotraj kritičnega teorije osrednjega pomena. V svoji zgodovinski perspektivi teorija subkultur predstavlja model mišljenja, ki je temeljni družbeni konflikt vpisal v vprašanje življenja samega in

iz tega potegnil neko celotno polje teorije in prakse, preden se je skupaj z določenimi subkulturnimi pojavi tovrsten konflikt sploščil na raven drugosti: politika identitete. (Mimogrede, težavnost historigenega vrednotenja ni le v nekakšni transcendentalni projekciji čistosti in idealnosti subkulturnih praks, pač pa v projekciji retroaktivne narativizacije, ki določen pomensko mnogoter subkulturni pojav prešije tako v njeni notranji kot zunanji dimenziji, kar je vidno pri določeni dominantno politični narativizaciji slovenskega punka, osrediščeni okoli pojava *Pankrti*. – Čas je za drugo narativizacijo in kapitalizacijo subkulturnih gibanj na Slovenskem.)

Vse to kaže na možnosti, po svoje pa tudi nujnosti širše artikulacije, ki bi obenem zajela tako konstituirano in disciplinirano polje subkulturnih študij kot tudi ponudila politično-zgodovinsko teoretizacijo subkulturnih in sorodnih pojavov subjektivacije, ki sledijo določeni liniji diferenciacije oblik življenja in (liberalnim) praksam samovladanja preko identitete kot prakse avtentičnosti ter singularnosti. Diferenciacijo oblik življenja, kakršna se zdijo, da so prišla po zgodnjem obdobju subkultur, dasiravno imajo daljšo genealogijo, bi tako lahko razumeli tudi kot biopolitično prisilo, ki je značilna za modernost – prisilo, ki iz življenja dela predmet estetike eksistence (od dandijev do hipsterjev), hkrati pa tudi predmet oblastnih razmerij in nenehnosti kapitalistične de- in reteritorializacije.

Dejstvo je, da na terenu obstajajo življenjskostilne formacije, ki jih ne moremo enostavno razumeti kot subkulture niti kot druge sorodnosti, prav tako kot je dejstvo, da je pri njih analizi treba upoštevati temeljni deleuzovski premik od družbe discipline k družbam nadzora, ki za sabo potegne spremenjeno razmerje med oblastnimi in razrednimi razmerji ter praksami subjektivacije. Toda, kot nam je znova pokazala knjiga Jasne Babić, to še ne pomeni, da jih ne moremo zajeti prav skozi analitiko koncepta subkulture, in to predvsem v perspektivi razlike: tako na ravni razredne in oblastne pojojenosti različnih *subkulturnih* pojavov kot na ravni njihove artikulacije antagonizma, konflikta, linij pobega, bežiščnic ... Nasproti metodi afirmacije, ki na sodobnih scenah pogosto zgolj množi razlike, je tako vredno preizprašati dediščino klasičnih subkultur in subkulturnih teorij, vključno z vprašanji zamejenosti, konfliktnosti in negativnosti v odnosu do prevladujočih tokov, tako v teoriji kot v praksi.

Viri

Deleuze, Gilles (2002): Družba nadzora. *Filozofski vestnik*, 23 (3): 167–177.

Hebdige, Dick (1997): *Subculture: The Meaning of Style*. London, New York: Routledge.

Hall, Stuart in Jefferson, Tony (ur.) (1991): *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. London: Harper Collins.

Ren, Hai (2005): *Subculture as a Neo-Liberal Conduct of Life*. *Rhizomes*, 10. Dostopno prek: <http://rhizomes.net/issue10/ren.htm> (5. 3. 2018).

Nejc Jensterle

Matija Jan: Teorija, nasilje, fascinacija.

Maribor: Študentska založba Litera, 2016.

197 strani (ISBN 978-961-6949-86-6), 18 EUR.

V knjigi *Teorija, nasilje, fascinacija* si avtor Matija Jan postavi izhodiščno vprašanje, na katero bo poskušal odgovoriti skozi delo, ki je nastalo kot diplomska naloga: »Zakaj določena formuliranja teoretskega teksta pri bralcu proizvedejo enako fascinacijo kot nasilje« oziroma »Zakaj smo dejansko fascinirani nad nasiljem« (str. 11).

Preko Foucaulta in Marquisa de Sada knjiga sledi okoliščinam, ki povezujejo pojme teorije in nasilja ter domnevno fasciniranost nad moralno ničnimi ali zavržnimi dejanji oziroma dejanji, ki zavestno prečijo mejo družbeno sprejemljivega delovanja.

Knjiga poskuša problematiko zajeti na osnovni ravni in izhajati iz samega bistva subjektivnosti, družbe. Pri tem nastopi ločnica, ki bo kasneje še izraziteje prikazana v delu o de Sadu: narava zgolj je, in človeško delovanje, kolikor je človeško, ni del tega ustroja. Pri tem srečamo problematiko slabe neskončnosti, kjer se npr. revolucionarno nasilje utemeljuje z nekim idealnim stanjem, ki pa nikoli ne nastopi. Ideal, zaradi katerega je vredno – in morda celo nujno – storiti karkoli, da se mu približamo. Nasilje se kaže kot nasprotje pasivnosti, apatičnosti, gonilo subjektivnosti in s tem legitimacijsko sredstvo, ki fascinira v svoji paradoksalnosti. Uničujočnost, ki ohranja in hkrati svojo paradoksalnost legitimira z razlogom, ki ga polaga v nedosegljivo prihodnost. Vse to, kot tudi substanca, ne glede na svojo kvaliteto, se postavlja kot problematično, ker se s tem ohranja primat večnosti. Po tej logiki se tudi v iskanju subjektivega ali moralnega temelja ne moremo sklicevati na neodtujljive in univerzalne pravice, načela, zakone, ker jih sicer ne bi mogli odtujiti, jih kršiti. Potemtakem bi tisti zakoni, ki so jih odpravili, lahko bili enako univerzalni. Nobeno dejanje, kolikor je možno, ni proti naravi, saj kolikor ravno je možno, mora biti v skladu z zakoni narave.

Po tem mišljenju sadistov nad naravo ni mogoče storiti zločina, zločin, zlo, krutost so možni le v sferi družbe. Sadist teži k svojemu idealu, popolnemu zločinu, ki bo trajal tudi mimo njega. Sadist uživa v tem, da stori neko zlo dejanje. Bolj kot je ostudno, večji užitek mu povzroča. Večje kot je zgražanje, bolj kot je prestopil mejo, večji učinek je povzročil. S tem sadist izkazuje svojo moč, brezrezervnost. Jan opredeli brezrezervnost kot ničto točko moralnosti, kot »nedosegljiv ideal, h kateremu stremlji sadist, harmoničnost z naravo kot popolno negacijo« (str. 128).

S svojimi dejanji kaže, da zanj ni meja. Transgresira moralno dopustno, ki pa mu s tem postane pogoj lastnega delovanja, uživanja. Sadist res uživa le, če je kriv. Mora biti sposoben tvorbe opravičljivih dejanj in imeti zmožnost moralne odgovornosti, je moralni subjekt v smislu, da razume posledice svojih dejanj.

Sadist tako stremlji k popolnemu uničenju, hladnokrvnosti svojih dejanj. Stori lahko katerikoli zločin in v tem uživa. S svojim delovanjem uničuje moralo. Po Janovem mnenju pa na tem mestu sadist pade v lastno past. Kolikor je sadistov cilj uničiti moralo preko zločinov, zlih dejanj, kolikor uživa v šokiranju, ravno potrebuje moralo, da sploh lahko

uživa, da sploh lahko stori zlo dejanje. Če bi uničil moralo, ne bi mogel več biti zel. S svojo hladnokrvnostjo ne more doseči svojega ideala, saj uničuje lastne pogoje, je z njimi v paradoksnih zvezi. Argumentacija dosledno sledi dinamiki željenja, ki se je razvijala od Hegla, Lacana do Ljubljanske šole psihoanalize ... Subjekt si želi nekaj, vendar ko to doseže, ga želeni objekt ne zadovolji, ker je s tem uničil samo poželenje oziroma pogoje obstoja objekta željenja. Ko sadist želi uničiti moralo s svojim nemoralnim, hladnokrvnim, apatičnim delovanjem, se ujame v zanko protislovnosti. Želi biti fasciniran nad gnusom, ki ga proizvaja, in v tem uživati.

Vendar moramo opozoriti na nekaj: ko Jan sklepa, da sadist ne more biti to, kar želi – hladnokrven, apatičen – ker se s tem ujame v paradoks, da je ta korak v argumentaciji odvečen. Sadist sploh ne more meriti na popolno hladnokrvnost, apatičnost. Vzroka svojega užitka ne polaga v zunanost, zgroženost okolice, fascinacijo nad nasiljem. Sadist, kolikor sploh lahko je sadist, mora biti venomer že notranje »razcepljen«. Samemu sebi se mora gnusiti lastno delovanje, da bi sploh lahko užival. Če bi bil ravnodušen do dejanja, ki jih počne, jih sploh ne bi storil oziroma bi lahko storil karkoli. Če bi njegov užitek bil odvisen le od okolice, sploh ne bi deloval, kakor deluje, ker zanj dejanje umora ne bi moglo biti razlikovano od dejanja prečkanja ceste. Kot je rekel Jan sam, da narava zgolj je, ne moremo je uničiti; potemtakem tudi za sadista velja, če njegovo dejansko gonilo ne bi bila notranja protislovnost med gnusom do sebe in užitek ob kršenju morale, potem ne bi storil, kar stori, in se ne bi zapletel v zanko na način, ki mu ga pripisuje avtor knjige. Sadistu se mora vsaj malo upirati lastno delovanje, da iz njega izlušči neki vnos dražljaja užitka. Če tega ne bi bilo, okolica nanj ne bi imela učinka. Nobeno mesto de Sade, ki jih avtor navaja, na katerih argumentira, da sadist ne more biti popolnoma apatičen, razčlovečen, ne potrjuje razlage, da je ta moment za de Sade presenečenje, da je tak, ker se je ujel v lastno zanko. Sadist ne deluje neapatično, ker bi bil de Sade nekonsistenten, ampak ker je to nujni notranji moment. Očitki, naperjeni proti Sadu, so v resnici dokaz njegove konsistentnosti in večplastnosti.

Človek je po avtorjevemu sklepu transgresivno bitje, sicer mu nekaj manjka. Fascinira in zgraža ga sadist, amoralnež, ki pa sam užiiva v tem zgražanju. Sam je tudi ta dvojnost, le da bi sadist naj užival, ker mu je cilj apatičnost. Pa nismo s tem postavili bistva človeka, nekega zakona, ki se vpisuje v večnost? Ni povsem jasno, ali je fascinacija potemtakem le notranji moment razcepljenosti sadista ali zunanja prilika vsakega človeka, bistvo človeka. Na tem mestu se vpiše teorija kot čista apatičnost. Teorija kot ločenost od sveta, kot tisto najbolj hladno, kar le izvaja, kar je v njej, tisto, kar je najmanj človeško, kolikor sama ne premore fasciniranosti. Je le brezrezervnost zaradi brezrezervnosti same, ne izhaja iz porušitve rezerve kot de Sade. Ali potem teorija fascinira oziroma ali teorija povzroča nasilje, ki fascinira človeka? Če je bistvo človeka, da je fasciniran in kreira teorijo, ki sama povzroča to nasilje, ki fascinira, človek po svojem bistvu ustvari neko hladno apatično entiteto, da bi lahko užival, kakor de Sade ne more, ker se bojda ujame v nerešljiv paradoks. Teorija je potemtakem tista instanca, ki omogoča čisto uživanje. Kot gospodar med sebe in reč potisne hlapca, da mu ta obdeluje reč, ki bi jo sam sicer uničil, tako se kaže teorija kot hlapec človekove sadistične narave, ki je premostila težave »dialektike sadista in žrtve«.

Kolikor se ne moremo rešiti občutka, da je Janova argumentacija sadistove težave odvečna, da sadist nima te težave, ki mu jo avtor pripisuje, se fascinacija, in izpeljava na koncu, ki vključi še teorijo, poleže, saj smo na koncu pridobili še eno večno bistvo subjektivnosti, ki je bila na začetku zavrnjena ter po nepotrebnem podvojena. Avtor preveč stavi na izpeljavo svoje teze na podlagi de Sadovih tekstov. Dinamika sadistovega delovanja ima notranji moment, ki ni bil obelodanjen, zaradi česar celotna nadaljnja izpeljava ne da zaključka oziroma poante, zakaj sploh fasciniranost (nad nasiljem)?

Andreja Vezovnik

Polona Sitar: »Ne le kruh, tudi vrtnice!« Potrošnja, tehnološki razvoj in emancipacija žensk v socialistični Sloveniji.

Ljubljana: Založba ZRC, 2017.

419 strani (ISBN 978-961-05-0005-6), 25 EUR.

Iz dosedanjih zgodovinskih in drugih družboslovnih raziskav socializma smo pretežno vajeni pripovedi o »moškem«, »javnem« in »političnem«. Delo mlade avtorice Polone Sitar pa skozi pripovedi v socializmu živečih žensk osvetljuje predvsem »žensko«, »zasebno« in »politično«. P. Sitar tematizira tri vidike prezrtega dela slovenske in jugoslovanske zgodovine. Prvi vidik daje vpogled v sfero zasebnosti, predvsem žensk. Drugi daje vpogled v prakse mikroravni vsakdanjega življenja. Tretji se upira pojmovanju političnega v mainstreamovskem smislu političnih struktur in institucij ter akterjev in politični naboj priznava mikropraksam vsakdanjega življenja. Avtorica namreč kot politično vzame tudi prezrte mehanizme uporov in mikroemancipatorna dejanja, denimo tisto, ki ga sama opisuje skozi ženske zgodbe nošenja hlač na delavnem mestu z namenom kljubovanja direktorjevi avtoriteti.

Zgodba, ki jo avtorica pripoveduje skozi trideset nestrukturiranih in polstrukturiranih intervjujev s starostnicami, je nedvomno kompleksna in raznovrstna, tako kot njihovo življenje. Kot pravi, je to »zgodba o potrošnji v obdobju socialistične Slovenije in o tem, kako so potrošniške prakse žensk vplivale na konstrukcijo njihove identitete« (11). V tej zgodbi jo zanima predvsem »preplet dela in prostega časa ter vprašanje, ali je potrošnja možen ‚prostor‘ emancipacije« (11).

Delo Polone Sitar sestavljata dva dela. Prvi del, naslovljen Čas, delo in potrošnja, se osredotoča na vpliv, ki ga je imel nakup pralnega stroja na potek gospodinjanskega dela in prosti čas žensk. Avtorica se v tem poglavju dotakne tehnološkega razvoja in njegovega vpliva na gospodinjstva. Zgodba se začne s preizpraševanjem funkcionalnosti skupnih pralnic, nadaljuje z uvajanjem pralnega stroja v gospodinjstva ter posledičnim zviševanjem higienskih standardov in relokacijo prihranjenega časa v druga gospodinjanska opravila ob uvedbi pralnih strojev. V drugem razdelku prvega dela se avtorica osredotoča na odnos med povečanjem prostega časa žensk in njihovo potrošniško prakso. V tem delu avtorica ugotavlja pomembnost vključitve žensk v trg dela, lastnega zaslužka in pozitivnih vidikov njihove ekonomske emancipacije, ki se je kazala pretežno skozi potrošnjo. Na tem mestu se ukvarja tudi s pojmom »spominski kapital«, skozi katerega skuša razumeti vrednost spomina za kritično preizpraševanje sodobnih fenomenov in legitimacijo lastne vrednosti intervjuvank v odnosu do mlajših generacij. Tu P. Sitar nekaj strani nameni (post)tranzicijski razprodaji državnega premoženja, ki ga prikaže na primeru prodaje Mercatorja Agrokorju. Sledi še preskok na temo prostega časa, dela in razvoja turizma ter nakupovanja v tujini.

Drugi del knjige je naslovljen Emancipacija in potrošnja in je prav tako razdeljen na dva dela. Prvi del se ukvarja z emancipacijo žensk skozi perspektivo dekoracije ženskega telesa. V tem delu avtorica naslavlja predvsem nošenje hlač, ki predvsem v zgodnejših

desetletjih socializma ni bilo zaželeno. Nošenje hlač tako interpretira kot uporniško gesto, ki so se je ženske posluževale, da so kljubovale moški avtoriteti v podjetju. Sledi razprava o dekoraciji ženskega telesa, predvsem v navezavi na uporabo ličil, barvanje las, nošenje oblačil in razumevanje splošne urejenosti ženske na delavnem mestu. Na podlagi intervjujev tako avtorica zunanji videz žensk poveže z družbenim pozicioniranjem žensk v socializmu. To razloži s pomočjo Bourdieujevega pojma simbolnega kapitala. Pravi, da »ženske prispevajo k reprodukciji simbolnega kapitala v družini, ki ga izkazujejo s kultivacijo svojega videza s pomočjo kozmetike in oblačil, s čimer opozarjajo na simbolni družinski kapital, zato so umeščene na raven videza in ugajanja«. Po eni strani gre torej »lepšanje teles« razumeti kot ujetost žensk v reprodukcijo simbolnega kapitala, na drugi strani pa lahko določene prakse (nošenje hlač v službi, prenehanje barvanja las in ličenja, ki nastopi z upokojitvijo) jemljemo kot osvobajajoče.

V zadnjem delu knjige se avtorica dotakne še potrošnje izdelkov menstrualne higiene. Ta dokaj »obskurna« in ob stran potisnjena tema je tu obdelana predvsem skozi pojme telo, sram, tabu in kultivacija ženskega telesa. Anekdote iz spominov intervjuvanih žensk vsebini dodajo duhovitost in avtentičnost. Novodobne produkte za menstrualno higieno avtorica interpretira kot emancipatorne, saj današnje različice vložkov in tamponov ženski – za razliko od zgodnjih različic vložkov, ki so pogosto puščali, se premikali in jih je bilo treba prati – povzročajo veliko manj preglavic. Se pa predvsem v navezavi na celoten drugi del knjige poraja vprašanje, koliko je pravzaprav urejenost v povezavi z vzdrževanjem zunanjega videza in razvojem pripomočkov menstrualne higiene ter z njimi povezanimi mehanizmi delovanja žensk specifična ravno za socializem.

Zadnje poglavje je sklepno. V njem avtorica na petih straneh pretežno povzame vsebino posameznih poglavij. Iz sklepa je mogoče razbrati predvsem dve pomembni ugotovitvi. Prva je, da je prezrta tema vsakdanjega življenja žensk v socializmu ključna za razumevanje delovanja socialističnega sistema. Druga pa, da nam preučevanje potrošniških praks žensk nudi vpogled v aktivno vlogo žensk pri konstruiranju socialistične ureditve in hkrati k sprejemanju, zavračanju, spreminjanju, preizpraševanju in včasih (namenskemu ali nenamenskemu) upiranju sistemu.

Svoje delo avtorica nedvomno zastavi večplastno. V njem se prilagaja in sledi empiričnemu materialu, ki ga je pridobila iz intervjujev; čutiti je, da pripovedi žensk oblikujejo naracijo raziskovalke. Vzporedno avtorica pelje tudi prvoosebno literarno pripoved, v kateri prednjačijo subjektivne impresije o sogovornicah in okolju, v katerem bivajo danes. Vse to nedvomno vzbudi bralčevo zanimanje bolj kot suhoparni znanstveni diskurz, ki smo ga vajeni. Vendar ta zastranitev od strogo znanstvenega diskurza delo postavlja na rob znanstvenosti. Znanstveno delo namreč ne bi smelo biti zaznamovano s pretirano vpletenostjo raziskovalca v subjekte preučevanja. Če zaradi uporabljene metode do kontaminacije vseeno pride, pa raziskava zahteva dobro razvit reflektivni aparat, ki temelji tudi na razdelavi etičnega položaja raziskovalca v odnosu do udeležencev raziskave. Ta etična pozicija v delu večkrat vre tik pod površjem, a ni sistematično naslovljena. Kakorkoli, za odprtejšega bralca, vajenega besedil s področja humanistike, predvsem antropologije, je to povsem legitimno delo, ki ga je gotovo užitek prebirati. Za bralce, ki so vajeni rigidnejših znanstvenih kalupov, pa delu manjka troje.

Prvič, koherenten teoretski okvir; največkrat citirani teoretik v besedilu je Bourdieu, a konsistentnega teoretskega okvira, ki bi tudi na tej ravni delo povezoval v koherentno celoto, avtorica ne vpelje. Večinoma avtorica besedilo s področja empiričnega na področje znanstvene interpretacije empirije širi skozi navajanje sorodnih ugotovitev drugih avtoric in avtorjev, ki so raziskovali socialistične/komunistične sisteme širše regije. To dejanje je včasih upravičeno, včasih pa tudi ne, saj je kontekst Jugoslavije, in še toliko bolj Slovenije, kar avtorica v uvodu tudi sama ugotavlja, v odnosu do drugih socialističnih in komunističnih sistemov specifičen in pogosto neprimerljiv, sploh ko gre za temo potrošnje. Drugič, jasnejša zastavitev metodologije; kljub temu da je oseb, ki so sodelovale v intervjujih, trideset, knjiga (z izjemo poglavja o menstruaciji) pretežno temelji na štirih ustnih virih, pri čemer se zastavlja vprašanje interpretiranja gradiva za razumevanje celotne družbene strukture. Ob branju se nam včasih zdi, da so nekateri intervjuji pravzaprav neke vrste fokusne skupine, a o tem od avtorice ne dobimo dovolj podatkov. Tretjič, bolj prečiščen in mestoma analitično drugače organiziran empirični material bi nemara prinesel večjo osredotočenost na izbrane problematike, predvsem zato, ker delo skušamo razumeti kot koherentno celoto, in ne zgolj kot skupek poglavij. Za konec mi dovolite, da se vrnem k avtoričini začetni raziskovalni tezi. Predvsem tisti, ki skuša potrošnjo razumeti kot potencial emancipacije. Za kratko razpravo o tem se vrnimo k »emancipatornim hlačam«. Polona Sitar navaja eno izmed intervjuvank, ki direktorju kljubuje z nošenjem hlač. Navaja pa tudi drugo intervjuvanko, ki pove anekdoto, kako je neka direktorjeva moška stranka pohvalila njene hlače, saj je tako lahko bolje opazovala njeno zadnjico, kot če bi bila v krilu. Kako torej interpretirati to konfliktnost narativov oziroma pozicij (moških vs. ženskih, pa tudi socialistično-sistemskih vs. ženskih in korporativno-potrošniških vs. ženskih), ki se kot imanentna kažejo v pričujočem delu? Hlače, vložki, pralni stroji, ličila itd. so resda predmeti potrošnje, a s tem še ne postanejo nujno predmeti emancipacije. Odgovor na prej omenjeno tezo torej ni enoznačen. Kot je razvidno iz zgornjega primera, kupiti in obleči hlače ni nujno emancipatorno. Posebej če v tem moški ne vidi politične geste, temveč le oblačilo, ki zadnjico bolje poudari kot krilo. Čeprav drži, da je potrošnja socialističnih žensk (z izjemo potrošnje hrane) v Sloveniji slabo raziskana in zato vredna pozornosti, pa se nam teza o emancipatornem potencialu potrošnje vseeno zdi malce tvegana. Potrošnja je namreč vedno vpeta v širši kapitalistični sistem produkcije, ki je tesno povezan s patriarhatom. Patriarhatu in kapitalizmu pa je (re)produkcija spolne, ekonomske, razredne, rasne in drugih neenakosti inherentna. Emancipacija skozi potrošnjo bi potemtakem pomenila tudi razrešitev vprašanja za milijon dolarjev – kako zlomiti kapitalizem in patriarhat? Težko bi rekli, da socialistični ženski to povsem uspe, kajti hudič tiči v podrobnostih.

Delo Polone Sitar je nedvomno pomemben prispevek k področju proučevanja žensk, potrošnje in socializma. Je delo, ki ga je nujno treba vzeti v roke in prebrati na dušek. Bralcu prijazno, z lično oblikovano grafično opremo, bogato z literaturo in dragocenimi spomini socialističnih žensk, ki jih je vredno loviti, saj počasi izumirajo. Je predvsem delo, ki odpira pogled na nenehna pogajanja med spoloma ter vztrajno kaže na političnost vsakdanjih bojov za pomene in moč, ki v literaturi večinoma ostajajo nepopisani in prezrti.

Tibor Rutar

Odziv na recenzijo Matije Jana

(Družboslovne razprave, letn. 34, št. 87),

**Sodobni zagovor historičnega materializma, Ljubljana: Sofia, 2016.
372 strani (ISBN 978-961-7003-04-8).**

Odzivanje na kritično recenzijo svoje knjige je lahko še bolj zanimivo, če ima avtor knjige sam nekaj pomislov glede nekaterih tez in argumentov, ki jih je branil. Pomisleke vsekakor imam, sploh ker danes mislim, da je historični materializem manj močna (ali primerna) družbena teorija, kot sem mislil v času pisanja knjige. Zato se še toliko bolj veselim kritične razprave, prek katere bi lahko izčistil in prikazal svoje posodobljeno razmišljanje.

Recenzija Matije Jana tega žal ne omogoča. To, kar kritizira, se mi zdi enako trdno, kot ko sem pisal knjigo. Mislim celo, da z večjim delom svoje kritike nakaže, da glavnih poant ni razumel. Ker sem za svoj odziv močno prostorsko omejen, bom zelo telegrafsko (in brez začetnega povzemanja namena in ugotovitev knjige) odgovoril zgolj na tri temeljne dele njegove recenzije. Pod vsako od točk navajam njegov pomislek in nato svoj odziv.

1. »[Rutar] Althusserju recimo ves čas očita, da je s tem, ko je subjekte razglasil za *träger*-je [sic, Jan misli nemško besedo *Träger*] strukturnih odnosov, prve razglasil za gole odseve strukture. /.../ Vendar: *träger* ni odsev ali emanacija, temveč oblika prakse subjektov, ki šele skozi to prakso reproducirajo strukturo /.../. Zavoljo takšnih kiksov lahko pride do absurdnosti, ko Althusserjevi teoriji ideologije zoperstavi svojo, ki je za razliko od Althusserjeve utemeljena v praksi.«

Zakaj očitam Althusserju, kar mu očitam? Ker Althusser sam pravi, da tako misli: »Struktura produkcijskih odnosov določa položaje in funkcije, ki jih zasedajo in posvojijo akterji produkcije, akterji, ki nikoli niso nič več kot tisti, ki zasedajo položaje« (cit. na str. 54). Drugje svoje prepričanje ponazori konkretnije: »Informacijski aparat pita ‚državljanec‘ /.../ [otroke] zgrabi že v otroškem vrtcu /.../ Vsaka skupina /.../ je praktično opremljena z ideologijo, ustrezno vlogi, ki jo mora opravljati v razredni družbi« (cit. na str. 114). Althusser je navadni strukturni funkcionalist ali metodološki holist, po katerem se akterji obnašajo tako, kot to od njih zahteva družba/ideologija/razredni položaj itd.; so odsev strukture.

Toda pustimo to ob strani in se obrnimo k Janovemu predlogu. Po njem Althusserjev govor o akterjih kot nosilcih struktur v resnici kaže, da gre za »obliko prakse subjektov«. Akterji kot nosilci so »oblika prakse subjektov«. To se sliši precej sočno. Toda priznam, da ne vem, kaj pomeni. Niti ne vem, kako to »spoznanje« (za razliko od strukturnega individualizma Margaret Archer ali Jamesa Colemana) lahko pomaga pri aplikativnem sociološkem raziskovanju individualnega človeškega delovanja in strukturnih vplivov. Za konec Jan pravi, da je absurdno, da Althusserjevi teoriji ideologije, po kateri ljudje preprosto ponotranjijo – oziroma so »opremljeni« z – ideologijo zaradi funkcionalnih

potreb sistema, v katerem so, zoperstavljam svojo, po kateri ljudje sprejemajo politične ideologije zaradi svojih materialnih interesov. Je res absurdno? Po Althusserju ljudje sprejemajo nacionalizem, ker so nemisleči nosilci sistema, tj. ker jih je sistem »zgrabil« in »pital« s to ideologijo že od vrtca ter jim tako glave napolnil s temi idejami, kot prazen smetnjak napolnimo s smetmi. Po mojem ljudje sprejemajo nacionalizem iz veliko bolj kognitivnih razlogov, tj. ker oziroma če so njihovi materialni interesi takšni, da se jim zdi nacionalizem bolj smiselna ideologija od, denimo, levičarskega kozmopolitstva. Revni podeželski rudar s severa ZDA, ki je pravkar izgubil službo zaradi globalizacijske deindustrializacije države (in industrializacije Kitajske), bo po moji teoriji veliko bolj naklonjen Trumpovim nacionalističnim klicem po tarifah kot premožni podjetnik iz New Yorka, ki ima tovarne na Kitajskem in redno trguje z Evropo. Moja ideja je mogoče empirično napačna (in premalo poudarja vzročno vlogo psiholoških heuristik, ki jih raziskujejo Gigerenzer, Kahneman idr.), toda teoretski razkorak med obema pojmovanjema ideologije ne bi mogel biti večji.

2. »[I]z Foucaultove trditve, da oblast producira polja objektov vednosti, [Rutar] izpelje sklep, da je Foucault zanikal obstoj zunanjega sveta.«

Kot omenim na začetku knjige in kot celo pravi sam zase (cit. na str. x), Foucault ni ravno steber jasnosti. Ker piše (sploh na nekaterih mestih) tako nejasno, pesniško in spolzko, lahko njegovi zagovorniki vedno najdejo način, kako reinterpretirati njegove besede, tako da pomenijo nasprotno od tega, kar se zdi, da pomenijo. Foucault pravi: »Dejansko oblast producira: producira stvarno; producira področja objektov in resničnosti obredov« (cit. na 33). Mislim, da to pomeni, da oblast »dejansko« (v resnici) ustvarja »stvarno« (realni svet). Jan bo rekel, da Foucault seveda ne misli česa tako absurdnega, marveč da zgolj trdi, da oblast »producira« vednost o tem, kaj šteje za stvarno. Mogoče. Toda mogoče ne.

V knjigi se s postmodernističnim nasprotovanjem ontološkemu realizmu ne ukvarjam veliko. Deloma ker je tako samoumevno napačno, deloma ker postmodernisti (ali njihovi navdušeni zagovorniki) svoje neprevidne besede običajno branijo tako, da s pomočjo reinterpretacije preklopijo z močne in zanimive ontološke trditve, ki je globoko zmotna, na šibko in nezanimivo epistemološko trditev, ki je splošno znani truizem. Takole gre nekaj znanih. »Realno ne obstaja.« Res? Realni svet ne obstaja? »Ne, seveda obstaja, samo povsem nevtralna in objektivna vednost o realnem ne obstaja.« / »Biološki spol ne obstaja.« Res? Ni z evolucijo ustvarjenih bioloških razlik med skupinami ljudi? »Ne, seveda obstaja, samo to pomensko označevanje biološkega spola ne obstaja samo po sebi – nekdo mora pomen pripisati.« / »Človeška narava ne obstaja.« Res? Nobenih skupnih potreb, interesov in zmožnosti nimajo ljudje različnih kultur? »Ne, seveda človeška narava obstaja, samo ni edino, kar moramo vedeti o ljudeh, da lahko razlagamo družbene pojave.« Kdo bi si mislil.

V knjigi, skratka, jasno zapišem, ko govorim o Derridaju in Foucaultu: »[Derrida] ne misli, da ontološko [gledano] obstaja zgolj tekst, diskurz. Misli pa, da do ničesar drugega, razen do diskurza, ne moremo imeti kognitivnega dostopa. /.../ [Foucaultova] teza ne zavrača nujno ontološkega realizma. Tu so namreč trditve o svetu ontološko

lahko lažne, če pravijo nekaj, svet pa je drugačen od tega, kar pravijo. Vendar, pravi Foucault, kako naj slednje vemo? *Epistemološko* po Foucaultu preprosto ne moremo reči, katera trditev je napačna in katera resnična, saj je povezava (odnos) med realnim svetom in trditvami presekana« (str. 39).

3. »Težava nastane, ko poskuša Rutar iz tega [tj. obstoja človeške narave] izpeljevati določene moralne imperativne /.../ Iz tega sledi, da se bosta (in se) tako buržuj kot proletarec bila za svoj položaj /.../ zato, ker bi to zapovedovala na skupni človeškosti utemeljena univerzalna morala /.../.«

To je, pravi Jan, absurdno. Družbeni antagonizmi se ne odvijajo zaradi moralnih prepričanj akterjev, marveč zaradi njihove potrebe po obstoju. Toda da se ljudje upirajo zaradi potrebe po preživetju (ne abstraktne moralne filozofije), je natanko moja poanta. Domnevni absurd je izumil Jan. Jan je pomešal mojo (i) sociološko, analitično trditev, da se *podrejeni upirajo nadvladi, nadrejeni pa jo vzdržujejo, in sicer zaradi materialnih interesov*, z mojim (ii) ločenim normativnim predlogom, da če želimo (*opazovalci*) *univerzalno obsojati pojave, kot so suženjstvo ali posilstvo, nam lahko pri tem pride prav samo ideja človeške narave*. Razdelka, v katerih razvijam ti dve ideji, sta jasno razmejena.

Bralkam in bralcem zaupam, da bodo znali sami presoditi, ali je moja knjiga, kot očita Jan, le ponavljanje že znanega (in resničnega) ter požiganje slame (kritiziranje lažnega). Predlagam pa, da ob ustvarjanju svoje sodbe poleg recenzije preberejo ali vsaj preletijo tudi izvorno besedilo.

